ІОСІФ ЮХО

КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКАГА ПРАВА

Крыніцы беларуска-літоўскага права

- ГІСТАРЫЯГРАФІЯ
- ГРАМАТЫ
  ПРЫВІЛЕІ
- СУДЗЕБНІК І СТАТУТЫ
- ДЗЯРЖАЎНАЕ
  І ВАЕННАЕ ПРАВА
- СУДОВЫ ЛАД
  І ПРАЦЭСУАЛЬНАЕ ПРАВА
- ГРАМАДЗЯНСКАЕ
  І СЯМЕЙНАЕ ПРАВА
- КРЫМІНАЛЬНАЕ ПРАВА
- УНІІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА
  ЛІТОЎСКАГА З ПОЛЬШЧАЙ
- КРЫНІЦЫ ПРАВА
  Ў XVII-XVIII СТАГОДДЗЯХ

«Также мы, господар, обецуем словом нашим за нас и за потомки наши... иж всих князей и панов рад... шляхту, рицерства, мещан и всих людей посполитых у Великом князстве Литовском и во всих землях того паньства, маем заховати при свободах и волностях хрестияньских, в которых они, яко люди волные, волно обираючи зстародавна и з вечных своих продков собе панов а господарей великих князей литовских...»

(Статут 1588, р. 3, а. 2)

Іосіф Юхо

Крыніцы беларуска-літоўскага права

Мінск
«Беларусь»
1991

ББК 67.3
Ю 94

Рэдактар Т. Ф. Есіпенка

Ю $\frac{1202000000-093}{М 301(03)-91}$ 45—90

ISBN 5-338-00401-1

© І. А. Юхо, 1991
© Афармленне.
В. К. Латышаў, 1991

УСТУП

Багатая прававая спадчына беларускага народа эпохі феадалізму яшчэ вельмі мала даследавана ў нашай гісторыка-прававой навуцы. Значнай перашкодай гэтаму было тое, што наогул да апошняга часу мала было навуковых прац па гісторыі Беларусі. А між тым крыніцам беларускага феадальнага права належыць пачэснае месца сярод сусветна вядомых помнікаў права, такіх, як Законы Ману, Законы Хамурапі, Законы дванаццаці табліц, Кодэкс Юстыцыяна, Руская Праўда. Асабліва гэта адносіцца да статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гадоў. Статут 1588 года на працягу 250 гадоў быў дзеючым законам і з'яўляўся асновай усёй прававой сістэмы Беларусі і Літвы.

У крыніцах беларускага права, асабліва ў агульнадзяржаўных, абласных і валасных граматах (прывілеях) і статутах, атрымалі адлюстраванне «галоўныя рысы ўдзельна-земскога ладу старажытнарускай гісторыі» [1], бо Вялікае княства Літоўскае склалася на «тэрытарыяльнай, этнаграфічнай і культурнай аснове беларускай» [2], а беларускі горад Наваградак быў першай сталіцай дзяржавы і старажытны полацкі герб «Пагоня» стаў гербам усёй дзяржавы.

Гісторыя дзяржавы і права Беларусі як асобная навука ўзнікла толькі пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі ў сувязі з абвяшчэннем Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і працэсам аднаўлення гістарычнай самасвядомасці і самапазнання беларускага народа, адраджэннем яго дзяржаўнасці.

Буржуазныя гісторыкі права, як рускія, так і польскія, якія даследавалі права Беларусі і Літвы, адносілі яго да рускага або польскага права. На памылковасць такога погляду першым звярнуў увагу яшчэ ў 1926 годзе У. І. Пічэта. Ён пісаў: «Маючы на ўвазе наяўнасць аднолькавых рыс у праве славянскіх народаў, навукова ўсвядомленую неабходнасць вывучаць славянскае нацыянальнае права ў агульнаславянскім асвятленні, ніхто з даследчыкаў мінулага не пярэчыў супроць неабходнасці вывучэння права кожнага славянскага народа паасобку. Аднак толькі для беларускага і ўкраінскага народаў рабілася выключэнне на той падставе, што гэтае права створана рускім народам і таму не падлягае індывідуальнаму ёдавому вывучэнню. Памылковасць такой думкі, што так доўга панавала ў навуцы гісторыі рускага права, цяпер становіцца асабліва прыкметнай»[3].

Помнікі права з'яўляюцца найбольш дакладнымі і надзейнымі крыніцамі ведаў аб стане эканомікі, класавай і саслоўнай структуры грамадства, дзяржаўным ладзе, судовых і дзяржаўных установах, грамадскіх адносінах. У іх атрымалі адлюстраванне філасофскія, грамадска-палітычныя і прававыя ідэі народа, яго культура і побыт. У гэтых актах захавалася старая беларуская мова, дзяржаўна-прававая і дзелавая лексіка. У старых прававых актах захаваліся самыя разнастайныя звесткі аб розных старонках прававой культуры і самога права нашых продкаў.

Крыніцы старога права дапамагаюць больш поўна вывучаць законы ўнутранага развіцця права ў залежнасці ад стану вытворча-гаспадарчых адносін; убачыць ход гістарычнага развіцця ад простых форм прававых актаў да больш складаных і дакладных; супаставіць і параўнаць беларускае нацыянальнае права з правам іншых краін і народаў. Даследаванне гісторыі права дапамагае ўлічыць і скарыстаць вопыт былых вучоных юрыстаў і практыкаў у распрацоўцы найбольш дасканалых прававых актаў, высветліць вытокі народнага (нацыянальнага) звычаёвага права.

Гісторыя права Беларусі бярэ свой пачатак з незапамятных часоў, калі галоўнай крыніцай было звычаёвае права. Яно склалася непасрэдна з

грамадскіх адносін, якія былі адобраны і зацверджаны грамадскімі і дзяржаўнымі органамі і ўжываліся на працягу доўгага часу. На Беларусі яно было пануючым да сярэдзіны XV стагоддзя, а затым пачало паступова выцясняцца пісаным правам, у якім многія нормы звычаёвага права набылі форму закона ў выглядзе шматлікіх грамат, лістоў, прывілеяў, сеймавых пастаноў, статутаў і іншых прававых актаў.

У старажытныя часы ва ўмовах абмежаванай эканомікі асобных мясцовасцей (гарадоў, валасцей) і звычаёвае права было разрозненым. У кожнай мясцовасці дзейнічала сваё мясцовае права. Насельніцтва кожнай зямлі «имяху бо обычаи свои и закон отец своих и преданья каждо свой нрав» [4]. Другой характэрнай рысай звычаёвага права былі традыцыяналізм і кансерватызм прававых норм, іх нязменнасць. Старажытная прававая тэорыя грунтавалася на царкоўным вучэнні, што ў грамадстве і ва ўсім свеце пануе раз і назаўсёды дадзены богам парадак, а ўсялякія спробы крытыкі і змены сацыяльна-эканамічнай, палітычнай і прававой сістэмы разглядаліся як выступленне супроць царквы і бога. Апрача таго, у перыяд запрыгоньвання сялян, калі феадалы імкнуліся змяняць звычаёвае права на сваю карысць, просты народ быў супроць яго змены. У XV—XVI стагоддзях вялікі князь у сваіх граматах неаднаразова абяцаў старыны не парушаць і новых парадкаў не ўводзіць, «бо мы новин не уводим, а старины не рухаем» [5]. Захаванне старых норм звычаёвага права прадугледжвалася граматай, якая была выдадзена полацкім баярам і мяшчанам у 1499 годзе, дзе было запісана: «суды маеть судити наместник наш Полоцки с старшими бояры Полоцкими подлуг давного обычая» [6].

Трэцяй асаблівасцю старажытнага звычаёвага права была ідэя поўнага бяспраўя рабоў (халопаў, чэлядзі нявольнай) і фармальнага раўнапраўя свабодных людзей пры фактычным захаванні льгот і прывілей пануючаму класу. Рабы, халопы, чэлядзь нявольная не лічыліся самастойнымі суб'ектамі праваадносін: «а холопу и робе веры не яти»,— было запісана ў Полацкай грамаце 1511 года. Раўнапраўе свабодных людзей праяў-

лялася ў тым, што яны ў старажытныя часы маглі прымаць удзел у вырашэнні дзяржаўных спраў на вечавых сходах, маглі выбіраць і быць выбранымі ў дзяржаўныя ўстановы ці на пасады, неслі агульныя дзяржаўныя павіннасці, у тым ліку і вайсковую па абароне свайго горада, воласці, княства. Напрыклад, у Полацку і Віцебску на вечавыя сходы (соймы) ззывалася ўсё насельніцтва. У грамаце, выдадзенай у 1486 годзе, гаварылася: «И далей приказуем, абы бояре и мещане и дворяне городские и все поспольство в згоде межи собою были, а дела бы наши господарские вси зъгодою посполу справляли по давному, а сымались бы вси посполу на том месте, где перед тым сыимывались здавна. А без бояр мещанам и дворянам и черни соимов не надобе чинить» [7].

Звычаёвым правам у старажытнасці рэгуляваліся ўсе праваадносіны ў грамадскім жыцці: структура і кампетэнцыя дзяржаўных устаноў, правы і абавязкі розных класаў, саслоўяў і сацыяльных груп насельніцтва, грамадзянскія, сямейна-шлюбныя, зямельныя, судова-працэсуальныя, крымінальныя і іншыя праваадносіны.

Першыя запісы звычаёвага права Беларусі былі зроблены ў граматах і дагаворах Полацка, Віцебска і Смаленска з Рыгай і Лівонскім ордэнам. З гэтых грамат і дагавораў відаць, што ў XIII—XIV стагоддзях ужо меліся пастаянныя гандлёвыя і дыпламатычныя зносіны паміж беларускімі гарадамі і насельніцтвам Прыбалтыкі і Готскага берага (узбярэжжа Балтыйскага мора).

У гэтай сувязі значны інтарэс мае змест дагавора Смаленска, Віцебска і Полацка з Рыгай і Готскім берагам 1229 года [8]. Галоўнае прызначэнне гэтага дагавора было ў замацаванні прававых норм, якія забяспечвалі ўстойлівыя адносіны паміж купцамі гэтых зямель на аснове ўзаемнасці і раўнапраўя. Значная ўвага ў дагаворы ўдзялялася нормам крымінальнага і грамадзянскага права. Так, артыкулы 1, 2, 3 прадугледжвалі пакаранне за забойства і калецтва чалавека. За забітага вольнага чалавека спаганялася 10 грыўняў серабра, а за папа або пасла — два плацяжы, г. зн. 20 грыўняў серабра, у той жа час за халопа (раба) толькі грыўня серабра. У гэтых артыкулах

яскрава праявіўся класавы падыход пры вызначэнні адказнасці за забойства, бо вольны чалавек цаніўся ў 10 разоў вышэй, чым халоп. Аб крыніцах халопства сведчыць артыкул 6, згодна з якім князь мог асудзіць вольнага чалавека і ўсю яго сям'ю (жонку і дзяцей) у халопства. Цікава таксама тое, што чалавек, нават будучы халопам, мог самастойна ўдзельнічаць у замежным гандлі і адказваць за даўгі ўласнай маёмасцю (арт. 7). У дагаворы меліся нормы, якія замацоўвалі парадак судаводства па спрэчках паміж «русінамі» і «лацінскімі» людзьмі. Так, згодна з артыкулам 21 нямецкага госця павінен быў судзіць смаленскі князь і не дазвалялася выклікаць немца без яго згоды на «обчии суд».

Грамадзянска-прававыя нормы рэгулявалі парадак куплі-продажу, перавозкі тавараў, гандлёвых пошлін. Гарантавалася ўсім купцам купляць усякі тавар і свабодна карыстацца воднымі шляхамі па ўсёй Дзвіне, па вадзе і на беразе. «Та же правда буде Русину в Ризе и Немчичю по Смоленскои волости и по Полотьскои и по Витьбьскои» (арт. 37).

Гандлёвыя адносіны паміж палачанамі і віцяблянамі з Рыгай падтрымліваліся і ў наступныя гады. Так, у 1263 годзе быў заключаны дагавор ад імя палачан і віцяблян князем Герденем з лівонскім магістрам Конрадам. У гэтым дагаворы было запісана: «...немечькому гостю в Полочьскую волно ехати торговати, купити и продати. Тако ж полочаном и видиблянину волно гостити в Ригу и на Готьски берег» [9]. Дагаворы палачан і віцяблян з Лівонскім ордэнам былі заключаны ў 1265, 1309 і каля 1339 або 1340 года. Апрача таго, у 1338 годзе вялікі князь Гедзімін, са згоды палачан і віцяблян, заключыў дагавор з лівонскім магістрам аб вольным гандлі. У канцы гэтага дагавора было запісана, што ён заключаны «са згоды караля Літвы і яго дзяцей і ўсіх яго баяр... и са згоды епіскапа Полацка, караля і горада Полацка і караля Вітебска і горада Вітебска» [10]. Усе гэтыя дагаворы з Рыгай у значнай меры грунтаваліся на звычаёвым праве насельніцтва Полацкай і Віцебскай зямель і сведчаць аб інтэнсіўных гандлёвых зносінах і аб тым, што было каму і чым

гандляваць, а таксама аб высокім узроўні беларускага звычаёвага права.

У XIV і XV стагоддзях пачынае развівацца заканадаўства, якое паступова абмяжоўвае звычаёвае права. У першую чаргу выдаюцца законы ў форме прывілеяў (грамат), у якіх юрыдычна замацоўваліся правы і льготы феадалаў, афармлялася прававое становішча саслоўя шляхты, замацоўваліся аўтаномныя правы некаторых зямель.

1

«И то есть наша вольность, которою се мы межи иншыми народы хрестиянскими хвалим же пана, ижбы водли воли своее, а не водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учстивое, так живота и маетности волно уживаем» *(Леў Сапега).*

SIGISMVND
DEI GRATIA RE
GNVS DVX LITI
PRVSSIÆ, SAMOGITI
ÆQVE, necnon eadem g
Vandalorumq; desigr
Finlandiæ Pr

IGNIFICA

«Абы были права их, или закон почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный подле прирождения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имея в собе закрытости, не к пожитку единого человека, но к посполитому доброму написаный» *(Францыск Скарына).*

Гістарыяграфія

Першыя даследаванні права. Вывучэнне крыніц права Т. Чацкім, І. Даніловічам. Кіеўская школа гісторыі права. Маскоўскія і пецярбургскія даследчыкі крыніц беларуска-літоўскага права. Польскія даследчыкі. Беларуская савецкая навука гісторыі права.

● Першым навуковым даследаваннем па гісторыі права Вялікага княства Літоўскага была праца прафесара Крамянецкага ліцэя Т. Чацкага «Аб літоўскіх і польскіх правах, іх духу, крыніцах, сувязях і аб рэчах, змешчаных у першым Статуце, выдадзеным для Літвы ў 1529 годзе», апублікаваная ў Варшаве ў 1800—1801 годзе, а потым у 1844—1845 і ў 1861 гадах.

У даследаванні Т. Чацкага дадзен агульны агляд гісторыі заканадаўства і крыніц права Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Чацкі першым раскрытыкаваў памылковыя погляды польскіх гісторыкаў права, якія лічылі, што права Вялікага княства грунтуецца на рымскім праве, і пачаў даследаваць права Вялікага княства Літоўскага ў яго гістарычным развіцці. Але ён памыляўся, калі сцвярджаў, што галоўнай крыніцай права статутаў былі «абычаі і традыцыі паўночных народаў і германцаў» [1].

Памылковыя і тэндэнцыйныя сцвярджэнні Т. Чацкага былі абвергнуты С. Ліндэ ў кнізе «Аб літоўскім статуце, выдадзеным і апублікаваным на рускай мове», выдадзенай у Варшаве на польскай мове ў 1816 годзе, і ў кнізе І. Ракавецкага «Руская Праўда, або Праўда вялікага князя Яраслава», выдадзенай у Варшаве ў 1820—1822 гадах. С. Ліндэ навукова даказаў, што статуты былі напісаны першапачаткова на беларускай мове і гэты тэкст з'яўляецца аўтэнтычным, а польскія пераклады толькі копіяй, да таго ж не заўсёды дакладнай. На думку І. Ракавецкага, падабенства норм славянскага права з правам другіх народаў

грунтуецца не на запазычанасці, а на падобных умовах жыцця. Ракавецкі зыходзіў з таго, што права славянскіх народаў мае сваёй крыніцай старажытныя народныя звычаі і правілы паводзін. Яго праца паклала пачатак новага кірунку ў даследаванні параўнальнай гісторыі права славянскіх народаў.

Многа зрабіў для вывучэння статутаў беларус Ігнат Мікалаевіч Даніловіч, які выкладаў права ва універсітэтах Вільні, Харкава, Кіева і Масквы. У 1830—1835 гадах працаваў у камісіі М. М. Сперанскага па складанні зводу мясцовых законаў заходніх губерняў. У 1826 годзе ён упершыню надрукаваў Судзебнік 1468 года і падрыхтаваў да друку Статут 1529 года на беларускай мове, саставіў зборнік дакументаў «Скарбец дipламатаў» (скарбніца актаў), у якім меліся ўрыўкі і апісанні 2383 актаў па гісторыі дзяржавы і права Беларусі і Літвы. У сваіх навуковых працах І. Даніловіч зыходзіў з таго, што права Вялікага княства Літоўскага мела адну крыніцу са старажытнарускім правам.

Гэтай жа ідэі прытрымліваўся і польскі гісторык права В. А. Мацееўскі, які напісаў «Гісторыю славянскага заканадаўства», першае выданне якой было надрукавана ў чатырох тамах у 1832—1835 гадах, а другое — у шасці тамах у 1856—1865 гадах, дзе сцвярджаў, што «ніводзін славянскі народ не зразумее сутнасці роднага права, калі добра не засвоіць права іншых славянскіх народаў» [2]. Ён лічыў, што статуты Вялікага княства Літоўскага займалі ганаровае месца сярод самых выдатных помнікаў права. В. А. Мацееўскі ўдасканаліў параўнальную методыку вывучэння гісторыі права, увёў у навуковае карыстанне цэлы шэраг запамятаваных прававых актаў, даказваў, што ў Еўропе апрача рымскага і германскага права маецца яшчэ права славянскае, якое склалася на нацыянальнай аснове, самабытнае і больш гуманнае. Навуковыя працы В. А. Мацееўскага выклікалі рэзкую крытыку рэакцыйных каталіцкіх колаў, і ў 1859 годзе Рымская Кангрэгацыя выдала дэкрэт аб унясенні кніг В. А. Мацееўскага ў Індэкс забароненых для чытання ўсім каталікам кніг.

Значныя поспехі ў даследаванні гісторыі права былі дасягнуты ў другой палове XIX стагоддзя, асабліва вучонымі Кіеўскай школы на чале з М. Ф. Уладзімірскім-Буданавым. Дзякуючы яго працам быў пакладзен пачатак вывучэнню сацыяльна-эканамічнага і прававога становішча мяшчан і сялян Беларусі ў XVI стагоддзі. Ён першым вывучаў уплыў Статута 1588 года на Саборнае ўлажэнне цара Аляксея Міхайлавіча, а яго праца «Обзор истории русского права» не страціла навуковага значэння і да сённяшніх дзён.

Еднасць права ўсіх славянскіх народаў даводзіў у сваіх працах Ф. І. Леантовіч. Значную ўвагу ён звяртаў на гісторыю беларуска-літоўскага права ў працах «Очерки истории литовско-русского права», «Источники литовско-русского права» і іншых.

Заслугоўваюць увагі кнігі І. А. Маліноўскага «Учение о преступлении по Литовскому Статуту» і Г. А. Дземчанкі «Наказание по Литовскому Статуту», у якіх даволі поўна зроблен аналіз крымінальнага права. Тэарэтычныя погляды І. А. Маліноўскага на развіццё права грунтаваліся на неабходнасці павольнага эвалюцыйнага ўдасканалення права. Ён лічыў, што галоўнымі законамі гістарычнага развіцця з'яўляюцца: 1) закон паслядоўнага развіцця і 2) закон паступовасці, у сілу якога ў кожнай гістарычнай эпосе наглядаецца побач з рысамі, якія яе характарызуюць, таксама элементы мінулага і зародак будучага [3].

Значны ўклад у вывучэнне гісторыі і права Беларусі і Літвы ўнёс прафесар Маскоўскага універсітэта М. К. Любаўскі, які адным з першых напісаў гісторыю Вялікага княства Літоўскага, у якой разгледзеў дзяржаўны лад і прававое становішча саслоўяў і асобных груп насельніцтва. На думку М. К. Любаўскага, «заходняя Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага «не толькі не ўтраціла сваёй гістарычнай спадчыны, але і перадала яе пануючай зямлі, якая сама ўладкавалася па ўзору гэтай Русі» [4].

Падобных да М. К. Любаўскага тэарэтычных поглядаў прытрымліваўся І. І. Лапо ў сваіх працах: «Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана

Батория», выдадзенай у 1901 годзе, і «Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик», выдадзенай у 1911 годзе. Асаблівай увагі заслугоўвае яго даследаванне гісторыі падрыхтоўкі і выдання Статута 1588 года [5].

Даследаванню гісторыі Вялікага княства Літоўскага, як часткі навукі гісторыі Расіі, прысвяціў сваю працу А. Е. Праснякоў («Лекции по русской истории», якія ён чытаў у Пецярбургскім універсітэце ў 1908/09 навучальным годзе, выдадзеныя ў Маскве ў 1939 годзе). Другі том гэтых лекцый цалкам прысвечан гісторыі Вялікага княства. Заслугай аўтара было тое, што ён здолеў разгледзець склад насельніцтва Вялікага княства Літоўскага і вызначыць ролю кожнай народнасці ў гэтай дзяржаве і пад гэтым пунктам гледжання даць характарыстыку ўсёй дзяржаўна-палітычнай структуры. Такая трактоўка гэтага пытання карэнным чынам адрознівалася ад поглядаў польскіх і рускіх буржуазных вучоных.

У канцы XIX і пачатку XX стагоддзя значная колькасць навуковых прац па гісторыі Вялікага княства Літоўскага была выдадзена польскімі вучонымі Ю. Вольфам, О. Галецкім, В. Камянецкім, Т. Карзонам, Л. Калянкоўскім, А. Лявіцкім, С. Пташыцкім і іншымі. Асаблівай увагі заслугоўваюць працы С. Кутшэбы «Нарыс гісторыі дзяржаўнага ладу Польшчы», т. 2, «Литва», выдадзеныя ў 1914 годзе, і «Гісторыя крыніц старажытнага польскага права», т. 2, 1926 год. Ён адным з першых польскіх буржуазных гісторыкаў даследаваў дзяржаўныя ўстановы і права ў сувязі з грамадскім ладам і класавай структурай грамадства. Гісторыю Вялікага княства ён разглядаў да 1791 года, тым самым лічыў, што Вялікае княства і пасля Люблінскай уніі не злілося з Польшчай, а працягвала захоўваць сваю адасобленасць як самастойны суб'ект дзяржаўна-прававых адносін, што само па сабе было ўжо новым у польскай гісторыка-прававой навуцы. Аналізуючы статуты, ён сцвярджаў, што яны «займаюць у заканадаўстве ўсёй Еўропы XVI стагоддзя вельмі выдатнае месца... раўняюцца або нават перавышаюць іншыя заходнееўрапейскія помнікі кадыфікацыі шыры-

нёй праблем, якія былі вырашаны ў іх у больш цяжкіх умовах, чым на Захадзе» [6]. Разам з тым С. Кутшэба зыходзіў з памылковых пазіцый, разглядаючы права Вялікага княства як частку польскага права.

Даследаваннем праблем гісторыі дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага займаюцца і вучоныя сучаснай Польшчы Ю. Бардах, Б. Леснадорскі, Е. Охманскі і іншыя. Асаблівай увагі заслугоўваюць працы Ю. Бардаха «Даследаванне грамадскага ладу і права Вялікага княства Літоўскага XVI—XVII ст.ст.», «Літоўскія статуты — помнікі права эпохі Адраджэння», а таксама «Гісторыя дзяржавы і права Польшчы», падрыхтаваная Ю. Бардахам, Б. Леснадорскім і М. Піетрчаком і выдадзеная ў Маскве ў 1980 годзе.

Кароткі агляд навуковых прац польскіх гісторыкаў права дазваляе сцвярджаць аб тым, што іх працы ў значнай меры дапамагаюць вывучаць гісторыю дзяржавы і права феадальнай Беларусі і Літвы.

Савецкая гісторыка-прававая навука ў Беларускай ССР бярэ свой пачатак з дня ўтварэння ў Мінску Беларускага дзяржаўнага універсітэта ў 1921 годзе і чытання ў ім прафесарам В. І. Пічэтам лекцый па гісторыі дзяржавы і права. Ім былі напісаны працы па сацыяльна-прававой гісторыі беларускага сялянства, па гісторыі крыніц беларускага права, аб уніях з Польшчай, аб Статуце 1529 года і іншыя [7].

У 1940 годзе прафесарам С. В. Юшковым быў выдадзены падручнік па гісторыі дзяржавы і права СССР, у якім упершыню коратка выкладалася гісторыя дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага. Такі самы раздзел меўся і ў падручніку, выдадзеным Маскоўскім універсітэтам пад рэдакцыяй К. А. Сафраненка ў 1967 годзе. Усе наступныя падручнікі па гісторыі дзяржавы і права СССР таксама мелі такія раздзелы. Сацыяльна-палітычная гісторыя гарадоў Беларусі ў XVI—XVII стагоддзях асвятлялася З. Ю. Капыскім. Ён жа даследаваў сацыяльна-эканамічнае становішча мяшчан беларускіх гарадоў.

Манаграфічнае даследаванне па гісторыі крыніц беларускага феадальнага права, крымінальна-

му, грамадзянскаму, шлюбна-сямейнаму праву і судоваму ладу Беларусі XVI стагоддзя праведзена ў кнізе Юхо І. А. «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.». На падставе аналізу крыніц феадальнага права разгледжана прававое становішча розных сацыяльных груп насельніцтва. У кнізе абвяргаецца беспадстаўнае сцвярджэнне буржуазных гісторыкаў, якія разглядалі права, што дзейнічала ў Беларусі ў XVI—XVII стагоддзях, як польскае або рускае.

Для вывучэння гісторыі крыніц беларускага права істотнае значэнне маюць працы гісторыкаў Беларусі Абецэдарскага Л. С., Аляксеева Л. В., Грыцкевіча А. П., Дружчыца В., Ігнаценкі А. П., Ігнатоўскага У. М., Казлоўскага П. Г., Пашуты В. Т., Пахілевіча Д. Л., Улашчыка М. М., Харашкевіч Г. Л. і іншых.

Публікацыі крыніц беларуска-літоўскага права пачаліся яшчэ ў XVI стагоддзі з выдання закона «Трибунал обывателям Великого князства Літовского», які быў апублікаваны ў 1586 годзе ў друкарні Мамонічаў у Вільні. У гэтай друкарні ў 1588 годзе быў выдадзены Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года на беларускай мове. Там жа Статут выдаваўся на беларускай мове яшчэ два разы — у 1598 і 1600 годзе. У 1614 годзе Статут быў перакладзены на польскую мову і выдаваўся на ёй восем разоў — у 1614, 1619, 1649, 1693, 1744, 1786, 1811, 1819 гадах. Два разы Статут перакладаўся на рускую мову: першы раз у 40-ых гадах XVII стагоддзя, пры падрыхтоўцы Саборнага ўлажэння, і другі раз у пачатку XIX стагоддзя і быў надрукаваны на рускай і польскай мовах у Пецярбургу ў 1811 годзе.

Найбольш поўнае выданне законаў, сеймавых пастаноў, прывілеяў і іншых заканадаўчых актаў, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы да 1793—1795 гадоў, было выканана ў Кнігах законаў («Валюміна легум»), 8 тамоў якіх былі выдадзены ў 1732—1782 гадах, дзявяты — у 1889, дзесяты — у 1952 годзе. Першыя 8 тамоў былі перавыдадзены ў Пецярбургу ў 1859—1860 гадах.

У XIX стагоддзі былі арганізаваны розныя археаграфічныя камісіі, якія апублікавалі шэраг

дакументаў па гісторыі права Беларусі і Літвы. Найбольш грунтоўнымі публікацыямі былі «Белорусский архив древних грамот», «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографическою комиссиею», «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов», «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...», «Историко-юридические материалы» і іншыя.

Публікацыя гістарычных актаў была прадоўжана ў 1927—1930 гадах, калі былі выдадзены тры тамы «Беларускага архіва». У 1936 годзе выйшаў першы том «Гісторыі Беларусі ў дакументах і матэрыялах» і ў 1940-ым другі пад назвай «Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі». У пасляваенны час (1959—1961 гады) былі выдадзены тры тамы дакументаў «Белоруссия в эпоху феодализма».

Сярод публікацый крыніц беларуска-літоўскага права апошніх гадоў звяртае на сябе ўвагу выданне статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529 і 1588 гадоў. Статут 1529 года быў выдадзены ў Мінску ў 1960 годзе. Разам з тэкстам Статута былі апублікаваны: прадмова да яго, уступны артыкул (перадрукаваны) акадэміка У. І. Пічэты, пераклад Статута на рускую мову і слоўнік-каментарый. Выданне Статута мела станоўчы ўплыў на ажыўленне цікавасці да гісторыі права, садзейнічала яго вывучэнню гісторыкамі і юрыстамі. У 1983 годзе распачата выданне гэтага ж Статута Вільнюсскім універсітэтам і Інстытутам гісторыі АН Літоўскай ССР. Пакуль што надрукаваны дзве часткі першага тома. У першай частцы дадзена апісанне палеаграфіі і тэксталогія вядомых спісаў Статута, што захаваліся да нашых дзён. У другой — апублікаваны факсімільныя тэксты Статута 1529 года на беларускай мове (спіс Дзялынскага), на лацінскай (спіс Лаўрэнція) і на польскай (спіс Альшэўскі).

Выдатны падарунак да 400-годдзя Статута 1588 года зрабіла выдавецтва Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, выдаўшы ў 1989 годзе самы поўны і дасканалы збор законаў — Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Гэта першае

на Беларусі выданне, у якім комплексна разглядаецца выдатны помнік прававой культуры і юрыдычнай думкі таго часу. У кнізе змешчаны арыгінальны (з памяншэннем у $^3/_5$) і адаптаваны тэксты Статута, а таксама яго пераклад на рускую мову, зварот да чытача, уступны артыкул аб сацыяльна-гістарычных умовах узнікнення Статута, даведнік, каментарыі, літаратура, тэрміналагічны паказальнік да тэксту Статута, імянны паказальнік, спіс асноўных скарачэнняў. У акадэмічным даведніку змешчаны артыкулы пра крыніцы права, якія былі ўключаны ў Статут, пра прававое становішча розных груп насельніцтва, дзяржаўны лад, аб службовых асобах, судовых установах і іншых тэрмінах, што сустракаюцца ў Статуце 1588 года.

Кароткі агляд навуковых прац і публікацый крыніц па гісторыі права Беларусі сведчыць аб багацці нашай прававой культуры.

«Також призволяем, абы княжата, рытеры, шляхтичи, бояре, доброволько имели бы моць выехати з наших земель князьства великого, для лепшого шчастья набытия, а любо учинков рытерских, до каждых земель, сторон только выменяючи стороны неприятельское» ***(Грамата 1447 г.).***

2

«Також который ся от насилья жаловати будет нам Витеблянин на Витеблянина ж... давати ему наш лист к нашому воеводе, хотя бы о смертной вине, а ему судити по целованью, нашим судом, досмотревши права с князи и з бояры и з мещаны, а осудивши его казнити у Витебску, по их праву» *(АЗР. Т. 1. С. 353).*

Граматы і прывілеі

Агульнадзяржаўныя граматы 1387, 1413, 1434, 1447, 1492 гадоў. Старажытныя нормы абласных і валасных грамат. Граматы жыхарам гарадоў на магдэбургскае права. Прававое становішча па граматах розных сацыяльных груп насельніцтва.

● Першымі агульнадзяржаўнымі (земскімі) прывілеямі лічыліся тры прывілеі, выдадзеныя ў 1387 годзе вялікім князем літоўскім Ягайлам, які ў праваслаўным хрышчэнні называўся Якавам, а калі стаў польскім каралём і прыняў каталіцкую веру, то стаў называцца Уладзіславам.

Яго першы прывілей быў выдадзены 20 лютага 1387 года і быў накіраваны на распаўсюджванне каталіцызму ў Беларусі і Літве. Пачынаўся прывілей са сцвярджэння, што нібыта людзі жадаюць прыняць каталіцкую веру, а тым, хто ўжо прыняў яе, даруюцца новыя правы і вольнасці; яны будуць мець поўную магчымасць валодаць, карыстацца, прадаваць, мяняць, дараваць згодна са сваёй добрай воляй і жаданнем замкі, воласці, сёлы, дамы і ўсё, чым бы валодалі па наследству ад бацькоў. Далей у прывілеі гаварылася аб тым, што рыцары не павінны будуць выконваць якія-небудзь работы, за выключэннем будавання новых замкаў, калі будзе склікацца насельніцтва «ўсёй зямлі», а таксама для перабудовы і рамонту старых замкаў.

Згодна са старадаўнім звычаем, вайсковы паход, які называўся па-народнаму «пагоняй», павінен быў выконвацца не толькі рыцарамі, але кожным мужчынам, якога б ён ні быў паходжання або звання, толькі б ён быў здольным насіць зброю [1].

У гістарычнай літаратуры распаўсюджана думка, што ўсе гэтыя правы былі нібыта запазычаны з польскага права. Але такое сцвярджэнне з'яўляецца памылковым, бо правы феадалаў рас-

ла ўжо ў XI—XIII стагоддзях ва ўсёй Старажытнай Русі (у тым ліку і ў Беларусі) і гарантавалася старажытным правам, аб чым сведчаць шматлікія крыніцы (Руская Праўда, летапісы, граматы, дагаворы і інш.). Пацвярджэнне старажытнасці гэтых правоў змяшчаецца ў Полацкім і Віцебскім прывілеях, у якіх змяшчаліся нормы, што датычацца, як відаць, XI—XIII стагоддзяў, хоць поўны тэкст гэтых прывілеяў быў адрэдагаваны ў канцы XIV стагоддзя.

Другі прывілей, выдадзены 22 лютага 1387 года, адрасаваўся каталіцкаму духавенству, але закранаў інтарэсы ўсяго народа і фактычна дапаўняў папярэдні прывілей ад 20 лютага. Галоўнае яго прызначэнне заключалася ў прымусовым насаджэнні каталіцкай веры ў Беларусі і надзяленні багатымі дарамі і маёнткамі каталіцкага духавенства і касцёлаў. Па гэтым прывілеі ўсё каталіцкае духавенства, касцёлы, манастыры і феадальна-залежныя ад іх людзі выключаліся з дзяржаўнай юрысдыкцыі. Гэты прывілей абавязваў усіх жыхароў Вялікага княства Літоўскага пераходзіць у каталіцкую веру з усякай іншай веры (секты), а для таго каб новаператвораныя католікі захоўвалі вернасць каталіцкай царкве, забараняліся шлюбы з праваслаўнымі да тае пары, пакуль яны не прымуць каталіцкай веры; у выпадку ўступлення ў шлюб праваслаўнай з католікам шлюб заставаўся ў сіле, але праваслаўны муж або жонка абавязаны былі пераходзіць у каталіцкую веру пад страхам суровых пакаранняў; маёнткі і іншыя даходы, перададзеныя каталіцкаму духавенству, вызваляліся ад усякага роду службаў і павіннасцей у карысць дзяржавы і гасудара.

Зусім новым было выключэнне з дзяржаўнай юрысдыкцыі ўсіх людзей, залежных ад каталіцкага духавенства. Захоп каталіцкім духавенствам дзяржаўных паўнамоцтваў у адносінах да залежных людзей паслужыў першым крокам да запрыгоньвання сялян, бо яны траплялі пад поўнае панаванне каталіцкіх феадалаў. А сама каталіцкая царква станавілася па-за дзяржаўнай юрысдыкцыяй і паступова, захопліваючы ўсё большыя і

большыя багацці, набыла велізарную эканамічную сілу і, маючы вялікі штат сваіх агентаў, прапагандыстаў і добраахвотнікаў-фанатыкаў, стала самай уплывовай палітычнай сілай. Але паколькі каталіцкае духавенства ў Вялікім княстве Літоўскім дзейнічала ў інтарэсах рымскай курыі і замежных дзяржаў, то ўся гэтая арганізацыя працавала на шкоду інтарэсам народа і дзяржавы. Таму пры аналізе дзяржаўна-прававых актаў было б недаравальным ігнараваць такі важны дакумент, які паклаў пачатак паслабленню дзяржавы і запрыгоньванню сялян. Замацаванне аналагічных правоў за свецкімі феадаламі ў 1447 годзе было ўжо па сутнасці толькі працягам пачатай работы.

У дзяржаўна-прававым жыцці Вялікага княства Літоўскага істотнае значэнне меў прывілей, выдадзены князю Скіргайлу (Івану), ад 28 красавіка 1387 года. Гэтым прывілеем пацвярджаліся і замацоўваліся яго правы на кіраванне ўсім Вялікім княствам Літоўскім пасля ўступлення Ягайлы на польскі прастол. Ягайла абяцаў Скіргайлу «крепко блюсти его княженья и державы» [2]. Тым самым прывілей юрыдычна замацоўваў надзяленне Скіргайлы велікакняжацкімі паўнамоцтвамі і сведчыў аб захаванні дзяржаўнай адасобленасці Вялікага княства. У гэтым прывілеі Ягайла абяцаў таксама лічыць Скіргайлу вышэй за ўсіх іншых братоў і слухаць яго больш за ўсіх іншых саветнікаў і стаяць за яго «крепко во всем».

З мэтай умацавання эканамічнай базы палітычнай улады Скіргайлы пацвярджаліся яго непасрэдныя правы на Полацкае і Трокскае княствы, а таксама перадавалася ў яго асабістае распараджэнне значная частка дзяржаўных зямель і даходаў.

Дзяржаўна-прававое значэнне гэтага прывілея падкрэслівалася яшчэ тым, што ў самім тэксце ён называецца «праўдай», дзе гаворыцца: «на сем на всем дал есмь правду крепкую». Тэрмін «Праўда» у сэнсе права ўжываўся ў тых выпадках, калі праву надавалася выключна важнае дзяржаўнае значэнне. Напрыклад, найбольш значныя прававыя помнікі называліся праўдамі — Руская Праўда, Польская Праўда. Назваўшы гра-

мату 1387 года «Праўдай», тым самым падкрэсліваўся яе агульнадзяржаўны характар, а не толькі як акт прыватна-прававога падаравання. Перадача ўказаных у грамаце зямель і ўладанняў у непасрэднае кіраўніцтва Скіргайлу азначала і ўнясенне змяненняў у адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне дзяржавы, бо ліквідоўвалася дзяленне цэнтра дзяржавы на дзве часткі — Віленскую і Трокскую. Гэта дзяленне было адноўлена пасля 1413 года, калі гэтыя часткі атрымалі назвы ваяводства Віленскага і Трокскага.

Прававая рэгламентацыя саюзных адносін Вялікага княства з Польшчай у выглядзе персанальнай уніі і юрыдычнае замацаванне суверэннасці Вялікага княства Літоўскага былі аформлены Востраўскім пагадненнем 1392 года, па якім вялікі князь Скіргайла здымаўся з Вялікага княства і пераводзіўся на княства Кіеўскае, а паўнамоцтвы вялікага князя перадаваліся князю брэсцкаму і гродзенскаму Вітаўту (Юрыю, Аляксандру). Далейшае прававое замацаванне саюзных адносін з Польшчай было ажыццёўлена актамі Віленска-Радомскай уніі 1401 года і Гарадзельскай 1413 года.

У выніку сумесных нарад феадалаў Вялікага княства Літоўскага і Польшчы ў 1413 годзе былі выдадзены тры прывілеі: 1) польскіх феадалаў аб тым, што яны згодны падзяліцца з феадаламі-католікамі Вялікага княства гонарам мець гербы [3]; 2) феадалаў Вялікага княства (усяго 47 чалавек), якія прымалі гербы польскіх феадалаў і тым самым уступалі ў гербавае пабрацімства з імі і за гэта абяцалі ад імя шляхты, баяр, паноў і ўсіх жыхароў Вялікага княства (хоць іх ніхто не ўпаўнаважыў на гэта) ніколі не пакідаць польскіх паноў, прэлатаў і шляхты ва ўсіх іх справах. Далей яны абяцалі захоўваць вернасць Ягайлу, Вітаўту і іх нашчадкам; у выпадку смерці Вітаўта абяцалі не выбіраць сабе князя без згоды Ягайлы і польскіх феадалаў, а ў выпадку смерці Ягайлы польскія феадалы таксама не павінны былі выбіраць сабе караля без ведама і парады Вітаўта і насуперак волі феадалаў Вялікага княства; 3) трэці прывілей быў выдадзены ад імя Ягайлы і Вітаўта і меў сабе на мэце ўмацаванне

і пашырэнне каталіцызму. У ім рабілася яўна лжывае сцвярджэнне, што нібыта пасля распаўсюджання каталіцкай веры дзяржавы і землі, злучаныя ў саставе Вялікага княства Літоўскага, былі «прысвоены, уключаны, злучаны, перададзены» польскаму каралеўству са згоды князёў, паноў, шляхты, службовых асоб і баяр Вялікага княства [4].

Далей прывілей абвяшчаў ад імя Ягайлы і Вітаўта, што землі, якія заўсёды да гэтага часу яны мелі і маюць у поўным валоданні на аснове права атрымання ў спадчыну як законныя гасудары, са згоды і волі паноў, шляхты, баяр, паўторна інкарпаруюць, далучаюць, укараняюць у Каралеўства Польскае, прысвойваюць яму, злучаюць і аб'ядноўваюць з ім, звязваюць саюзам і назаўсёды замацоўваюць. Ілжывым было і сцвярджэнне аб тым, што яны з'яўляліся ўладальнікамі зямель на падставе атрымання ў спадчыну, бо ў Беларусі і Літве са старажытнейшых часоў панавала ідэя, што ўлада князя ідзе ад выбрання або яго дагавору з насельніцтвам дадзенай зямлі. Адлюстраванне гэтай ідэі знайшло сваё выражэнне нават у артыкуле 11 гэтага ж прывілея, дзе гаварылася, што паны і шляхта пасля смерці Аляксандра, г. зн. Вітаўта, будуць выбіраць вялікага князя.

Прадугледжвалася таксама, што ў выпадку смерці польскага караля выбранне новага павінна адбывацца са згоды і ведама Вітаўта, паноў і шляхты Вялікага княства. Такім чынам, з тэксту гэтага артыкула выразна відаць, што ўлада гасудара грунтавалася на выбранні і яго паўнамоцтвы разглядаліся не як уласніка ўсёй зямлі, усёй дзяржавы, а толькі як вышэйшай службовай асобы ў дзяржаве. Аднак гэта ідэя супярэчыла тэалагічным дагматам, згодна з якімі ўлада вялікага князя паходзіць ад бога. У той час як духавенства і самі вялікія князі адстойвалі боскасць паходжання ўлады, феадалы абаранялі ідэю выбарнасці князя і абмежаванасці яго ўлады. Гэтая тэарэтычная барацьба атрымала адлюстраванне і ў прывілеі 1413 года. У выніку на практыцы бакі прыйшлі да кампраміснага рашэння — вялікія князі выбіраліся, як правіла, толькі з аднаго ро-

ду, чым забяспечваўся і спадчынны характар улады.

Прывілеем упершыню прадугледжвалася магчымасць склікання сумесных сеймаў дзвюх дзяржаў.

З мэтай узвышэння феадалаў-католікаў над астатнімі феадаламі і стварэння ім арэолу знатнасці ўстанаўліваўся парадак надзялення гербамі, атрыманымі ад польскіх феадалаў, што, на думку аўтараў прывілея, павінна было садзейнічаць збліжэнню і зліццю ў адно саслоўе феадалаў Польшчы і Вялікага княства. На самай жа справе гэта павінна было прывесці да варожасці і барацьбы ўнутры Вялікага княства. Усе некатолікі, у асноўным праваслаўныя, што складалі пераважную большасць насельніцтва, не павінны былі дапускацца на дзяржаўныя пасады і не маглі быць членамі дзяржаўнай Рады. Такім чынам, скрытай мэтаю Гарадзельскага прывілея было распальванне рэлігійнай варожасці ў дзяржаве, правядзенне ганенняў на ўсіх некатолікаў і тым самым падрыў адзінства народа. Правакацыйны характар гэтага прывілея быў відавочны з першых гадоў яго прыняцця, на што адкрыта ўказвалася пры адмене некаторых норм гэтага прывілея, у выдадзеных прывілеях 1432 і 1434 гадоў.

Спрабуючы адказаць на пытанне, чаму феадалы Вялікага княства згадзіліся з актам 1413 года, у першую чаргу трэба ўдакладніць, што згоду давалі не ўсе «паны, шляхта і баяры», як аб гэтым гаворыцца ў прывілеі, а толькі 47 чалавек, якіх, вядома, шляхта і баяры, асабліва праваслаўныя, не ўпаўнаважвалі на вырашэнне гэтых пытанняў. Па-другое, і з гэтых 47 чалавек, як відаць, не ўсе былі згодныя і нават, магчыма, не ўсе ведалі поўны тэкст прывілея, напісанага па-латыні. У пацвярджэнне гэтага можна спаслацца на заявы прадстаўнікоў Вялікага княства на польскім сейме ў Любліне ў 1448 годзе, дзе яны заявілі, што вельмі зняважаны граматамі, у якіх змяшчаліся словы аб зліцці і ўключэнні Вялікага княства ў састаў Польшчы [5]. На перагаворах у 1451 годзе ў Парчове прадстаўнікі Вялікага княства зноў патрабавалі выключыць з ранейшых дагавораў аб уніі ўсе зневажальныя і абразлівыя

для Вялікага княства Літоўскага выразы, такія, як «далучэнне», «уключэнне» і «інкарпарацыя» Вялікага княства ў састаў Польшчы на той падставе, што іх папярэднікі пацвярджалі гэтыя дагаворы, «не ведаючы аб іх змесце, па адным толькі загадзе вялікага князя» [6]. Па-трэцяе, па сваім дзяржаўна-прававым характары прывілей 1413 года не ўносіў карэнных змяненняў і замацоўваў саюзныя адносіны дзвюх адасобленых дзяржаў.

Гэтыя адносіны мелі ўжо багатую практыку і былі прымальныя для народаў абедзвюх дзяржаў. Каталіцкая ж дыскрымінацыя праваслаўных не выклікала пратэсту ў феадалаў-католікаў, а ў праваслаўных ніхто не пытаўся іх згоды. Магчыма таксама, што Ягайла і Вітаўт згадзіліся з такім ярка выражаным пракаталіцкім тэкстам прывілея з тым, каб крыху задобрыць і супакоіць рымскую курыю пасля нанесенага ёй цяжкага ўдару, выкліканага паражэннем ордэна пад Грунвальдам, баючыся крыжовага паходу злучаных сіл заходнееўрапейскіх дзяржаў сумесна з крыжаносцамі.

Такія апасенні былі зусім абгрунтаванымі. Сам жа Вітаўт згадзіўся з гэтым прывілеем, імкнучыся набыць прыхільнікаў сярод польскіх епіскапаў і буйных феадалаў у надзеі, што пасля смерці Ягайлы ён можа стаць яго пераемнікам на каралеўскім прастоле ў Польшчы. Пра такія планы Вітаўта піша аўтар «Хронікі Быхаўца», паведамляючы, што пасля перамогі пад Грунвальдам адбылося пагадненне, у сілу якога польскія і літоўскія паны згадзіліся ў выпадку смерці Ягайлы выбраць каралём Вітаўта [7]. Ускосныя доказы гэтага змяшчаюцца і ў самім Гарадзельскім акце 1413 года.

Такім чынам, аналіз тэксту прывілея і прычын, што прымусілі да яго абвяшчэння, прыводзіць нас да перакanання, што ўся справа зводзілася да існуючага ўжо саюзу дзвюх дзяржаў. Разам з тым ён пашыраў правы каталіцкай царквы і духавенства, а таксама служыў праграмай і заданнем на абмежаванне правоў і дыскрымінацыю ўсіх некатолікаў.

Сярод крыніц дзяржаўнага права, якія паслужылі падставай юрыдычнага афармлення правоў

саслоўя шляхты, першаступеннае значэнне займалі прывілеі 1432 і 1434 гадоў. Па гэтых прывілеях праваслаўныя феадалы ўраўноўваліся ў правах з католікамі. У прывілеі, выдадзеным у Гародні 15 кастрычніка 1432 года, гаварылася, што ў той час, калі жыхары Вялікага княства Літоўскага былі надзелены прывілеямі і свабодамі, князі, баяры і шляхта праваслаўнай веры, падданыя Вялікага княства, павінны былі быць выключаны з права карыстання падараванымі свабодамі. Зроблена гэта таму, каб у будучым па ўказанай прычыне паміж жыхарамі гэтых зямель не ўзнікалі разлады і варожасць, якія падрывалі б іх сілы, а каб роўнымі карысталіся яны льготамі і правамі і захоўвалі адзінства зброі і тоеснасць жаданняў, больш энергічна і настойліва стараліся аб захаванні ў цэласнасці гэтых зямель і аб падтрыманні іх велічы і сумесна дзейнічалі, а таксама былі пабуджальнымі больш старанна і верна выконваць загады і распараджэнні Ягайлы і Сігізмунда, вялікага князя літоўскага і рускага. Князі, шляхта і баяры праваслаўнай веры надзяляліся тымі ж падарункамі, свабодамі, прывілеямі і выгадамі, якімі валодаюць і карыстаюцца князі, шляхта і баяры-католікі. Гэтак жа ім прадастаўлялася права насіць гербы і карыстацца імі і іншымі знакамі рыцарскай годнасці [8].

З тэксту гэтага прывілея відаць, што ён фактычна пазбаўляў законнай сілы дыскрымінацыйныя нормы Гарадзельскага прывілея і сведчыў аб тым, што феадалы-католікі і каталіцкае духавенства ў інтарэсах класавай салідарнасці гатовы былі крыху аслабіць палітыку прымусовага насаджэння каталіцызму.

Такім чынам, Гарадзенскі прывілей 1432 года стварыў прававыя перадумовы для згуртавання і выдзялення ўсяго класа феадалаў у прывілеяванае саслоўе шляхты, аб'яднаўшы яго на класавай аснове незалежна ад веравызнання. Ён ліквідаваў прававыя бар'еры, якія перашкаджалі правядзенню сумесных нарад феадалаў пры вырашэнні дзяржаўных спраў, што стварыла перадумовы для развіцця вышэйшых дзяржаўных органаў: сейма і рады. Таму Гарадзенскі прывілей 1432 года і прывілей 1434 года, які дапоўніў яго, з поў-

най падставай можна лічыць найважнейшымі прававымі актамі ў справе аб'яднання і кансалідацыі саслоўя шляхты, а прывілеі 1387 і 1413 гадоў толькі падрыхтоўчымі актамі. Негрунтоўнасць дыскрымінацыйных норм Гарадзельскага прывілея 1413 года адзначаў М. Н. Пакроўскі. Ён пісаў: «Можна лічыць даказаным, што тэндэнцыі каталіцызму не знайшлі сабе ўвасаблення ў літоўска-рускай рэчаіснасці. Славуты Гарадзельскі прывілей 1413 года, які недапушчаў васалаў некаталіцкага вызнання да вышэйшых пасад у вялікім княстве, у гэтым сваім пункце застаўся мёртвай літарай, а ў 1432 годзе ўсе перавагі, дадзеныя гэтым прывілеем баярам-католікам, былі фармальна распаўсюджаны і на баяр-праваслаўных. Пазнейшыя дакументы, якія змяшчалі абмежаванне гэтага роду, як відаць, проста былі створаны езуітамі ў канцы XVI стагоддзя» [9].

Прынцыпы саслоўнага, агульнашляхецкага права, выкладзенага ў Гарадзенскім прывілеі 1432 года, атрымалі далейшае развіццё і замацаванне ў прывілеі ад 6 мая 1434 года. Гэтым прывілеем пацвярджалася роўнасць правоў феадалаў-праваслаўных з католікамі; узаконьвалася і гарантавалася права валодання маёнткамі і перадача іх па наследству або па іншых законных падставах; сяляне і падданыя, залежныя ад феадалаў, вызваляліся ад некаторых агульнадзяржаўных павіннасцей; пацвярджалася права праваслаўных феадалаў карыстацца гербамі і іншымі знакамі шляхецтва; абвяшчалася захаванне ў сіле на вечныя часы ўсіх раней выдадзеных прывілеяў і грамат. Галоўнае новаўвядзенне гэтага прывілея заключалася ў абяцанні вялікага князя па даносу або па тайнаму абвінавачванню з боку каго-небудзь альбо па неабгрунтаванай падазронасці не караць названых князёў і баяр, перш чым яны не будуць выкрыты ў публічным судзе ў адпаведнасці з законамі [10]. Гэтым артыкулам была замацавана адна з найбольш важных гарантый — асабістая свабода і недатыкальнасць шляхціца. У наступных прывілеях і статутах гэта важнейшая канстытуцыйная норма неаднаразова пацвярджалася і атрымала далейшае развіццё.

Важным этапам у развіцці заканадаўства на-

огул і дзяржаўнага права ў прыватнасці паслужыў прывілей Казіміра 1447 года. У ім больш поўна і грунтоўна былі выкладзены правы класа феадалаў і саслоўя шляхты, некаторыя прынцыпы крымінальнага, грамадзянскага і дзяржаўнага права. Так, у артыкуле 3 звяртае на сябе ўвагу пашырэнне кола асоб, якім гарантуецца іх недатыкальнасць. Тут больш поўна пералічаны групы класа феадалаў і саслоўя шляхты, а таксама ўключаны гарадскія жыхары, «месцічы». Яны ўказаны і ў прэамбуле прывілея. Усё гэта дазваляе зрабіць вывад, што прывілей 1447 года быў не толькі саслоўным актам, а меў юрыдычнае значэнне і для простых людзей, асабліва гараджан. У гэтым нас яшчэ больш пераконвае змест артыкулаў 2, 4, 7, 8, 9, 14. Так, у артыкуле 2 гасудар абавязуецца захоўваць усе раней выдадзеныя прывілеі, берагчы і ахоўваць цэрквы, у выпадку царкоўных вакансій прызначаць служыцелямі толькі ўраджэнцаў Вялікага княства Літоўскага. У артыкуле 4 выкладаўся адзін з найбольш важных прынцыпаў крымінальнага права аб прымяненні пакарання толькі да вінаватай асобы і ў адпаведнасці з правам. Гэтая норма затым была ўключана і ў статуты. Дзеянне артыкула 4 прывілея 1447 года распаўсюджвалася як на шляхту, так і на простых людзей без усякага выключэння.

Гэты артыкул цікавы яшчэ і тым, што ў ім упершыню сустракаецца абагульненае паняцце злачынства, якое называецца «проступкой». Акрамя таго, у ім змяшчаецца і паняцце саўдзельніка злачынства — «причастник».

У артыкуле 5 змяшчалася канстытуцыйная норма аб праве феадалаў свабодна выязджаць за граніцу «для лепшого шчастья набытия, а любо учинков рытерских» [11], акрамя непрыяцельскіх зямель. Артыкул 6 паўтараў правы феадалаў валодаць і распараджацца маёнткамі. Новым у гэтым артыкуле быў запіс аб праве мяшчан распараджацца набытымі маёнткамі, а таксама патрабаванне, каб усе феадалы мелі дакументы на нанава набытыя маёнткі. Артыкулы 7 і 8 замацоўвалі спадчынныя правы. У артыкуле 9 пацвярджалася права выдаваць замуж дачок, пляменніц і ўдоў без ведама гасудара або яго намеснікаў.

Далей у прывілеі была выкладзена норма, па якой «сяляне і падданыя» князёў, рыцараў, шляхты, баяр і мяшчан вызваляліся, у карысць сваіх паноў, ад дзяржаўных падаткаў, работ і іншых павіннасцей, за выключэннем будаўніцтва і рамонту замкаў, дарог і мастоў, а таксама падатку натурай, называемага «стацыі», які меў мэтавае прызначэнне — забяспечыць харчаваннем пры заездзе вялікага князя або яго ўпаўнаважаных у дадзеную мясцовасць. Гэтай нормай было пацверджана і развіта запісанае ў прывілеі 1434 года выключэнне феадальна-залежнага насельніцтва з ліку асоб, непасрэдна залежных ад дзяржавы. У сілу гэтага акта дзяржаўныя паўнамоцтвы па збору падаткаў з насельніцтва былі перададзены асобным феадалам. Дзякуючы гэтай норме феадалы значна ўмацавалі свой эканамічны, а разам з ім і палітычны ўплыў у дзяржаве. Пры такім становішчы, у выпадку неабходнасці зрабіць буйныя расходы на абарону, урад вымушаны быў прасіць феадалаў прадаставіць яму патрэбныя сродкі, бо дзяржаўная казна была, як правіла, пустой. Для гэтай мэты пачалі рэгулярна склікацца сеймы. Паслабленне эканамічных магчымасцей урада пацягнула за сабой звужэнне сацыяльнай базы палітычнай улады вялікага князя, што ў сваю чаргу садзейнічала ўзрастанню ролі ў дзяржаве буйных феадалаў — паноў.

Працэс узмацнення эканамічнага панавання феадалаў над сялянамі атрымаў юрыдычнае замацаванне ў артыкуле 11, па якім ні гасудар, ні яго намеснікі і іншыя службовыя асобы не павінны былі прымаць на дзяржаўныя або велікакняжацкія землі прыватнаўладальніцкіх сялян. Адначасова і феадалам забаранялася прымаць на свае землі дзяржаўных (велікакняжацкіх) сялян. Тым самым гэтай нормай быў пакладзены пачатак юрыдычнага абмежавання права пераходу сялян. У працэсе падпарадкавання іх феадалу выключнае значэнне меў артыкул 12, па якім за апошнімі замацоўвалася права судзіць залежных сялян, акрамя тых выпадкаў, калі феадал не пажадаў бы сам вырашыць справу. Такім чынам прывілей 1447 года ўзаконіў захоп панамі функцый дзяржаўнай улады ў адносінах да феадаль-

на-залежнага насельніцтва, што садзейнічала ўзмацненню пазаэканамічнага прымусу. Юрыдычнае замацаванне судовых паўнамоцтваў буйных землеўладальнікаў Вялікага княства Літоўскага было ажыццёўлена крыху раней, чым у Польшчы і Расіі. Прызнанне за імі права чыніць суд і расправу над феадальна-залежным насельніцтвам ставіла апошніх у яшчэ большую залежнасць ад паноў, пазбаўляла іх магчымасці шукаць абароны супраць самавольства феадалаў у дзяржаўных установах. Усё гэта дазваляе лічыць прывілей 1447 года галоўным прававым актам, што заклаў асновы юрыдычнага афармлення феадальнай залежнасці сялян.

Выключна важнае дзяржаўна-прававое значэнне мелі два апошнія артыкулы гэтага прывілея. У іх заканадаўча замацоўвалася тэрытарыяльная цэласнасць дзяржавы, яе суверэнныя правы і адасобленасць. Прывілей забараняў ураду раздаваць дзяржаўную маёмасць і пасады іншаземцам. Гэтыя артыкулы былі накіраваны супраць пранікнення польскіх феадалаў у Вялікае княства і адлюстроўвалі адмоўныя адносіны феадалаў гэтага княства да рознага роду дамаганняў іншаземцаў.

Аналіз зместу прывілея 1447 года дазваляе зрабіць выснову аб тым, што яго дзяржаўна-прававое значэнне заключалася перш за ўсё ва ўмацаванні суверэнітэту і адасобленасці Вялікага княства Літоўскага, нягледзячы на тое што вялікі князь Казімір 27 чэрвеня 1447 года стаў каралём Польшчы, і тым самым была адноўлена персанальная унія дзвюх дзяржаў. Адначасова прывілей замацаваў узрослае эканамічнае і палітычнае значэнне класа феадалаў, асабліва яго вярхоў, і паклаў пачатак заняволенню сялян. Акрамя таго, прывілеем 1447 года было значна пашырана кола асоб, за якімі прызнаваліся правы шляхты, незалежна ад наяўнасці ў іх гербаў і веравызнання. Такім чынам, прывілеі 1432, 1434 і 1447 гадоў паслужылі юрыдычнай асновай афармлення правоў усяго саслоўя шляхты.

Уступленне на велікакняжацкі прастол Аляксандра Казіміравіча ў 1492 годзе было азнаменавана выдачай новага універсальнага прывілея, у якім змяшчалася 33 параграфы, або артыкулы [12].

У першых дванаццаці артыкулах пацвярджаліся, з частковымі зmяненнямі і ўдакладненнямі, усе правы і прывілеі, абвешчаныя ў раней прынятых граматах. Затым у артыкуле 13 былі замацаваны асноўныя прынцыпы міжнароднай палітыкі, згодна з якімі ўрад быў абавязаны падтрымліваць добрасуседскія адносіны з усімі дзяржавамі і захоўваць усе раней заключаныя саюзы і пагадненні. Новымі былі таксама нормы, якія прадугледжвалі юрыдычнае замацаванне ўзрослай ролі буйных феадалаў і іх органа — рады. Прывілей устанаўліваў, што вялікі князь не меў права адмяняць або змяняць законы, пастановы і судовыя рашэнні, прынятыя сумесна з радай. У выпадку ж, калі пры абмеркаванні у радзе якіх-небудзь пастаноў паны — рада не згодзяцца з думкай вялікага князя, то ён быў абавязаны выканаць тое, што яму параяць феадалы.

Прывілей забараняў службовым асобам вымагаць у падначаленых і насельніцтва звыш устаноўленых плацяжоў рознага роду падаткі. Гэтую норму можна разглядаць як першы прававы акт, які паклаў пачатак барацьбы са злоўжываннямі мясцовых улад. У артыкулах 16—20 вызначаліся агульныя прынцыпы парадку прызначэння і пазбаўлення дзяржаўных пасад. Устанаўлівалася, што ніхто не мог быць пазбаўлены пасады без віны, устаноўленай у працэсе публічнага разбірацельства. Мясцовыя службовыя асобы павінны былі выконваць свае абавязкі і вырашаць справы ў адпаведнасці з мясцовымі звычаямі.

Прывілей 1492 года заканадаўча пацвердзіў абавязковы характар мясцовых прававых звычаяў, што дазваляла лепш улічваць асаблівасці кожнай мясцовасці, рабіла ўсю дзейнасць службовых асоб больш даступнай і зразумелай для насельніцтва, бо нормы, выпрацаваныя на працягу многіх стагоддзяў, былі вядомы яго большасці. Акрамя таго, на пасады прызначаліся, як правіла, асобы, якія выраслі ў дадзенай мясцовасці і ведалі мясцовае права. Гэтае правіла было замацавана ў артыкуле 16, па якім урад быў абавязаны даваць дзяржаўныя пасады і маёмасць у кіраванне і трыманне толькі ўраджэнцам Вялікага княства. На пасады павінны былі прызначацца асобы най-

больш дастойныя і тыя, хто аказаў дзяржаве найбольшую карысць.

Змест гэтых норм дазваляе зрабіць вывад аб тым, што прывілей быў першым канстытуцыйным актам, які заклаў асновы і адміністрацыйнага права. У артыкуле 23 устанаўлівалася, што дзяржаўныя сродкі павінны былі аддзяляцца ад асабістых велікакняжацкіх і маглі выдаткоўвацца толькі са згоды радных паноў і толькі на агульнадзяржаўныя патрэбы. Устанаўліваўся парадак збору падаткаў. Прывілей абвяшчаў недапушчальнасць перадачы свецкіх спраў у духоўныя суды і наадварот. Урад абяцаў разгледзець усе залежалыя скаргі і справы, пададзеныя яшчэ на імя вялікага князя Казіміра.

У прывілеі абвяшчалася неабходнасць вынясення справядлівых судовых рашэнняў, забараняліся хабары і судзейская неаб'ектыўнасць. Устанаўліваліся пэўныя тэрміны разгляду спраў. Тым самым гэты канстытуцыйны акт быў накіраваны на ўдасканальванне адзіных для ўсёй дзяржавы нормаў судаводства (арт. 2, 3, 11, 14, 18, 24, 28, 29, 33).

Класавая і саслоўная накіраванасць прывілея асабліва выразна была выказана ў артыкуле 25, па якім урад абавязваўся не ўзвышаць простых людзей над шляхтай. З мэтай недапушчальнасці пераходу маёнткаў у рукі іншаземцаў устанаўлівалася правіла, па якім, у выпадку выхаду жанчыны замуж за граніцу Вялікага княства, яна пазбаўлялася ўсіх правоў на нерухомую маёмасць. У прывілеі абвяшчалася нязменнасць усіх раней выдадзеных грамат, якія заставаліся ў сіле на вечныя часы.

Кароткі агляд зместу прывілея 1492 года дазваляе зрабіць вывад аб тым, што быў ён своеасаблівай феадальнай канстытуцыяй, якая замацавала асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу Вялікага княства Літоўскага, пануючага становішча класа феадалаў і яго вярхоў — паноў.

Прывілей паслужыў важным крокам у заканадаўчым замацаванні асноўных прынцыпаў грамадзянскага, сямейнага, крымінальнага, адміністрацыйнага права. Асабліва важнае дзяржаўна-прававое значэнне мелі нормы, якія замацавалі абмежаванне ўлады гасудара і фактычна вызна-

чылі яго прававое становішча не як гасудара-вотчынніка, а як вышэйшай службовай асобы ў дзяржаве. Выключнае дзяржаўна-прававое значэнне гэтаму акту надавалі і сучаснікі, называючы яго «генеральным прывілеем». Таму, названы ў гістарычнай літаратуры «Магнацкай хартыяй» [13], ён не раскрывае ўсяго значэння гэтага дзяржаўна-прававога акта, вядзе да яго аднабаковай і палавінчатай характарыстыкі, збядняе змест і не дазваляе поўнасцю раскрыць сутнасць грамадскага і дзяржаўнага ладу.

Канстытуцыйны характар прывілея 1492 года становіцца яшчэ больш ясным і дакладным з тымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі, якія былі зроблены ў Гарадзенскім прывілеі ад 7 снежня 1506 года [14]. У ім былі пацверджаны ўсе асноўныя палажэнні прывілея 1492 і больш дакладна выказана яго агульнадзяржаўнае значэнне. Прывілей 1506 года пачынаецца агульнапрынятым для ўсіх прывілеяў уступам, але змест яго значна адрозніваецца ад іншых. У ім захоўваецца царкоўная формула «боскай міласцю», але адначасова падкрэсліваецца, што абранне вялікага князя адбылося са згоды і па жаданню свецкіх і духоўных феадалаў, а таксама іншых падданых і жыхароў Вялікага княства Літоўскага.

Вядома, на самай справе простыя людзі не ўдзельнічалі ў абранні гасудара, але ўнясенне гэтага запісу сведчыла аб жаданні кіруючых вярхоў трымаць уладу ў сваіх руках, грунтуючыся нібыта на волі ўсяго народа, бо яны лічылі сябе выразнікамі яго волі і прадстаўнікамі. Акрамя таго, у прывілеі пацвярджаліся «ўсе правы, вольнасці і граматы», выдадзеныя цэрквам, духоўным і свецкім феадалам, «гарадам, мяшчанам, жыхарам і наогул асобам усіх саслоўяў і стану», г. зн. у гэтай частцы прывілей быў адрасаваны ўсяму насельніцтву Вялікага княства. Зразумела, што ўпамінанне аб захаванні правоў і вольнасцей усяго насельніцтва насіла, у значнай ступені, прапагандысцкі характар, але ўсё ж яно мела і практычнае значэнне ў частцы захавання ў сіле нормаў, запісаных у абласных, валасных і гарадскіх прывілеях, у якіх змяшчаліся правілы, якія абаранялі, у пэўнай ступені, правы простых людзей.

У прывілеі 1506 года юрыдычна больш выразна было выказана абмежаванне ўлады гасудара, ён поўнасцю пазбаўляўся права асабіста выдаваць заканадаўчыя акты. У артыкуле 7 было запісана: «Мы не інакш будзем тлумачыць і дапасоўваць статуты і зацверджаныя і ўхваленыя да выканання старадаўнія звычаі або ўноў укладзеныя і абвешчаныя і тыя, якія будуць упарадкаваны для агульнай выгады рэспублікі нашай, як пасля грунтоўнага разважання і з ведама нарады і згоды паноў рады нашых Вялікага княства Літоўскага» [15].

Новым для агульназемскіх прывілеяў быў запіс аб праве падданых падаваць чалабітныя і іншыя скаргі (арт. 8). Заканчваўся прывілей 1506 года абяцаннем, дадзеным пад прысягай, захоўваць усе законы і раней выдадзеныя граматы ў поўнай сіле на вечныя часы.

Выданнем прывілея ад 7 снежня 1506 года завяршыўся першы этап развіцця дзяржаўнага права ў форме прывілеяў. Наступныя, выдадзеныя ў 1529, 1547 і 1551 гадах, у асноўным пацвярджалі законнасць раней выдадзеных прывілеяў і паўтаралі іх. Яны ўяўляюць цікавасць з пункту гледжання формы і спосабаў сістэматызацыі і кадыфікацыі нормаў права.

Праведзеныя ў дваццатых гадах XVI стагоддзя работы па кадыфікацыі і сістэматызацыі права Вялікага княства Літоўскага, у выніку якіх быў выдадзены Статут 1529 года, паклалі пачатак новаму этапу сістэматызацыі права. Далейшае развіццё права ішло ў форме статутаў і сеймавых пастаноў (ухвал і канстытуцый). Разам з тым у сярэдзіне XVI стагоддзя працягваюць выдавацца і прывілеі, хоць іх змест, акрамя пацвярджальных прывілеяў 1529, 1547 і 1551 гадоў, носіць больш абмежаваны характар. Так, прывілей ад 7 чэрвеня 1563 года высакамоўнымі словамі абвяшчаў ураўнаванне ў правах праваслаўных феадалаў з католікамі.

Шэраг новых палажэнняў уносіўся Бельскім прывілеем 1564 года. У ім абвяшчалася аддзяленне некаторых судовых органаў ад адміністрацыі, выбарнасць саслоўных судоў, роўнасць шляхты перад судом і законам. Усе гэтыя палажэнні былі ўзяты з праекта новага Статута, які ўступіў у сі-

лу ў 1566 годзе. Тут палажэнні былі выкладзены больш поўна і выразна, таму прывілей 1564 года насіў другарадны характар, служыў як бы прыналежнасцю да галоўнага акта — Статута. Гэты службовы характар прывілея 1564 года выражаўся таксама ў тым, што ён быў змешчаны ў якасці ўводнага закона да Статута 1566 года і складаў з ім адзіны прававы акт.

Падобны характар меў і прывілей ад 30 снежня 1565 года, які вызначаў парадак склікання павятовых сеймікаў. Нічога новага, па сутнасці, не ўносіў і прывілей ад 1 ліпеня 1568 года. У ім яшчэ раз аб'яўлялася аб ураўнаванні ў правах праваслаўных з каталікамі.

Асаблівае месца займае прывілей, выдадзены 21 снежня 1568 года ў замку Воіне [16]. Імкнучыся заманіць феадалаў Вялікага княства Літоўскага на сумесны з польскімі феадаламі сейм у Любліне, з прычыны злучэння абедзвюх дзяржаў, Сігізмунд-Аўгуст выдаў прывілей, у якім змяшчаўся шэраг абяцанняў. Вялікі князь абяцаў не прымушаць прадстаўнікоў Вялікага княства Літоўскага прымаць умовы уніі, прапанаваныя польскім бокам, захоўваць недатыкальнасць тэрыторыі Вялікага княства, не ўводзіць нічога новага, што супярэчыла б раней выдадзеным прывілеям і ўсім старым звычаям дзяржавы. Спецыяльна агаворвалася захаванне Падляшша ў саставе Вялікага княства Літоўскага. Праўда, усе гэтыя клятвы і абяцанні Сігізмундам-Аўгустам былі парушаны і зроблены толькі з мэтай падману.

Разгледзеўшы гэтыя прывілеі, можна зрабіць бясспрэчны вывад, што пасля выдання Статута 1529 года галоўнае значэнне ў развіцці права стала належаць не прывілеям, хоць і яны працягвалі выдавацца, а статутам і сеймавым пастановам.

Падводзячы вынік разгляду агульназемскіх прывілеяў, можна адзначыць, што яны ў сваёй сукупнасці ўяўлялі сабой асноўныя законы дзяржавы, г. зн. складалі своеасаблівую канстытуцыю, у якой былі замацаваны асноўныя палажэнні дзяржаўнага і іншых галін права. У гістарычнай літаратуры іх значэнне часта прыніжалася, а прававы аналіз падмяняўся трафарэтным штампам, па якім агульназемскія прывілеі зводзіліся

да ролі запазычаных з Польшчы імунітэтных грамат аднаго толькі саслоўя — шляхты. Буржуазныя гісторыкі не жадалі бачыць ролі народа, які сваімі выступленнямі ў 1386—1392, 1432, 1440 і іншых гадах аказваў націск на праватворчасць і правасвядомасць пануючага класа, а таксама штодзённай класавай барацьбой прымушаў кіруючыя вярхі ўлічваць і яго інтарэсы, тым самым як бы нябачна прысутнічаючы пры выпрацоўцы найважнейшых заканадаўчых актаў. Таму ў кожным агульназемскім прывілеі ёсць нормы, якія прама ці ўскосна адрасаваны ўсяму насельніцтву дзяржавы. Гэты ўплыў народа на заканадаўства яшчэ больш выразна праяўляецца ў абласных, валасных і гарадскіх прывілеях, якія знаходзіліся ў арганічнай сувязі з агульназемскімі прывілеямі.

Першыя абласныя граматы (прывілеі) у Вялікім княстве Літоўскім былі выдадзены, на думку М. Ясінскага і І. Якубоўскага, Полацкай і Віцебскай землям у прамежку часу ад 1392 да 1399 года [17]. З гэтым датаваннем можна згадзіцца, але неабходна мець на ўвазе, што значная частка нормаў, выкладзеных у гэтых прывілеях, мае яшчэ больш старажытнае паходжанне.

Сапраўдныя першапачатковыя тэксты гэтых прывілеяў нам невядомы, але паколькі яны неаднаразова пацвярджаліся ў наступных граматах, у якіх даслоўна перапісваліся старажытныя тэксты, то аб іх змесце можна меркаваць па гэтых пацвярджальных граматах. Найбольш заслугоўваюць увагі наступныя абласныя прывілеі: Віцебскай зямлі (1503, 1509 і 1561 гадоў), Полацкай (1511, 1547, 1634 гадоў), Смаленскай (1505 года), Кіеўскай (1507 і 1529 гадоў), Валынскай (1501, 1509 і 1547 гадоў), Жмудскай (1492, 1574 гадоў), Драгічынскай (1511, 1547 гадоў), Бельскаму павету (1501 і 1547 гадоў), Мсціслаўскаму павету (1551 года).

Самыя старажытныя нормы прывілеяў былі выпрацаваны на працягу доўгага часу, калі асобныя княствы (вобласці) выступалі як самастойныя дзяржавы, якія, прымаючы да сябе таго ці іншага князя, заключалі з ім дагавор (рад). У іх князі давалі абяцанне захоўваць правы жыхароў дадзенай зямлі, не парушаць нормаў мясцовага

права. Да нас не дайшлі пісаныя тэксты дагаворных грамат Полацкага і Віцебскага княстваў, а ёсць толькі ўпамінанні аб такіх дагаворах, прысязе і цалаванні крыжа князем пры ўступленні на прастол. З супастаўлення найбольш старажытнай часткі тэкстаў Полацкага і Віцебскага прывілеяў з Ноўгарадскімі дагаворнымі граматамі відаць, што ў прывілеі ўключаны падобныя дагаворныя граматы. І. В. Якубоўскі, аналізуючы Полацкі і Віцебскі прывілеі, выдзеліў найбольш старажытныя нормы і аднавіў з іх адзінаццаць артыкулаў тэксту старажытнай дагаворнай граматы (рада).

Нормы гэтыя аднесены І. В. Якубоўскім да першай паловы XIV стагоддзя на той падставе, што абяцанне не ўступаціся ў цэрквы зыходзіць, як відаць, ад князёў-язычнікаў, якія нібыта з'явіліся ў Полацку толькі ў першай палове XIV стагоддзя. Трэба сказаць, што князі-язычнікі ў Полацку былі ў IX, X, XI стагоддзях, а таксама пачынаючы з сярэдзіны XIII стагоддзя, калі полацкім князем быў Таўцівіл. Таму спасылка на князёў-язычнікаў не можа дапамагчы ўстанавіць дату ўзнікнення старажытнейшых нормаў Полацкага прывілея. Акрамя таго, адсутнасць у Ноўгарадскіх радных граматах артыкула, што забараняў князю ўмешвацца ў царкоўныя справы, можна растлумачыць не тым, што князі былі праваслаўныя, а тым, што ў Ноўгарадзе дзейнічаў Статут вялікага князя Усевалада Мсціславіча (1135—1137 гг.), у якім было запісана: «А по сем не вступатися детем моим, ни внучатам моим, ни всему роду моему до века в люди церковным, ни в вси суды их» [18]. Пры наяўнасці такога закона ноўгарадцам не было патрэбы ўносіць падобнае правіла ў рад з князем. Можна з упэўненасцю меркаваць, што старажытнейшыя нормы не былі створаны пры якімсьці адным князі, а выпрацоўваліся на працягу ўсяго перыяду існавання Полацкага або Віцебскага княстваў. Пасля ж страты імі сваёй самастойнасці скарацілася і самастойная праватворчасць, а раней выпрацаваныя прававыя нормы пераносіліся з аднаго акта ў другі, бо рад (дагавор) мог заключацца з князем толькі пры захаванні княствам сваёй незалежнасці. Такім чынам, ёсць дастатковыя падставы лічыць,

што ўказаныя нормы права выпрацоўваліся на працягу ўсёй гісторыі Полацкай або Віцебскай дзяржаў, а затым уключаліся ва ўсе наступныя граматы без істотных змен, але з далучэннем да іх новых прававых нормаў, што забяспечвалі і замацоўвалі аўтаномныя правы дадзенай зямлі, а таксама правы і льготы класа феадалаў, багатых купцоў і рамеснікаў.

Змешчаныя ў Віцебскім і Полацкім прывілеях нормы дзяржаўнага права, якія замацоўвалі аўтаномныя правы гэтых зямель у саставе Вялікага княства Літоўскага, датычацца, у асноўным, XIV і першай паловы XV стагоддзя, а затым пацвярджаліся ў XVI і XVII стагоддзях. Выдача абласных прывілеяў і іх пацвярджэнне мелі дзяржаўна-прававы характар, бо сама наяўнасць гэтых прывілеяў сведчыла аб асаблівым становішчы дадзенай зямлі ў дзяржаве, яе адасобленасці і непарыўнай цэласнасці.

Захаванне зямлі як адзінага цэлага і адасобленай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі з яе аўтаномнымі правамі было замацавана ў многіх палажэннях, запісаных у прывілеі. Напрыклад, было запісана: «А Витбляны нам не даритися никому», «а в заставу нам бояр и мещан Полоцких и поселских путников не посылати», «давати нам воеводу нашого Полочаном, по их воли; а который будеть воевода наш нелюб им, ино нам им воеводу иншого дати по их воли» [19]. Акрамя таго, пра зямлю як адзінае цэлае гаварылася і ва ўступных частках прывілеяў. «Били нам чолом бояре Полоцкии и мещане и весь город, вся земля Полоцкая». Дзяржаўна-прававая цэласнасць і адасобленасць асабліва выразна выказана ў наступным запісу Смаленскага прывілея: «А што Швитригайло отвернул был волости от Смоленска, тые волости зася его милось привернул к Смоленску; и што великий князь Витовт обернул было ко Мстиславли Смоленское волости Молоховскии люди, и тые люди его милось опять привернул к Молохве по старому; а тых волостей Смоленских никому не держати, нижьли бояром Смоленским же» [20]. Цікава, што пры спагнанні мыта, пры перавозцы тавараў з адной зямлі ў другую пытанне вырашалася на аснове ўзаемнасці, у ад-

паведнасці з міжнародным правам. Вось што было запісана ў тым жа Смаленскім прывілеі: «Естли бы Полочане брали на Смоленях мыто от соли и от воску, и его милость такеж Смоляном велел брати на Полочанех от соли и от воску; а естли бы Полочане на Смолянех не брали, ино и Смоляном на Полочанех не брати».

Аўтаномны характар зямель, якія атрымалі прывілеі, выразна праяўляўся ў заканадаўчым замацаванні нормаў мясцовага звычаёвага права. Так, судзіць палачаніна трэба было толькі ў самім Полацку з удзелам палачан і па полацкаму праву. За баярамі і мяшчанамі гэтых зямель прызнавалася права свабоднага выезду з зямлі. «Теж Полочаном всим жити в Полоцку доброволько, покуль хто хочет; а будеть ли которому Полочанину от нас насильство, нам его силою не держати: ино ему путь чист, куда хто хочеть, без каждое зачепки; а во всем именьи своем волен, идучи прочь продати, любо которому приятелю своему приказати, а то нам не вступатися». Як відаць, і гэты запіс разглядае Полацкую зямлю як аўтаномную вобласць, пануючы клас якой карыстаецца асаблівымі правамі і льготамі.

У абласных прывілеях значнае месца было ўдзелена забеспячэнню аховы маёмасных і асабістых правоў заможных слаёў насельніцтва. Напрыклад, у Полацкім і Віцебскім прывілеях меўся запіс аб тым, што гасудар абяцаў не парушаць правоў уласнасці жыхароў дадзенай зямлі. «Всхочет ли свои именья хто продати, или отдати, или заменити с ким, ино нам, або наместником нашим явивши, продати и заменити. А в купленины в Полоцкие нам не вступатися, также и в безадщины их и в отумерщины не вступатися нам». Абласныя прывілеі гарантавалі права ўдоў на валоданне маёнткамі пасля смерці мужоў, а таксама ўсім жанчынам забяспечвалася права выхаду замуж без умяшання службовых асоб: «Жон их силою замуж не давати» (Віцебскі, Полацкі і Смаленскі прывілеі). У гэтых запісах звяртае на сябе ўвагу той факт, што насельніцтва ў цэлым шэрагу нормаў не падраздзяляецца на класы і саслоўі, а выступае як бы адзінай масай палачан, віцяблян, смальнян. Гэта можна растлумачыць тым,

што такія нормы ўзніклі да ўтварэння ўстойлівага саслоўнага дзялення грамадства, г. зн. да XV стагоддзя. Параўноўваючы змест агульназемскіх прывілеяў з абласнымі, можна адзначыць, што многія нормы іх утрымліваюць тоесныя правілы. Так, напрыклад, прывілей ад 20 лютага 1387 года абвяшчае, што асобы, якія прынялі каталіцкую веру, будуць мець магчымасць свабодна распараджацца маёнткамі, а таксама выдаваць удоў і дзяўчат замуж. Такое ж правіла ёсць у Полацкім і Віцебскім прывілеях. Улічваючы, што нормы абласных прывілеяў носяць больш старажытны характар, можна з дастатковай падставай зрабіць вывад, што ў гэтай частцы агульназемскія прывілеі нічога новага не ўносілі, а толькі замацавалі ў законе мясцовае звычаёвае права, якое дзейнічала раней на тэрыторыі асобных абласцей на ўсё Вялікае княства.

Таму трэба таксама прызнаць неабгрунтаваным сцвярджэнне буржуазных гісторыкаў аб запазычанні ў агульназемскіх прывілеях нормаў польскага права. Той факт, што ў шэрагу грамат робіцца спасылка на польскае права, можна растлумачыць тым, што ўрад, клапоцячыся аб распаўсюджанні каталіцызму, імкнуўся надаць каталіцкаму духавенству арэол носьбітаў законнасці і абаронцаў правоў насельніцтва. У гэтым асабліва былі зацікаўлены самі каталіцкія епіскапы і канонікі, якія, як правіла, прымалі ўдзел у рэдагаванні агульназемскіх прывілеяў і ўсімі сіламі імкнуліся паказаць, што ў каталіцкай Польшчы правы насельніцтва, асабліва класа феадалаў, больш шырокія, чым у Беларусі, Літве і на Украіне. Гэта прапагандысцкае сцвярджэнне ідэолагаў каталіцкай агрэсіі XV—XVI стагоддзяў буржуазныя гісторыкі прымалі за аксіёму і нават не рабілі спроб прааналізаваць гісторыю паходжання крыніц нормаў агульназемскіх прывілеяў. Параўнанне ж нормаў агульназемскіх і абласных прывілеяў дазваляе зрабіць вывад аб іх узаемнай сувязі і адзінстве паходжання іх крыніц з нормаў старажытнага мясцовага звычаёвага права. Вядома, што пасля распаўсюджвання каталіцызму магло мець некаторы ўплыў і замежнае права, але ў аснове прывілеяў ляжала ўсё ж мясцовае права.

Гэты вывад яшчэ больш пацвярджаецца з аналізу нормаў крымінальнага, грамадзянскага і працэсуальнага права, выкладзенага ў прывілеях. Напрыклад, у Полацкім і Віцебскім прывілеях змяшчалася правіла, у сілу якога пакаранне магло вызначацца толькі пасля разгляду справы ў адкрытым судовым пасяджэнні і ў адпаведнасці з правам. Падобнае правіла было запісана і ў агульназемскіх прывілеях 1434, 1447 і 1492 гадоў, а затым і ў статутах. У Полацкім прывілеі змяшчаецца запіс аб крымінальнай адказнасці толькі за віну і аб суразмернасці пакарання са злачынствам. «А хто будеть што заслужіл, как право вкажеть, так его карать, по его віне, а жоны и детей не займати, а именья не рушати».

Аналагічнае правіла запісана і ў артыкуле 4 агульназемскага прывілея 1447 года. Магчыма, вядома, што некаторыя нормы абласных прывілеяў былі запазычаны з агульназемскіх, але гэта менш верагодна, бо нормы, выкладзеныя ў іх першапачаткова, дзейнічалі на тэрыторыі усёй дзяржавы і не патрабавалася спецыяльнага акта для іх увядзення ў дзеянне ў той ці іншай зямлі.

Пры распаўсюджванні ж на ўсю дзяржаву нормаў мясцовага права, выкладзеных у абласных прывілеях, патрабавалася выданне новага агульнадзяржаўнага акта. Да таго ж са зместу падобных артыкулаў прывілеяў відаць, што ў агульназемскіх больш дакладна выказаны класавы і саслоўны падзел грамадства ў параўнанні з абласнымі прывілеямі, што таксама можа быць ускосным доказам старажытнасці апошніх.

Забеспячэнню аховы правоў пануючага класа былі прысвечаны многія нормы, уключаныя ў абласныя прывілеі на працягу XV і першай паловы XVI стагоддзя. Асабліва ярка гэта відаць у тых прывілеях, паходжанне якіх датычыцца больш позняга часу. У іх размова ідзе ў асноўным аб прадстаўніках пануючага класа. Напрыклад, у Кіеўскім прывілеі 1529 года гаворыцца, што ён выдадзены па просьбе князёў, паноў, баяр, зямян і ўсёй кіеўскай шляхты. У Мсціслаўскіх прывілеях 1541 і 1551 гадоў таксама запісана, што яны выдадзены панам, баярам і ўсёй шляхце. У тэксце ж нормы датычацца ўсяго насельніцтва.

У абласных прывілеях змяшчаецца таксама ўпамінанне аб некаторых мясцовых органах кіравання і службовых асобах, якія захоўваліся ў гэтых землях пасля іх уваходжання ў састаў Вялікага княства Літоўскага. Такімі былі цівун, лоўчы, падвойскі, гараднічы і некаторыя іншыя. Таму абласныя прывілеі з'яўляюцца каштоўнай крыніцай і пры вывучэнні гісторыі мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання. Значную каштоўнасць яны ўяўляюць і пры даследаванні сацыяльнай і саслоўнай структуры грамадства. Усё гэта дазваляе зрабіць вывад аб навуковай значнасці абласных прывілеяў пры вывучэнні гісторыі грамадскага і палітычнага ладу Беларусі ў перыяд феадалізму.

Для вывучэння старажытнага быту сялян Беларусі, іх павіннасці перад дзяржавай і мясцовай адміністрацыяй асаблівую цікавасць маюць граматы, выдадзеныя валасцям. Гаспадарскія лісты, статуты, вырокі выдаваліся валасцям часцей за ўсё ў выніку чалабітнай скаргі насельніцтва на парушэнне даўніны і самавольства мясцовай адміністрацыі. Гэтыя акты па свайму зместу мелі розны характар. Адны з іх даволі падрабязна вызначалі размеры многіх павіннасцей насельніцтва (падаткі грашамі, прадуктамі працы, палявання, промыслаў, розныя работы). Другія закранали толькі адну або некалькі павіннасцей. Агульны ж аналіз гэтых актаў дазваляе, у значнай меры, аднавіць характар эксплуатацыі працоўнага народа, як феадальнай дзяржавай у цэлым, так і асобнымі феадаламі. У валасныя граматы ўпісваліся як старадаўнія падаткі і павіннасці, якія несла насельніцтва на працягу многіх стагоддзяў (палюддзе, дзякла, куніца, сярэбшчына, заезд, стацыі і інш.), так і новыя.

З развіццём феадальных адносін і заняволеннем сялян старыя звычаі пастаянна парушаліся і ўводзіліся новыя падаткі і павіннасці. Асабліва разаральнымі для насельніцтва былі розныя паборы ў карысць мясцовых службовых асоб, якія, імкнучыся да нажывы, даводзілі да галечы цэлыя вёскі і воласці. У грамаце, накіраванай ваяводзе віленскаму ў сувязі са скаргай насельніцтва Гомельскай воласці на гомельскага намесніка, чы-

таем: «...приходили до нас многие люди наши Гомейские, жалуючи сами от себе и от всих мещан и людей волости Гомейское... ино дей князь Василий тыи листы наши у них поотнимал и того ж году почал им кривды чинити... И не могучи они кривд и тяжкостей своих великих от него терпети, выправили были неколко людей с жалобою до нас господаря, и он деи оных людей казал на дорозе переняти и побити, и ограбити и у вежу посажати, и пенезей готовых взял в них шестнадцать коп грошей и двадцать бобров и двесте грошей вины на всих их взял»[21]. Далей, тлумачачы, чаму ўрад лічыць неабходным абмежаваць самавольства гомельскага намесніка, указвалася, што да людзей, якія жывуць ва ўскраінных землях, «треба ся ласкаве заховати и не годиться им ни в чем обтяженья чинити... И так того смотря, жебы подданые нашы тамошние таковых тяжкостей от него не приймовали и з отчизн своих проч ся не расходили». Як відаць з гэтага запісу, урад, выдаючы валасныя граматы, у першую чаргу клапаціўся аб дзяржаўных даходах. Разам з тым ў гэтыя граматы побач са старымі павіннасцямі ўносіліся і новыя, чым узаконьвалася ўзмацненне эксплуатацыі працоўных.

Тэрыторыя, на якую распаўсюджвалася дзеянне таго ці іншага прывілея, не была аднолькавай. Так, прывілей ад 2 кастрычніка 1511 года ахопліваў воласці Крычава, Прапойска (цяпер Слаўгарад), Чачэрска, Горваля, Рэчыцы, Брагіна, Мазыра, Бчыча, Бабруйска, Свіслаўчы, Любашан, Усвят, Азярышчаў, г. зн. ён распаўсюджваўся на тэрыторыі сучасных трох абласцей Беларусі: Гомельскай, Магілёўскай і Віцебскай[22]. Іншыя ж прывілеі дзейнічалі толькі ў адной якой-небудзь воласці. Дзеянні валасных прывілеяў у часе не абмяжоўваліся якімі-небудзь тэрмінамі. Часцей за ўсё яны выдаваліся «до воли и ласки нашое господское», г. зн. да новай пастановы адміністрацыі. У тых выпадках, калі такога ўказання не было, меркавалася, што яны павінны дзейнічаць вечна. Змяняліся яны новымі граматамі або проста ігнараваліся мясцовымі службовымі асобамі, у сувязі з чым урад часам выдаваў паўторныя граматы. Напрыклад, жыхары Свіслацкай воласці

мелі прывілей 1511 года і, як відаць, яшчэ адзін, больш ранні, а ў 1540 годзе атрымалі новы, у якім гаварылася: «Били нам челом подданные наши Свислоцкие мещане и вся волость, жалуючы о том, иж которую уставу, лист наш первой того у себя мели на тые податки и дань, што на нас господара и на врадников Свислоцких приходит, подле стародавнего обычаю, яко тот замок наш Свислочь стал; и тая дей устава у них, як люди неприятельские Татарове были, сгорела; а иншую дей уставу нашу отнял у них наместник Свислоцкий, и почал им новины вводити, платы и вины непомерные з них брати» [23]. З гэтага запісу відаць, што валасныя прывілеі не толькі ігнараваліся, але і знішчаліся мясцовымі службовымі асобамі.

Змест валасных прывілеяў у асноўным быў накіраваны на прававое замацаванне павіннасцей і некаторых правоў насельніцтва. Напрыклад, у Свіслацкім прывілеі 1540 года акрамя павіннасцей насельніцтва ўказаны і іх наступныя правы: «А о дерево бортное и о бчолы мають ся они сами межи собою судити... а о межу дей потомуж суд... А в жадную дей сторожу их перед тым здавна не посылали... а ни в осад их до замку часу безпечного от неприятелей не гоняли... А хто коли з них умреть, тогда тот статок на близких приходит. Теж вольно им всякое збожье и зверь мохнатый кому хотя продати, також мед пресный и быдло: врадники того им боронити не мають. А которые дей девки идут замуж межи своее волости, с тых куницы не беруть».

У Магілёўскім прывілеі 1536 года прадугледжаны былі гандлёвыя пошліны і льготы. У прывілеі, выдадзеным па скарзе жыхароў Усвяцкай воласці, гаварылася, што ў гэтай воласці «есть обычай стародавний, што они сами старца межи собой выбирають. И били нам чолом, абыхмо их при стародавных обычаях их тамошних заховали... Ино мы на их чолом битье теперь то вчинили, иж они старца межи собою выбранного мають там мети и водлуг давного звыклого их обычая мають ся в том справовати и радити» [24]. З граматы, выдадзенай па скарзе жыхароў Барысаўскай воласці, відаць, што старцы выбіраліся штогод, вясною [25].

Аналіз прававых норм, выкладзеных у валасных граматах, дае падставу сцвярджаць, што насельніцтва гэтых валасцей у даўніну карысталася больш шырокімі правамі. Магчыма таксама, што яны мелі і пісаныя граматы, якія па зместу былі больш блізкімі да абласных прывілеяў, чым граматы XVI стагоддзя.

Валасныя прывілеі ў некаторай ступені рэгулявалі і дзейнасць выбарных асоб — старцаў. Так, Магілёўскім прывілеем 1536 года забаранялася старцам рабіць раскладку павіннасцей на жыхароў горада і воласці на ўласныя патрэбы «без ведома и без воли державцы» [26]. У Бабруйскім прывілеі 1553 года больш падрабязна ўстанаўліваўся парадак раскладкі падаткаў на патрэбы воласці. У гэтым прывілеі гаварылася: «Вси люди бобруйскии жаловали нам, иж старцы частыи меты мечуть на волость, и тым пенязи беручы, на свои потребы оборочають. А так мы на том заставили, иж старцы тых разметов сами вжо не мають на волости метати, нижли, коли на их потребу волостную пенезей потреба вкажеть, тогды они мають, зволившыся вся волость и весполок с старцы, объявити то врадннку... а врадник маеть им придати вижа, перед которым они вижом мають на всю волость розмет кинути так, як бы сума не перевышала, одно только, колько бы им на тую потребу пенязей вказывало, и тыи пенязи вжо старец маеть з них выбирати и на тыи потребы их давати» [27].

Падобныя запісы змяшчаюцца і ў іншых прывілеях. Разам з тым сустракаюцца і такія, якія забараняюць службовым асобам умешвацца ў справы сялянскага самакіравання пры раскладцы даніны. «А коли дей дань заметывати, тогды ни врадник и нихто к ним не маеть въезжати, адно сами мужи и закидывают» [28]. Існаванне гэтых супярэчлівых запісаў сведчыць аб імкненні адміністрацыі паставіць пад свой кантроль дзейнасць валаснога самакіравання і аб наяўнасці супярэчнасцей унутры мясцовага насельніцтва. Больш багатая частка сялян і мяшчан, з асяроддзя якіх выбіраліся старцы, імкнуліся эксплуатаваць астатняе насельніцтва, прысвойваючы сабе сабраныя з яго прадукты і грошы.

Валасныя прывілеі цікавыя яшчэ і тым, што ў іх змяшчаюцца шматлікія водгаласы яшчэ больш старажытных прававых звычаяў. У гэтай сувязі заслугоўваюць увагі ўпамінанні пра куніцу, палюддзе і іншыя даніны. Так, палюддзе спаганялася ў Свіслацкай воласці па паўтара гроша з дыма, у Чачэрскай — па аднаму, у Магілёўскай — палюддзе вызначалася агульнай сумай у 60 коп грошаў (г. зн. 3600 грошаў). Характэрна, што палюддзе ва ўсіх валасцях спаганялася ў грашовым выражэнні, а не натурай.

Кароткі агляд абласных і валасных грамат дазваляе зрабіць вывад аб тым, што асноўнай крыніцай права, выкладзенага ў гэтых граматах, было мясцовае звычаёвае права.

Гісторыя гарадоў Беларусі і Літвы датычыцца адной з найважнейшых праблем гісторыі беларускага і літоўскага народаў. Само існаванне гарадоў сведчыць ужо аб наяўнасці падзелу працы ў грамадстве, аб яго класавай дыферэнцыяцыі. К. Маркс і Ф. Энгельс указвалі, што «процілегласць паміж горадам і вёскай пачынаецца разам з пераходам ад варварства да цывілізацыі, ад племяннога ладу да дзяржавы, ад мясцовай абмежаванасці да нацыі... Разам з горадам з'яўляецца і неабходнасць адміністрацыі, паліцыі, падаткаў і г. д.— адным словам, абшчыннага палітычнага ладу» [29].

Час узнікнення гарадоў на тэрыторыі Беларусі пакуль дакладна не ўстаноўлены. Паводле звестак географа Баварскага, які пісаў у сярэдзіне IX стагоддзя, бужане мелі да таго часу 231 горад, свіране — 325, турычане — 104, пружане — 70, нараўляне — 78 гарадоў. Пра лукамлянаў гавэрыцца, што яны маюць гарады, але колькасць іх не ўказана [30].

Факт наяўнасці гарадоў на тэрыторыі Беларусі да IX стагоддзя пацвярджаецца і археалагічнымі раскопкамі. Так, на думку Г. Штыхава, які праводзіў археалагічныя пошукі ў Лукомлі, горад узнік у V стагоддзі.

На ранняй стадыі развіцця гарады ўяўлялі сабой невялікія ўмацаваныя паселішчы, якія служылі і адміністрацыйнымі цэнтрамі для дадзенай мясцовасці. У перыяд развіцця феадальных адно-

сін адбываецца працэс іх узбуйнення, рост падзелу працы як унутры, так і паміж горадам і вёскай, аддзяленне яго ад вёскі, выдзяленне ў самастойныя адміністрацыйна-гаспадарчыя аб'яднанні з адасобленымі органамі кіравання і суда, са сваімі асаблівымі прававымі актамі.

Працэс росту процілегласцей паміж горадам і вёскай быў вызначальным для эканамічнай гісторыі ўсяго феадальнага грамадства. Вывучэнне прававых актаў, якія юрыдычна аформілі іх раздзяленне і замацавалі саслоўныя процілегласці паміж насельніцтвам, неабходна для ўсебаковага аналізу грамадскіх адносін у феадальным грамадстве.

У буржуазнай гісторыка-прававой літаратуры пануючай была думка, што аддзяленне горада ад вёскі і ўзнікненне паміж імі процілегласцей было выклікана выпадковай з'явай, увядзеннем магдэбургскага права. М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў пісаў: «Князі, каралі і паны ўводзяць у сваіх уладаннях усе парадкі нямецкага права», якое, на яго думку, «аслабіла княскую ўладу... рашуча змяніла быт сельскіх жыхароў... стварыла новае паняцце аб горадзе і гарадскім саслоўі» [31]. Тым самым ён лічыў, што права выклікала значныя змяненні ў сацыяльна-эканамічным ладзе, г. зн. змешваў прычыны са следствам. На самай справе развіццё феадальных адносін і змяненні ў сацыяльна-эканамічнай структуры грамадства паслужылі прычынай з'яўлення юрыдычных актаў, якія аформілі і замацавалі гэтыя адносіны. Хоць феадальнае права ў асноўным толькі замацавала іх, аднак і аказвала значны ўплыў на ўвесь лад жыцця грамадства.

В. Б. Антановіч у сваім даследаванні па гісторыі гарадоў паўднёва-заходняй Расіі лічыў, што магдэбургскае права служыла перашкодаю для развіцця гарадоў Вялікага княства Літоўскага, паколькі мяшчане не маглі «засвоіць сабе юрыдычныя паняцці і прыёмы, выпрацаваныя магдэбургскім правам». Тым самым ён перабольшваў ролю магдэбургскага права ў гарадах, хоць у другім месцы правільна заўважаў, што «народанасельніцтва гарадоў, утрымліваючы магдэбургскае права, глядзіць на апошняе не як на звод абавяз-

ковых для сябе законаў, а толькі як на хартыю, якая гарантуе яму тую долю самастойнасці, пры якой магчыма было да вядомай ступені прымяненне ўласных юрыдычных поглядаў» [32].

У савецкай гісторыка-прававой літаратуры вельмі мала работ, у якіх даследаваўся б змест гарадскіх грамат, і то толькі часткова, у сувязі з іншымі праблемамі. Таму заслугоўвае ўвагі артыкул З. Ю Капыскага «Магдэбургскае права ў гарадах Беларусі», у якім даследуюцца граматы многіх гарадоў, падвяргаюцца крытыцы памылковыя погляды гісторыкаў і даецца аналіз адкрытага ім Судзебніка жыхароў горада Оршы 1621 года.

Аналіз актаў, якія афармілі аддзяленне горада ад вёскі, дае магчымасць класіфікаваць іх на граматы: а) устанавіўшыя магдэбургскае права і б) ільготныя і судныя. Акрамя таго, значная кольkасць прававых нормаў, што рэгулявалі прававыя адносіны гараджан, змяшчалася ў іншых актах (статутах, уставах, сеймавых ухвалах, цэхавых актах, абласных і валасных граматах і інш.). Найбольш старажытныя нормы, якія датычаць правоў гарадскіх жыхароў (гараджан, месцічаў, мяшчан), захаваліся ў абласных прывілеях і гандлёвых дагаворах Полацка з Рыгай. Характэрна, што ў першыя часы ў шэрагу нормаў мяшчане карысталіся аднолькавымі правамі з баярамі.

Так, у Полацкім прывілеі гаворыцца: «А в заставу нам бояр и мещан Полоцких... не посылати». Падобная роўнасць правоў прадугледжана па атрыманню ў спадчыну, па праву выезду з Полацка і інш. Выдзяленне гараджан у асаблівае саслоўе атрымала адлюстраванне і ў замацаванні тэрміна «мяшчане». Гэты тэрмін атрымлівае ўстойлівае распаўсюджванне ў другой палове XV стагоддзя. У дагаворах Полацка з Рыгай запісана: «Мы гараджане» (1330 год), «Мы мужи полочане» (1407 год), у рашэнні 1486 года ўжо некалькі разоў называюцца мяшчане. Тэрмін «мяшчане» запісан і ў грамаце полацкіх мяшчан 1465 года. Усё гэта дазваляе зрабіць вывад аб тым, што ў сярэдзіне XV стагоддзя склалася саслоўе мяшчан і ішоў хуткі працэс яго прававога афармлення.

Першымі актамі, спецыяльна выдадзенымі

толькі для гараджан, былі граматы (прывілеі) жыхарам гарадоў Вільні (1387 г.) і Бераста (1390 г.). У іх гаварылася, што гараджанам дазваляецца судзіцца і вырашаць свае гарадскія справы па тэўтонскаму і майдэборскаму праву, і прадастаўляліся некаторыя льготы.

На працягу XV і XVI стагоддзяў граматы на магдэбургскае права былі выдадзены ўсім буйнейшым гарадам Беларусі. Мяшчане вызваляліся ад шэрага феадальных павіннасцей, якія яны раней неслі сумесна з сялянамі дадзенай зямлі, воласці. Калі раней павіннасці вызначаліся нормамі звычаёвага права, то пасля аддзялення горада ад воласці пачалі рэгламентавацца ў прававых актах. А паколькі жыхары кожнага з іх неслі розныя павіннасці, то і граматы насілі індывідуальны характар.

Як вядома, у граматах змяшчаліся агульныя, характэрныя для многіх гарадоў прававыя нормы. Асабліва гэта датычыцца грамат, выдадзеных мяшчанам найбольш буйных гарадоў: Вільні, Полацка, Мінска, Бераста, Наваградка, Магілёва, Пінска, Віцебска. У іх указвалася, што выдаюцца яны для захавання ў памяці людской правоў і льгот, якія накіраваны на паляпшэнне становішча гараджан і стварэнне ўмоў для працвітання горада, а таксама для павелічэння даходаў дзяржаўнай казны.

Гэтая думка найбольш дакладна была запісана ў Пінскай грамаце ад 12 студзеня 1581 года. «Мы господарь хотечи к лепшому пожитку и порядку подданных наших мещан и обывателей места нашога Пинского привести, ижбы теж в таковом порядку пожитки и доходы скарбу нашого размножены были, тым подданым места нашого Пинского право Немецкое, которое майдеборским названо есть, даем и сим листом нашим позволяем, вечные часы... Вызволяем теж тых подданых наших преречоного места Пинского от прав земских Великого княжества Литовского и от звычаев посполитых, которые право майдеборское звыкли затрудниватu» [33]. Клапоцячыся аб даходах дзяржаўнай казны, урад імкнуўся да таго, каб атрыманыя з насельніцтва розныя зборы не асядалі ў руках мясцовых службовых асоб (ваявод, стараст, намес-

нікаў, дзяржаўцаў), а таму спрабаваў абмежаваць уладу гэтых асоб у адносінах да жыхароў горада.

У грамаце на майдэборскае права, выдадзенай жыхарам Віцебска ў 1597 годзе, указвалася, што яна выдаецца з такім разлікам, каб жыхары маглі лепш клапаціцца аб умацаванні горада. Такія асноўныя мэты выдачы гэтых грамат. Магчыма таксама, што скрытай мэтаю іх выдачы было распаўсюджванне каталіцызму і апалячванне насельніцтва. На гэтую мэту ўказвалі буржуазныя даследчыкі магдэбургскага права ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім Ф. В. Тараноўскі і Ф. Пекасінскі. Такая думка знаходзіць пацвярджэнне ў тым факце, што ва ўсіх граматах, у якіх гаварылася аб камплектаванні органаў гарадскога кіраўніцтва, палавіна месц павінна была прадастаўляцца католікам, нават у тых гарадах, дзе католікі ў XVI стагоддзі складалі яшчэ нязначную частку насельніцтва.

Ва ўсіх граматах змяшчаліся ўказанні на вызваленне гараджан ад улады і суда ваявод, стараст і іншых службовых асоб агульнага кіравання і аб перадачы ўладных паўнамоцтваў у рукі гарадскога войта, лент-войта, бурмістраў, радцаў (саветнікаў) і лаўнікаў (засядацеляў). «Тых мещан и все поспольство, вжо от тых часов, выймуем от права замку нашого Новгородского и от всих судов и моцы воевод, старост, наместников, судей, такжо князей и бояр и всех врадников наших Великого князьства Литовского... але естли з них хто кому будеть чим виноват маеть им справедливость статися перед воитом их и бурмистры и радцами» [34].

Паўнамоцтвы войтаў і бурмістраў у розных гарадах не былі аднолькавымі. Так, у спецыяльна выдадзенай грамаце палачанам у 1499 годзе ўказвалася, што войт можа судзіць усе справы, акрамя зямельных спрэчак, якія павінен разглядаць намеснік «с старшими бояры Полоцкими, водлуг давнего обычая». Скаргі паслоў з Ноўгарада, Пскова, Лук або ад немцаў на палачан павінен быў разглядать таксама намеснік з «старшими бояры Полоцкими, призвавши к собе войта и старших мещан» [35].

Судом другой інстанцыі ў адносінах да войтаўскага ў некаторых гарадах аб'яўляўся суд вяліка-

га князя і рады, а ў іншых замкавыя суды стараст і намеснікаў. Напрыклад, у Магілёўскай грамаце запісана, што на рашэнне войта можна падаць апеляцыйную скаргу вялікаму князю, а па Пінскай грамаце скаргу на рашэнне войта трэба было падаваць пінскаму старасце, і толькі па яго рашэнню можна было апеляваць да вялікага князя.

У граматах прадугледжваліся пэўныя гандлёвыя льготы для жыхароў дадзенага горада і абмежаванні для пабочных. З гэтай мэтай у пэўныя дні ўстанаўліваліся кірмашы (да 4 у год), якія маглі працягвацца па два тыдні, а таксама вызначаліся гандлёвыя дні кожнага тыдня: Мяшчане Вільні, Полацка і Трок вызваляліся ад уплаты мыта на тэрыторыі ўсяго Вялікага княства Літоўскага.

Гараджанам дазвалялася будаваць і атрымліваць даходы з гасціных дамоў, крамніц, важніц, ятак, васкабойні, грамадскай лазні і іншых неабходных пабудоў, для чаго яны маглі браць бясплатна будаўнічыя матэрыялы ў дзяржаўных лясах і пушчах. Устанаўлівалася, што ўсе купцы, акрамя віленскіх, у чужых гарадах маглі весці ў звычайны час (акрамя кірмашоў) толькі аптовы гандаль. Вызначалася таксама мінімальная колькасць тавараў, што падлягала продажу чужым купцом. Так, у Мінскай грамаце было запісана: «Теж, окром Вилневцов, ни один купец иного места не будет моцы мети инако куповати и продавати, только под тою мерою, в том месте на долу выписаною: наипервей воски штукою, або по полуберковеску; соболи, куницы и тхоры по сороку...» [36] і г. д.

Значнае месца ў граматах займалі розныя льготы ў адбыванні феадальных павіннасцей, такіх, як падводная, вартаўнічая, адпрацовак і інш. Напрыклад, у Наваградскай грамаце гаварылася, што мяшчане абавязаны даваць падводы толькі вялікакняжацкім ганцам, уносіць у казну па пяцьдзесят залатых, плаціць сярэбшчыну, ардыншчыну і іншыя грашовыя ўзносы, але няма абавязку адбываць работы. У Пінскай грамаце ўказвалася, што мяшчане вызваляюцца ад абавязковых адпрацовак (талок і гвалтаў), акрамя неабходных работ у Пінскім замку. Разам з тым былі граматы, у якіх прадугледжваліся адработачныя павіннасці гара-

джан і дастаўкі прадуктаў. Так, у грамаце жыхарам Ваўкавыска 1507 года гаварылася: «Они мають с того места прореченого давати на наш приезд с каждого двора по бочце овса, а будет мало, ино по две, а сена за каждою бочкою по возу. А пашню нашу толокою два дни мають орати и два дни жати. А к Берестью, и заставу, мають ходити водле давного обычаю... А под послы и гонцы наши мають на своей недели подводы давати... на службу свою, на войну, ходити, водле уставы, как и з иных мест» [37].

У граматах прама або ўскосна прызнавалася права мяшчан валодаць і распараджацца землямі, якія належаць ім. Напрыклад, у Пінскай грамаце было запісана: «Которому преречоному месту Пинскому и обывателем его всим кгрунты местские, то есть у волоках... сеножатех, лесех и иншие которые-кольвек посполитые... нынешним привильем нашим потвержаем, приписуем и привлащаем им самим и потомкам их на вси потомные часы, обычаем иных мест наших упривильеваных держати» [38]. Тым самым мяшчане-землеўладальнікі атрымлівалі такое ж права валодаць зямлёю, як баяры-шляхта, што яшчэ больш супрацьпастаўляла іх простым сялянам.

Першаступеннае значэнне ў граматах надавалася нормам, што ўстанаўлівалі парадак утварэння і кампетэнцыю гарадскіх органаў кіравання. У літаратуры часта гэтыя органы называюцца мясцовым самакіраваннем. Трэба адзначыць, што такая назва носіць умоўны характар і не адпавядае зместу гэтага паняцця. Пад самакіраваннем мы разумеем такі парадак, пры якім мясцовае кіраўніцтва ажыццяўляецца органамі, выбіраемымі самім насельніцтвам і залежнымі ад яго. У вывучаемы перыяд пераважная большасць насельніцтва гарадоў Беларусі не прымала ўдзелу ў стварэнні органаў кіравання ў гарадах і не аказвала прамога ўздзеяння на іх дзейнасць.

Устанаўленне войтаўска-бурмістарскай улады ў горадзе не вяло да сапраўднага самакіравання, а толькі змяняла яго форму. Замест улады і суда старасты або намесніка ўлада пераходзіла ў рукі войта, бурмістраў і радцаў. Прычым перастаюць склікацца ранейшыя агульныя сходы жыхароў

горада (веча, соймы и копы), дзе раней вырашаліся ўсе найбольш важныя справы. Таму няма падстаў судовую і адміністрацыйную ўладу войта і бурмістраў называць самакіраваннем. Аб тым, што іх ўлада не насіла характару самакіравання, сведчаць і гарадскія граматы, у якіх быў указаны парадак утварэння органаў.

У граматах указвалася, што войт прызначаўся пажыццёва і яго ўлада ў горадзе не залежала ад насельніцтва і не абмяжоўвалася. Парадак прызначэння або выбрання бурмістраў у розных гарадах вырашаўся па-рознаму. Так, у Полацкай грамаце 1498 года ўказвалася, што войт выбірае, г. зн. назначае дваццаць радцаў (саветнікаў) з ліку гараджан, якія затым сумесна з ім «маюць обрати, промежду себе, на каждый год, два бурмистры» [39]. З гэтага запісу добра відаць, што хоць гаворыцца аб выбары радцаў і бурмістраў, але на самай справе размова ідзе аб іх прызначэнні войтам. Падобны парадак замацаваны і ў Магілёўскай грамаце 1577 года, дзе запісана: «На рок кождый бурмистры, райцы, альбо лавники и иншие особы урядовые, з обиранья местского порядком и звычаем права Майдеборского, також водлуг потребы того места... через войта нашого мають быти постановлены» [40]. Па Пінскай грамаце бурмістр прызначаўся старастай з чатырох кандыдатаў, якіх прадстаўлялі мяшчане. У Наваградку войт разам з радцамі з шасці саміх радцаў выбіраў двух бурмістраў. Прыведзеныя прыклады наглядна сведчаць аб адсутнасці якой-небудзь залежнасці ўлады войта і бурмістраў ад асноўнай масы гарадскога насельніцтва, а таму няма дастатковых падстаў называць іх органамі гарадскога самакіравання.

Правы гараджан, структура і кампетэнцыя органаў кіравання з цягам часу мяняліся, выдаваліся новыя граматы, устанаўліваліся новыя парадкі. У шэрагу гарадоў мяшчане выкуплялі пасады войтаў і гэтая пасада станавілася выбарнай, у іншых па-ранейшаму назначаемай. Адзінага закона аб органах кіравання і суда ў гарадах Вялікага княства Літоўскага працяглы час не было. Толькі законам ад 18 красавіка 1791 года была зроблена спроба ўвесці аднастайныя правы для ўсіх мяшчан і ўпарадкаваць суд. Гэты закон прызнаваў за ўсі-

мі мяшчанамі права ўласнасці на землі і пабудовы. Устанаўлівалася адзіная падсуднасць спраў, якія мог разглядаць гарадскі магістрат. Меркавалася стварыць спецыяльныя апеляцыйныя суды, якія пераглядалі рашэнні магістратаў і па першай інстанцыі вырашалі б найбольш буйныя справы.

Пры вывучэнні грамат, выдадзеных гарадам на магдэбургскае права, звяртае на сябе ўвагу той факт, што ўсе яны гавораць аб увядзенні нямецкага права, але не змяшчаюць ніводнай яго нормы, не ўказваюць, якімі нямецкімі кодэксамі або зборнікамі трэба карыстацца. Няма ў граматах нормаў крымінальнай, грамадзянскай, сямейнай, зямельнай і іншых найбольш важных галін права, на аснове якіх складваліся праваадносіны і кіраваліся ў сваёй дзейнасці гарадскія органы.

Азнаямленне з актамі гарадскіх магістратаў дазваляе зрабіць вывад, што сапраўднае нямецкае права ў гарадах Вялікага княства Літоўскага насельніцтву было не вядома і за рэдкімі выключэннямі не прымянялася. У гэтай частцы можна з невялікай агаворкай згадзіцца з В. Б. Антановічам, які лічыў, што «Магдэбургскае права — у значэнні Кодэкса законапалажэнняў застаецца ў гарадах мёртваю літараю... Сам звод як Саксонскіх законаў наогул... так і гарадскога ўлажэння ў прыватнасці... гараджанам станоўча не былі вядомы» [41]. Сапраўды, у гарадах Беларусі і Літвы не карысталіся ні «Саксонскім зерцалам», ні «Саксонскім вейхбільдам», хоць гэтыя зборнікі нямецкага права складалі аснову магдэбургскага права, і ў гэтай частцы В. Б. Антановіч поўнасцю мае рацыю. Але трэба мець на ўвазе, што, пачынаючы з другой паловы XVI стагоддзя, у гарадскіх магістратах Беларусі і Літвы пачалі карыстацца творамі Барталамея Гроіцкага, выдадзенымі ў Кракаве ў 1558—1567 гадах, і Паўла Шчэрбіча, выдадзенымі ў Львове ў 1581 годзе, у якіх выкладалася практыка прымянення нямецкіх норм у магістратах гарадоў Польскага Каралеўства, а таксама пераказваліся нормы нямецкага права на польскай мове, з улікам польскага гарадскога звычаёвага і пісанага права.

У сувязі з тым што ў актах гарадскіх магістратаў беларускіх гарадоў сустракаюцца спасылкі на

кнігі Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча, як на крыніцы права, Ф. В. Тараноўскі зрабіў памылковы вывад аб рэцэпцыі і распаўсюджванні нямецкага права ў Беларусі і Літве і нават у Расіі. Ён пісаў: «Рэцэпцыя Магдэбургскага права не абмяжоўвалася па саслоўях аднымі гарадамі і па прасторы адной Заходняю Руссю. Магдэбургскае права было адной з крыніц Літоўскага Статута, значыць,— яно рэцэпіравана не адным мяшчанствам, але і шляхецкім станам... некаторыя палажэнні Магдэбургскага права пранiклі ва Усходнюю Русь і нават ва Улажэнне» [42]. Гэта сцвярджэнне грунтуецца на памылковых пасылках, што творы Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча — акты нямецкага права; што гэтыя кнігі былі асноўнымі і шырока выкарыстоўваліся ў праваадносінах гараджан Вялікага княства Літоўскага; што нормы магдэбургскага права былі выкарыстаны ў якасці крыніцы пры складанні Статута.

Памылковасць першай пасылкі становіцца відавочнай пасля азнаямлення са зместам кніг Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча. Гэтыя кнігі былі прызначаны служыць практычным дапаможнікам пры вырашэнні спраў у магістратах гарадоў Польшчы (Кароны), у сувязі з чым у іх выкладаліся нормы права і прававыя звычаі, якія дзейнічалі ў Кракаве і Львове. Сярод гэтых нормаў змяшчаліся і нормы, запазычаныя з нямецкага права, але прыстасаваныя да мясцовых звычаяў і мясцовага права. У іх змяшчаліся таксама каментарыі і навуковыя меркаванні аўтараў па прававых пытаннях, а таксама некаторыя звесткі аб нямецкім праве, у якасці даведачнага матэрыялу для цікаўных.

Многія з гэтых звестак расказваліся аўтарамі як аб нейкім дзіве, якія ніколі не прымяняліся ў славянскіх народаў, аб герадзе (асаблівай форме наследавання жанчын). Таму калі і разглядаць творы Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча як крыніцу права, то можна гаварыць толькі аб польскім, а не нямецкім гарадскім праве. Аб гэтым пісаў і сам Б. Гроіцкі. «У сувязі з тым, што ўсе мяшчане і многія сельскія жыхары Польскага каралеўства ва ўсіх праваадносінах карыстаюцца правам, якое напісана для дасягнення справядлівасці ў Польшчы і на польскай мове, і таму, што апеляцыі ■

Польшчы ў Германію не адсылаюцца, і палякі не пытаюцца ў немцаў парады па прававых пытаннях, таму гэта права трэба называць не нямецкім, а польскім гарадскім правам»[43].

Памылковасць другой пасылкі вынікае з таго, што кнігі, напісаныя ў якасці дапаможнага матэрыялу, а не асноўнага заканадаўчага акта для польскіх гарадоў, не сталі і не маглі стаць асновай правасвядомасці і праваадносін насельніцтва беларускіх гарадоў, бо тут было добра вядомае насельніцтву сваё права, выкладзенае ў пісаных актах і мясцовых прававых звычаях. Хоць гэта і не выключала прымянення ў асобных выпадках гэтых кніг у якасці дапаможнай крыніцы дзеючага права, але толькі тады, калі іх палажэнні не супярэчылі нормам мясцовага права і правасвядомасці мясцовых службовых асоб — войта, бурмістраў, радцаў, лаўнікаў.

Памылковасць трэцяй пасылкі даказваецца тым, што хоць і не выключана магчымасць ускоснага пранікнення асобных палажэнняў нямецкага права ў заканадаўчыя акты Вялікага княства Літоўскага, і асабліва ў прававыя акты гарадоў, аднак няма ніводнага прававога акта, выдадзенага ў Вялікім княстве Літоўскім, у якім адкрыта б рабіліся спасылкі на канкрэтныя крыніцы нямецкага права. Раннія крыніцы гэтага права, такія, як Саксонскае зерцала і Вейхбільд, ні разу не выдаваліся ні на беларускай, ні на літоўскай мовах, выдадзеныя ж у Польшчы ў 1535 годзе Н. Яскерам на лацінскай мове не маглі атрымаць распаўсюджання ў Вялікім княстве Літоўскім і, вядома, не трапілі ў Статут 1529 года; не маглі трапіць у гэты Статут і нормы «Караліны», уведзеныя ў дзеянне ў 1532 годзе, і, вядома, не маглі быць выкарыстаны ў гэтым Статуце творы Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча, якія выйшлі ў другой палове XVI стагоддзя.

Усё гэта не выключае магчымасці выкарыстання ў праве Вялікага княства Літоўскага навуковых дасягненняў і тэарэтычных абагульненняў, якія мелі месца ў праве замежных дзяржаў, асабліва ў сувязі з тым, што многія ўраджэнцы Беларусі і Літвы атрымлівалі ў той час адукацыю ў замежных універсітэтах. Аднак тэарэтычны ўзровень

статутаў Вялікага княства Літоўскага, асабліва 1588 года, значна перавышаў узровень помнікаў права іншых еўрапейскіх дзяржаў таго часу, таму больш заканамерным было б гаварыць аб магчымасці рэцэпцыі права Вялікага княства Літоўскага іншымі еўрапейскімі дзяржавамі, а не наадварот.

Падводзячы вынік разгляду гарадскіх грамат на так званае майдэборскае права, можна з поўнай падставай сказаць, што ў іх змяшчаліся нормы мясцовага звычаёвага права (асабліва ў частцы льгот і павіннасцей гараджан) і новыя нормы, выпрацаваныя ў працэсе выдзялення гараджан у адасобленае саслоўе феадальнага грамадства — мяшчан. Усё гэта дае падставу называць права не нямецкім, а гарадскім (мяшчанскім) правам Беларусі і Літвы. Такі вывад становіцца яшчэ больш відавочным, калі ўлічваць прававыя нормы, што змяшчаліся і ў іншых граматах, якія атрымлівала насельніцтва гарадоў, абласцей і валасцей.

На аснове мясцовага права будаваліся і ўсе гаспадарча-эканамічныя і маёмасныя адносіны, якія рэгуляваліся нормамі мясцовага пісанага і звычаёвага грамадзянскага, шлюбна-сямейнага і спадчыннага права. У гэтай сувязі яшчэ раз трэба адзначыць памылковасць поглядаў М. Ф. Уладамірскага-Буданава і Ф. І. Тараноўскага, якія, зыходзячы з ідэалістычных канцэпцый, лічылі, што змяненне прававых нормаў выклікала перабудову эканамічных адносін і сацыяльнага быту. На самой жа справе развіццё эканамічных адносін выклікала неабходнасць у змяненні некаторых прававых нормаў. А паколькі ў XVI—XVII стагоддзях у гарадах Беларусі і Літвы не адбылося карэнных змяненняў у гэтых адносінах, то і права ў сваёй аснове заставалася ранейшым — феадальна-саслоўным. Запазычанні з нямецкага (майдэборскага) права датычыліся ў асноўным адміністрацыйных адносін і часткова крымінальна-працэсуальных нормаў, якія былі прыстасаваны да мясцовых умоў і правасвядомасці гараджан.

Сярод крыніц феадальнага права Беларусі асобае месца займаюць граматы, выдадзеныя яўрэям і татарам. Яны пасяліліся на тэрыторыі Беларусі з даўнейшых часоў. Асноўная маса яўрэяў пражывала ў гарадах і мястэчках, займаліся яны

гандлем, ліхвярствам і рамяством. Татары неслі вайсковую службу, абраблялі зямлю, асабліва агароды, а таксама займаліся гандлем. Можна меркаваць, што некаторая частка татар-магаметан перасялілася на Беларусь з Хазарскага каганата, асабліва татары-агароднікі. Вядома, што ў IX—X стагоддзях жыхары Беларусі мелі ўстойлівыя гандлёвыя зносіны з Волжскай Балгарыяй і Хазарыяй, аб чым сведчаць шматлікія клады манет арабскіх дзяржаў, знойдзеныя на Беларусі. Хаця большая частка беларускіх татар — гэта перасяленцы з Залатой Арды.

Першая вядомая грамата для яўрэяў была выдадзена князем Вітаўтам у 1388 годзе. Яна рэгулявала парадак разгляду судовых спраў паміж хрысціянамі і яўрэямі, а таксама паміж яўрэямі. Справы апошніх разглядаліся ў спецыяльных яўрэйскіх судах, па яўрэйскаму праву. Яўрэі надзяляліся некаторымі льготамі: так, хрысціянін за крымінальныя злачынствы супраць яўрэя караўся як за злачынства супраць шляхціца.

Беларускія татары карысталіся правамі вольных людзей, а іх князі, уланы, маршалкі, харужыя і ўласнікі зямлі — правамі шляхты. У Статут 1566 года былі ўнесены артыкулы, якія некалькі абмяжоўвалі правы татар, але ўжо ў 1568 годзе была выдадзена грамата, якой гэтыя артыкулы адмяняліся і ўсе правы і льготы татар аднаўляліся ў поўнай меры.

Асобнымі прававымі актамі карысталася праваслаўнае і каталіцкае духавенства, якое мела свае духоўныя суды і свае крыніцы права. У праваслаўных гэта быў Номаканон або Кормчыя кнігі, у католікаў — корпус юрыс каноніцы. Апрача таго, як для каталіцкага, так і для праваслаўнага духавенства былі выдадзены ў розныя часы многія граматы.

«А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаные маем и кождого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем» *(Леў Сапега).*

«Напрод мы, господар, обецуем и шлюбуем... иж всих княжат, панов рад, духовных и свецких, панов хоруговных, шляхту, места и всих подданых наших... почонши от вышшого стану аж до нижшого, тыми одными правы и артыкулы, в том же статуте нижей писаными и от нас данными, судити и справовати маем» *(Статут 1588 г., р. I, а. I).*

СТАТУТ ВЕЛИКОГО КН

ѠНАЯСНѢЙШЕГО ГДРА КОРОЛЯ Е

ЖИКГИМОНТА ТРЕТЕГ НА

ВЪКРАКОВЕ ВЫДАНЫ

Судзебнік і Статуты

Першыя кадыфікацыі права. Судзебнік 1468 года — першы кодэкс крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права. Новыя прававыя ідэі ў Статуце 1529 года. Ідэі гуманізму ў статутах. Замацаванне дзяржаўнай самастойнасці Вялікага княства Літоўскага ў Статуце 1588 года.

● У XV стагоддзі судовыя справы разглядаліся не на падставе законаў, «але юстыцыя кіравалася выключна звычаем і разважаннямі кожнай паасобку галавы і сумленнем, як здавалася кожнаму суддзі больш справядліва, і вельмі нястала» [1] — так адзначаў стан судаводства вялікі князь літоўскі Сігізмунд I у грамаце 1522 года. Хоць і да гэтага часу выдаваліся розныя граматы, якія павінны былі забяспечыць абарону правоў класа феадалаў і іншых груп насельніцтва, а таксама забяспечыць адзінства права для ўсёй дзяржавы.

Першая спроба ўсталяваць адзінства прававых нормаў на ўсёй тэрыторыі, абмежаваць самавольства суддзяў, а таксама ўзмацніць прававую ахову феадальнай маёмасці і ўвесці жорсткія меры пакарання злачынцаў была зроблена ў Судзебніку 1468 года. У гісторыка-прававой літаратуры выказваліся розныя думкі аб яго назве. У самім тэксце гэтага закона ён называецца «Ліст», што ў тыя часы мела такое ж значэнне, як і «Грамата». Пры першай публікацыі ў 1826 годзе I. Даніловіч назваў яго «Статут Казіміра», але гэтая назва ў рускай гістарычнай літаратуры не атрымала падтрымкі, і ў сучаснай літаратуры гэты «Ліст» называюць Судзебнікам Казіміра.

Рукапісны тэкст Судзебніка не быў падзелены на артыкулы. Пры публікацыі I. Даніловіч падзяліў яго на 28 і дадаў яшчэ 6 артыкулаў закону аб «пасошчыне» (падатак з сахі) і бабровых гонах. М. Ф. Уладамірскі-Буданаў падзяліў яго на 25 артыкулаў. Такое дзяленне Судзебніка прынята ў сучаснай гістарычнай літаратуры.

Зацверджаны Судзебнік быў вялікім князем на агульнадзяржаўным сейме 29 лютага 1468 года пасля абмеркавання з князямі, панамі раднымі і «с всим поспольством». Ён, як і большасць заканадаўчых актаў Вялікага княства Літоўскага таго часу, быў напісаны на беларускай мове. У аснову яго было пакладзена мясцовае беларускае звычаёвае права ў спалучэнні з новымі прававымі нормамі, выпрацаванымі судовай і адміністрацыйнай практыкай, у адпаведнасці з новымі сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі.

У артыкуле 1 звяртае на сябе ўвагу ўпершыню ўстаноўленая ў нашым заканадаўстве норма, якая забараняла перадаваць пацярпеўшаму дзяцей ва ўзросце да сямі гадоў бацькоў, якія былі вінаватыя ў крадзяжы і не мелі чым плаціць за шкоду. Артыкулы 5 і 6 абмяжоўвалі адказнасць жонкі і дарослых дзяцей злодзея, калі яны не ведалі аб злачынстве і не карысталіся крадзеным, бо па старажытнаму звычаёваму праву разам са злодзеем адказнасць несла ўся яго сям'я. Тым самым у Судзебніку атрымала замацаванне ідэя індывідуалізацыі пакарання.

Новым было ў законе вызначэнне злачынства як супрацьпраўнага дзеяння. Паводле старажытнага звычаёвага права, калі быў злоўлены злодзей з крадзенымі рэчамі (палічнае, ліцо), то такія рэчы ішлі ў даход суддзі (забіраліся ў двор), а пацярпеўшаму належала выплаціць у двайным памеры вартасць гэтых рэчаў з маёмасці злодзея і яго сям'і. У Судзебніку гэта правіла падвяргялася абмежаванню. Калі злачынец не меў чым плаціць, то суд павінен быў вярнуць палічнае пацярпеўшаму.

Узмацненне феадальнага прыгнёту і пазбаўленне залежных сялян (граматай 1447 года) права вольнага адыходу ад феадала было замацавана ў артыкуле 24, якім прадугледжвалася пакаранне смерцю таго, хто дапамагаў сялянам або чэлядзі ўцякаць ад сваіх паноў. У гэтым артыкуле гаварылася: «А который будеть люди выводите, а любо челядь невольную, а ухватять с лицом — того на шыбеніцу» [2].

У Судзебніку ўпершыню атрымала заканадаўчае замацаванне запалохванне, як адна з асноў-

ных мэт пакарання ў феадальным праве. Паводле звычаёвага права злачынца, асуджаны да смяротнай кары, мог ад яе адкупіцца або быць перададзеным у няволю таму, хто пацярпеў, альбо яго блізкім. Судзебнік забараняў вызваляць злачынцу ад пакарання. «А над злодеем милости не надобе»,— сведчыў артыкул 12. Заканчваўся Судзебнік прадпісаннем, якое абавязвала ўсіх жыхароў утрымліваць у належным парадку дарогі і масты. За парушэнне гэтай павіннасці накладалася кара ў 10 рублёў (1000 грошаў).

Выданнем Судзебніка быў пакладзены пачатак новаму этапу ў развіцці прававой тэорыі, практыцы заканадаўчай дзейнасці дзяржаўных органаў, новых прынцыпаў сістэматызацыі і кадыфікацыі феадальнага права, якое завяршылася выданнем статутаў Вялікага княства Літоўскага.

Працы па падрыхтоўцы першага Статута Вялікага княства Літоўскага вяліся на працягу некалькіх гадоў у першай чвэрці XVI стагоддзя. Да 1522 года быў падрыхтаваны праект Статута, але ён не быў зацверджаны і праца па яго складанню працягвалася. Толькі 29 верасня 1529 года ён быў уведзены ў дзеянне.

Хто ўдзельнічаў у падрыхтоўцы першага Статута, цяпер устанавіць немагчыма. З вядомых вучоных-юрыстаў, што жылі ў той час у Вільні, дзе вялася асноўная работа па падрыхтоўцы яго, можна назваць толькі аднаго — гэта славуты вучонын-гуманіст Францыск Скарына, які стварыў у той час першую ва Усходняй Еўропе друкарню і пачаў выдаваць кнігі на беларускай мове.

Францыск Скарына меў ступень доктара медыцыны і доктара свабодных навук, у тым ліку і доктара права, а значыць — меў самую высокую для таго часу юрыдычную адукацыю, і вельмі верагодна, што ён удзельнічаў у падрыхтоўцы праекта Статута. З работ, якія апублікаваў Скарына, відаць, што ён ведаў мясцовае звычаёвае беларускае права, гісторыю рымскага і права іншых дзяржаў. Супастаўляючы некаторыя нормы Статута з прававымі поглядамі Скарыны, можна сказаць, што шмат ідэй, выказаных ім, былі практычна скарыстаны ў Статуце. Гэтае меркаванне пацвя-

рджаецца яшчэ і тым, што ўрад меў намер выдаць Статут друкарскім спосабам.

Аналізуючы нормы Статута, можна зрабіць вывад, што за асноўную крыніцу яго было ўзята звычаёвае права беларускіх і літоўскіх зямель, якія складалі цэнтр Вялікага княства Літоўскага, а таксама нормы пісанага права, што былі ў раней выдадзеных прывілеях. У Статуце былі замацаваны асноўныя прававыя ідэі таго часу, адлюстравана праваўсведамленне насельніцтва і яскрава праявілася воля пануючага класа, накіраваная на ўстанаўленне і замацаванне парадкаў, выгадных і пажаданых феадалам.

Пры распрацоўцы Статута яго складальнікі ўпершыню вырашылі шэраг вельмі складаных тэарэтычных і практычных пытанняў, такіх, як пытанне аб размежаванні нормаў права па асобных галінах, размяшчэнні іх у пэўнай сістэме, увялі шэраг новых палажэнняў, раней невядомых праву Вялікага княства Літоўскага. Калі яшчэ ўлічыць, што падобных сістэматызаваных збораў мясцовых законаў у той час не было ні ў адной з еўрапейскіх дзяржаў, дык яшчэ больш зразумелыя будуць цяжкасці, якія ўзнікалі пры падрыхтоўцы Статута, і больш відавочныя заслугі яго складальнікаў.

Паводле свайго зместу Статут 1529 года не быў кодэксам (як яго памылкова называюць многія гісторыкі), бо кодэксам называецца заканадаўчы акт, у якім сістэматызавана выкладзены нормы права, што належаць да якой-небудзь адной яго галіны. У Статуце ж сабраны і размешчаны ў пэўным парадку нормы дзяржаўнага, зямельнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, сямейнага, крымінальнага, працэсуальнага і іншых галін права, а гэта ўласціва Збору законаў. Скласці ж яго нават у наш час куды цяжэй, чым асобны кодэкс па якой-небудзь адной галіне права.

Статут 1529 года складаўся з 13 раздзелаў, якія ў сваю чаргу падраздзяляліся на артыкулы. Першапачаткова ў Статуце было 244 або 245 артыкулаў, затым у 30-ых гадах XVI стагоддзя ён быў дапоўнены, у выніку чаго колькасць артыкулаў павялічылася да 283, а па Слуцкаму спісу — да 278. Розніца ў колькасці артыкулаў тлумачыц-

ца тым, што афіцыйны тэкст Статута не быў надрукаваны і не ва ўсе спісы яго былі своечасова ўнесены дапаўненні.

Пад уплывам ідэй гуманізму ў Статут 1529 года былі ўпершыню ўнесены нормы, якія некалькі абмяжоўвалі самавольства магнатаў, абвяшчалася правіла, адпаведна якому асобы, як убогія, так і багатыя, павінны былі судзіцца згодна з гэтым Статутам. Вялікі князь абавязваўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не дапускаць іншаземцаў на дзяржаўныя пасады, не даваць ім маёнткаў, зямель, чыноў, захоўваць існуючыя законы і выдаваць новыя толькі з панамі раднымі. Больш дакладным павінна было стаць судаводства, абмяжоўваліся судовыя пошліны, рэгламентаваўся ўдзел адвакатаў у працэсе.

Гаворачы пра станоўчае ў Статуце, трэба адзначыць, што з пункту гледжання юрыдычнай тэхнікі ў ім можна знайсці шэраг недахопаў (нормы крымінальнага права размешчаны ў некалькіх раздзелах, не вылучаны ў асобныя раздзелы нормы грамадзянскага права і г. д.). Але тут трэба мець на ўвазе, што ў пачатку XVI стагоддзя ні ў тэорыі, ні ў практыцы не было выразнага размежавання права на асобныя галіны і складальнікі не зрабілі ніякага парушэння, змясціўшы ў першыя радзелы Статута нормы, якія вызначалі характар зямельных праваадносін, правы і абавязкі класа феадалаў, некаторыя нормы крымінальнага і грамадзянскага права.

Статут 1529 года мае важнае значэнне і як помнік культуры і мовы беларускага народа. Напісаны на беларускай мове, ён дае магчымасць паўней вывучыць літаратурны стыль, лексіку і лад дзяржаўна-прававой тэрміналогіі і мовы таго часу. Выданне Статута 1529 года было велізарным якасным скачком у справе кадыфікацыі і сістэматызацыі заканадаўства. Разам з тым гэты Статут быў трывалай асновай для далейшага развіцця заканадаўства. Ён быў галоўнай крыніцай, асновай пры падрыхтоўцы Статута 1566 года.

Новыя сацыяльна-эканамічныя змены ў княстве ўжо ў сярэдзіне XVI стагоддзя патрабавалі і змен у заканадаўстве. Рост і ўмацаванне феадальнай уласнасці ўзмацнялі феадальны прыгнёт, абез-

зямельванне сялянства (ствараліся фальваркі, павялічваліся панскія ўгоддзі). У палітычным жыцці ў гэты час аслаблялася роля знатнай арыстакратыі і ўзмацнялася значэнне новых буйных феадалаў, такіх, як Радзівілы, Сапегі, Хадкевічы, Кішкі, Пацы і іншыя.

У буржуазнай гістарычнай літаратуры працэс узмацнення ролі новых феадалаў, якія заўладалі велізарнымі зямельнымі масівамі, разглядаўся як працэс узмацнення ролі сярэдняй і дробнай шляхты, як працэс дэмакратызацыі дзяржавы. Вывучэнне ж прававых актаў і аналіз іншых гістарычных помнікаў дазваляюць катэгарычна сцвярджаць, што на працягу ўсёй гісторыі Вялікага княства Літоўскага дробная (убогая) шляхта ніколі самастойнага палітычнага значэння не мела, яна выконвала волю буйных феадалаў або каталіцкіх айцоў царквы.

Сцвярджэнні аб роўнасці палітычных правоў усіх шляхціцаў незалежна ад іх маёмаснага становішча, якія ёсць у прававых актах, проста дэмагогія і прапаганда. Гэтая прапаганда была асабліва ўзмоцнена ў 60-ыя гады XVI стагоддзя, калі ўрад і каталіцкае духавенства ўсімі сіламі імкнуліся злучыць Вялікае княства Літоўскае з Польшчай. Буржуазныя ж гісторыкі прапагандысцкія лозунгі XVI стагоддзя палічылі за сапраўднасць і пачалі сцвярджаць, што палітычны ўплыў перайходзіў да сярэдняй і дробнай шляхты, не хацелі і заўважаць, што вышэйшыя і мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання былі ў руках буйных феадалаў, якія вызначалі і накіроўвалі дзейнасць усяго дзяржаўнага апарату. Усхваляючы ўяўную шляхецкую дэмакратыю XVI стагоддзя, буржуазныя гісторыкі хацелі супрацьпаставіць ёй палітычную інертнасць дваран і шляхты Расійскай імперыі ў пачатку XX стагоддзя.

Змены, якія адбываліся ў сацыяльна-палітычным жыцці ў 40—50-ых гадах XVI стагоддзя, патрабавалі ўдасканалення права.

Недахопы права адчуваў і сам урад, таму ён неаднойчы спрабаваў аднавіць заканадаўства. Найбольш істотныя меры па падрыхтоўцы праекта новага Статута былі ўжыты ў 1551 годзе, калі была створана адпаведная камісія.

Меркавалася, што камісія будзе складацца з дзесяці чалавек — пяці католікаў і пяці праваслаўных, але дакладна сказаць, які сапраўды быў яе склад, нельга. З тэксту Бельскага прывілею 1564 года бачна, што ў склад камісіі па падрыхтоўцы праекта ўваходзілі і другія асобы. Так, у прывілеі гаворыцца: «...обраны на то были через них же самых и с посродку тых же станов особы певные, рады наши, маршалкове, врядники земские, хоружие и иные особы ряду и народу шляхетского и доктори прав чужоземских» [3].

Адсюль можна зрабіць вывад, што ў склад камісіі ўваходзілі таксама маршалкі, харужыя, «иные особы народу шляхетского» і «доктори прав чужоземских». Адным з дактароў «прав чужоземских», відаць, быў доктар права іспанец Пётр Раізій, што прыехаў у Вільню ў 1563 годзе і арганізаваў там выкладанне юрыдычных навук. У складанні праекта Статута, вядома, удзельнічалі і іншыя асобы, якія афіцыйна не ўваходзілі ў склад камісіі. Значную работу правялі ўдзельнікі сеймаў і службовыя асобы органаў дзяржаўнага кіравання. Яны выканалі і ўсе арганізацыйныя справы.

Той факт, што праект Статута абмяркоўваўся на сеймах пачынаючы з 1561 года, сведчыць аб актыўным удзеле шляхты ў яго падрыхтоўцы. Канчаткова Статут быў ухвалены на Бельскім сейме 1564 года.

Не трэба ігнараваць і ролю юрыстаў-практыкаў, службовых асоб цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання. Работу па ўдасканаленні Статута яны пачалі яшчэ да стварэння камісіі. Запісваючы і сістэматызуючы пастановы судовых органаў і рашэнні ўрада, яны далучалі новыя нормы да старога Статута, дапаўнялі і пашыралі яго змест. Такім чынам, з часам быў назапашаны значны матэрыял, які паслужыў за крыніцу для новага Статута. Апрача таго, юрысты-практыкі, відаць, актыўна ўдзельнічалі ў рабоце камісіі і па рэдагаванню тэксту праекта. Можна з упэўненасцю сказаць, што ў падрыхтоўцы гэтага дакумента галоўная роля належала спецыяльнай камісіі, у склад якой уваходзілі прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі, судовых органаў і юрысты-ву-

чоныя. Разам з тым актыўна ўдзельнічалі ў гэтай рабоце прадстаўнікі класа феадалаў — удзельнікі соймавых абмеркаванняў і юрысты-практыкі. Упачатку меркавалі ўвесці новы Статут у дзеянне з 11 лістапада 1564 года, але справа зацягнулася, і ён пачаў дзейнічаць з сакавіка 1566 года. Выдадзены ён быў з дадаткам да яго прывілеяў 1563, 1564 і 1565 гадоў.

Тэкст Статута падзяляўся на раздзелы і артыкулы. Усяго было 14 раздзелаў. У першым сабраны артыкулы, што абвяшчаюць асноўныя прынцыпы права Вялікага княства, а таксама нормы, што належаць да дзяржаўнага права і дзяржаўных злачынстваў. У другім раздзеле змешчаны нормы, што належаць да абароны земскай. У трэцім — правы шляхты, і ў прыватнасці артыкул 12 гэтага раздзела абавязвае вялікага князя не прымаць новых законаў без сейма. У чацвёртым гаварылася пра суддзяў і суды: тут выкладзены асноўныя нормы працэсуальнага права; у пятым — нормы шлюбна-сямейнага права. У шостым гаворыцца аб апеках; у сёмым — аб запісах і прадажах, г. зн. аб праве адчужэння маёнткаў пад умовай закладу і продажу; у восьмым — аб завяшчаннях; у дзевятым — аб зямельных спрэчках; у дзесятым — аб лясных промыслах; у адзінаццатым — аб гвалтоўніцтвах і злачынствах супроць шляхты; у дванаццатым — аб злачынствах супроць простых людзей; у трынаццатым — аб маёмасных злачынствах і ў чатырнаццатым — аб іншых злачынствах, і ў прыватнасці аб вывадзе феадальна-залежных сялян або чэлядзі нявольнай.

Да найбольш важных нормаў, выкладзеных у гэтым Статуце, безумоўна, належаць нормы дзяржаўнага права, што вызначылі склад тэрыторыі дзяржавы, парадак утварэння і дзейнасць дзяржаўных органаў, правы і прывілеі пануючага класа.

Тэрыторыя дзяржавы падчас выдання Статута 1566 года ў адміністрацыйна-прававых адносінах падзялялася на дзве часткі: цэнтральную (не ў геаграфічным, а ў дзяржаўна-прававым сэнсе) і землі, «прыслухаючыя да таго панства». Цэнтральная частка дзяржавы ў помніках права называлася Вялікім княствам Літоўскім (таксама як і

ўся дзяржава цалкам) ці проста Літвой. У яе ўваходзілі наступныя княствы і паветы: Брэсцкі, Браслаўскі, Віленскі, Вількамірскі, Валкавыйскі, Гарадзенскі, Кобрынскі, Клецкі, Ковенскі, Лідскі, Мінскі, Мсціслаўскі, Навагрудскі, Ашмянскі, Пінскі, Рэчыцкі, Слонімскі, Слуцкі, Трокскі і Упіцкі. З гэтага пераліку відаць, што асноўную частку тэрыторыі цэнтральнай зямлі, ці Літвы, складалі беларускія землі. У землі «прыслухаючыя» ўваходзілі Віцебская, Валынская, Жмудская (паўночна-заходняя частка этнаграфічнай Літвы), Кіеўская, Полацкая, Падляшская (заходняя частка Беларусі з гарадамі Бельскам, Мельнікам і Драгічынам-на-Бугу) і Падолле.

Дамінуючае становішча ў дзяржаве займалі цэнтральныя землі. На іх была найбольшая колькасць велікакняжацкіх маёнткаў. Тут былі і маёнткі буйных уплывовых феадалаў: Радзівілаў, Гальшанскіх, Слуцкіх, Друцкіх, Сапег, Глебавічаў, Глінскіх, Хадкевічаў, Кішак і інш. Гэтая тэрыторыя была параўнаўча густа заселена, адсюль збіралася асноўная частка арміі, з насельніцтва гэтых зямель браліся і галоўныя сродкі ў дзяржаўную казну. Феадалы гэтых зямель займалі пануючае становішча ў дзяржаве, у іхніх руках былі найбольш важныя органы дзяржаўнага кіраўніцтва і дзяржаўнай улады.

У буржуазнай літаратуры феадалы гэтых зямель называліся літоўскімі (ад назвы цэнтральнай часткі дзяржавы, а не паводле этнаграфічнай прыналежнасці), і некаторыя гісторыкі спрабавалі гісторыю Беларусі гэтага перыяду паказваць так, нібы беларускі народ прыгняталі не беларускія феадалы, а чужыя — літоўскія. Беларускі ж народ яны паказвалі як бяскласавы, з адных толькі сялян, таму адмаўлялі і класавую барацьбу сярод беларусаў. Памылковасць і шкоднасць такога пункту гледжання даказалі шмат савецкіх вучоных, і перш за ўсё У. І. Пічэта.

Класавае і саслоўнае дзяленне грамадства ў XVI стагоддзі яскрава праявілася і ў помніках права, перш за ўсё ў статутах, у якіх юрыдычна замацоўвалася воля пануючага класа. Адзін з ідэолагаў класа феадалаў Леў Іванавіч Сапега пісаў: «...владзу и вольность у руках своих маем, а права

сами собе творачы яко найбольшей можем волности своее во всем постерегаем, бо не только сусед, а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами зажиивати не можеть, одно только колько ему право допущаеть»[4].

Словы Сапегі аб тым, што самі феадалы твораць пажаданае ім права і што нават вялікі князь абавязаны падпарадкавацца іх волі, не былі пустым выхваленнем, яны адлюстроўвалі сапраўдныя суадносіны класавых сіл у дзяржаве. У адпаведнасці з воляй феадалаў быў выдадзены і Статут 1566 года.

Паколькі асноўную частку ядра дзяржавы складалі беларускія землі, беларуская мова была прызнана за дзяржаўную на ўсёй тэрыторыі княства, а нормы права, пажаданыя і выгадныя беларускім, літоўскім і ўкраінскім феадалам, зрабіліся абавязковымі для ўсіх. Напрыклад, усе феадалы — шляхта вызваляліся ад уплаты таможных збораў.

У артыкуле 2 трэцяга раздзела абвяшчалася захаванне ўсіх ільгот і прывілей, атрыманых шляхтай у ранейшыя часы. Важнае значэнне мелі нормы, што рэгулявалі парадак прыняцця новых законаў. Так, у артыкуле 2 другога раздзела гаварылася, што ні сам гаспадар, ні сумесна з радай не правамоцныя вырашаць пытанні аб вайне і падатках. Іх мог вырашаць толькі сейм. Потым у гэтым жа артыкуле вызначаўся і склад сейма. У артыкуле 1 трэцяга раздзела гаспадар даваў абяцанне захоўваць Вялікае княства Літоўскае ва ўсёй яго славе, уладзе і «в границах ни в чом не вменшати и о вшем примножати». А ў артыкуле 3 таго ж раздзела ён яшчэ абяцаў: «...добра князства Литовского не уменшым и то, што будеть через неприятелей того панства нашого отдалено разобрано и ку иншому панству от того панства нашого коли кольвек упрошоно, ку Короне ку Мазовшу ку Прусам ку Ифлянтом, то за се ку власности того Великого князства привести привлащати и границы оправити обецуем».

Трэба сказаць, што для Сігізмунда-Аўгуста гэтае абяцанне было пустым гукам, бо пасля ён парушыў не толькі гэтае абяцанне, але і сваю ўра-

чыстую прысягу, якую даваў, уступаючы на прастол, аб захаванні Вялікага княства Літоўскага ў цэласці.

Аналізуючы гэты артыкул, бачым, што сярод непрыяцеляў Вялікага княства Літоўскага пералічваюцца Польшча (Карона) і польская вобласць Мазоўшэ.

У артыкуле 9 трэцяга раздзела далей развіта норма аб тым, што «...достойностей духовных и свецких, городов, дворов и кгрунтов, староств в держаньи и пожываньи и вечностей жадных чужоземцом и заграничником ани суседом таго панства давати не маем». Тым самым больш поўна і ясна была паўторана норма, раней выкладзеная ў Статуце 1529 года, якая забараняла даваць маёнткі і пасады чужаземцам і суседзям Вялікага княства Літоўскага. Вядома, гэтыя артыкулы былі ўнесены ў Статут 1566 года насуперак волі польскіх феадалаў і самога караля, які ўсімі сіламі імкнуўся да ліквідацыі самастойнага існавання княства Літоўскага. Гэтая накіраванасць норм Статута супроць захопніцкіх тэндэнцый польскіх феадалаў — яркае сведчанне памылковасці тэзіса буржуазных гісторыкаў, якія сцвярджалі, нібыта дробная і сярэдняя шляхта Вялікага княства Літоўскага імкнулася да уніі з Польшчай і тым самым да ўключэння княства ў склад Польшчы.

У артыкуле 5 трэцяга раздзела рэгламентаваўся парадак правядзення павятовых соймікаў, якія павінны былі збірацца дзеля абмеркавання мясцовых пытанняў і выбараў дэпутатаў на агульнадзяржаўны сейм. Было ўстаноўлена, што ад кожнага павета выбіралася па два дэпутаты. Апроч таго, на вальны (агульны) сейм, паводле старых звычаяў, спецыяльнымі лістамі вялікага князя запрашаліся князі, паны, маршалкі і іншыя службовыя асобы. Тым самым заканадаўча былі замацаваны прывілеі і пануючая роля буйных феадалаў у дзяржаве, што таксама супярэчыць думцы буржуазных гісторыкаў, якія лічылі, што Статут 1566 года абмежаваў правы буйных феадалаў і на пануючае становішча ў дзяржаве вылучаў дробную і сярэднюю шляхту. Інтарэсы буйных феадалаў ахоўваў і артыкул 10 гэтага ж раздзела, у якім гаворыцца: «Теж обецуем и хочем вечными часы

мети, абы панове рада наша, так духовные яко и свецкие, и вси иные врядники наши земские и дворные, в том панстве нашом Великом князстве Литовском были во всяких достоенствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и кождый подле зацности и местца своего».

Артыкул 12 трэцяга раздзела гарантаваў захаванне і выкананне ўсіх раней выдадзеных прывілеяў, патрабаваў прымаць новыя законы толькі на «вальном сойме... з ведомостью порадою рад наших и призволеньем всих земль того панства нашого». Што да норм дзяржаўнага права, выкладзеных у Статуце 1566 года, дык, аналізуючы толькі Статут, нельга правільна і поўнасцю разабрацца ў характары дзяржаўнага права і зразумець усю сістэму органаў дзяржаўнага кіравання, бо ў Статуце былі не ўсе нормы, якія вызначалі структуру і кампетэнцыю дзяржаўных органаў, адносіны цэнтральных органаў да мясцовых і шмат іншых норм. Такія прабелы ў Статуце тлумачацца тым, што шмат якія адносіны рэгуляваліся не пісаным правам, а ўсталяванымі звычаямі. Складальнікі ж Статута мелі за сваю задачу стварыць сістэматычны збор існуючых законаў і не стараліся ствараць новыя прававыя нормы там, дзе гэтага зусім і ніколькі не патрабавала само жыццё.

У Статут былі ўключаны некаторыя ўстарэлыя нормы, якія не адпавядалі новым эканамічным і палітычным адносінам і былі своеасаблівай данінай мінуўшчыне, таму адразу ж пасля ўвядзення Статута ў дзеянне давялося ўносіць у яго некаторыя змены. Так, ужо ў чэрвені 1566 года быў зменены артыкул 1 сёмага раздзела. Паводле старой рэдакцыі гэтага артыкула права землеўладальніка-шляхціца распараджацца сваімі маёнткамі было абмежавана ў адносінах спадчынных (фамільных) маёнткаў. Уладальнік такога маёнтка меў права адчужаць, мінаючы сваіх родзічаў, толькі адну трэцюю частку сваіх маёнткаў, астатнія ж дзве трэція часткі можна было перадаць у заклад за суму, што не перавышала іх кошту, з правам выкупу родзічам. Згодна ж з новай рэдакцыяй гэтага артыкула землеўладальнікі атрымалі поўнае права вольна распараджацца сваімі ма-

ёнткамі. Потым ў Статут былі ўнесены яшчэ іншыя змены і дадаткі.

Наяўнасць некаторых архаічных норм у першапачатковай рэдакцыі Статута 1566 года ніколькі не зніжала значэння гэтага гістарычнага помніка права.

Агляд канстытуцыйных норм Статута дазваляе зрабіць вывад, што яны былі накіраваны на абарону інтарэсаў пануючага класа, і асабліва яго вярхоў, буйных феадалаў, гарантавалі ім правы і перавагі ў прыгнятанні і эксплуатацыі працоўных, садзейнічалі ўмацаванню пазіцыі феадалаў Вялікага княства ў адносінах з феадаламі Польшчы, якія ўвесь час імкнуліся захапіць беларускія і ўкраінскія землі.

Пасля прыняцця Статута 1566 года кадыфікацыя і сістэматызацыя ўласнага заканадаўства, заснаванага на звычаёвым праве, нашмат апярэдзіла падобную работу ў іншых феадальных дзяржавах. Гэта таксама сведчыць, што ў Вялікім княстве Літоўскім ужо ў той час грамадскія адносіны стаялі на даволі высокім узроўні і былі юрысты, падрыхтаваныя тэарэтычна і практычна, каб адлюстраваць і замацаваць гэтыя адносіны ў заканадаўстве, стварыўшы другі, больш дасканалы Збор законаў.

Вялікія сацыяльныя і палітычныя змены, выкліканыя правядзеннем у жыццё аграрнай рэформы 1557 года і далучэннем беларускага Падляшша і Украіны да Польшчы, ажыццёўленым паводле незаконнага распараджэння вялікага князя літоўскага і караля польскага Сігізмунда-Аўгуста, а потым прымусовае падпісанне акта Люблінскай уніі 1 ліпеня 1569 года выклікалі неабходнасць унесці новыя змены ў заканадаўства Вялікага княства Літоўскага. Дзеля гэтага ў 1569 годзе была створана камісія, якая павінна была прывесці яго ў адпаведнасць з актам Люблінскай уніі і канчаткова афарміць ліквідацыю княства як дзяржавы. Аднак гэтая камісія ніякіх слядоў работы не пакінула.

Пасля смерці Сігізмунда-Аўгуста ў 1572 годзе артыкулы акта Люблінскай уніі, накіраваныя на ліквідацыю Вялікага княства Літоўскага, былі фактычна забыты і не выконваліся. Гэтая

дзяржава заставалася самастойнай, звязаная з Польшчай толькі тым, што быў адзін кароль і агульны сейм. У Вялікім княстве былі захаваны асобны ўрад, асобная армія і асобнае заканадаўства. Таму гэты ўрад і не лічыў патрэбным узгадняць нормы Статута з польскім правам адпаведна з пастановай Люблінскага сейма.

Пасля смерці Сігізмунда-Аўгуста ўзаемаадносіны паміж феадаламі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага былі настолькі непрыязныя, што нават не выключалася магчымасць разрыву саюзу з Польшчай. Таму польскія феадалы, далучыўшы да Польшчы Украіну і Падляшша, былі згодны ў той час з новым талкаваннем акта Люблінскай уніі як саюзу дзвюх раўнапраўных дзяржаў. Вядома, пры такім становішчы адпала і неабходнасць змяняць канстытуцыйныя нормы Статута. Тое ж, што камісія не пакінула ніякіх слядоў работы, можа толькі сведчыць аб тым, што яна пасля 1572 года перастала існаваць.

Разам з тым вядома, што ў сямідзесятых гадах (у 74 і 78) у Статут уносіліся змены і дадаткі. Яны не датычылі норм канстытуцыйнага права, а толькі судовага, крымінальнага і грамадзянскага, і ў Статут уносіліся згодна з пажаданнямі феадалаў Беларусі і Літвы, насуперак патрабаванням польскіх феадалаў.

У сувязі з барацьбой феадалаў Беларусі і Літвы супроць зліцця з Польшчай вялікае значэнне надавалася захаванню свайго самастойнага права. Таму амаль на ўсіх сеймах Вялікага княства Літоўскага абмяркоўваліся пытанні паляпшэння заканадаўства. Так, у 1579—1580 гадах быў падрыхтаваны і ў 1581-ым прыняты закон аб утварэнні Галоўнага суда (Галоўнага трыбунала). У гэты ж час пачалася работа па падрыхтоўцы новага праекта Статута.

Статут 1588 года заканадаўча аформіў захаванне Вялікага княства Літоўскага як дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі. У гэтым галоўнае значэнне яго дзяржаўна-прававых норм. Складальнікі Статута не ўнеслі ў яго ніводнай нормы, якая б магла быць скарыстана на шкоду дзяржаўнай самастойнасці. Нормы дзяржаўнага права са Статута 1566 года былі поўнасцю перанесены ў

Статут 1588 года, яны былі толькі крыху ўдакладнены і дапоўнены. Складальнікі новага Статута нібы не заўважылі ці не зразумелі акта Люблінскай уніі аб уключэнні Вялікага княства ў склад Польшчы. І такія адносіны да рашэння Люблінскага сейма 1569 года — яскравае сведчанне таго, што шляхта княства, якая ўдзельнічала ў рабоце сеймаў, варожа ставілася да зліцця з Польшчай. Шляхта хацела толькі такога злучэння, пры якім Вялікае княства Літоўскае заставалася б самастойным, г. зн. згодна была на цесны саюз дзвюх раўнапраўных дзяржаў, а не на ліквідацыю апошняга.

Статут 1588 года быў падрыхтаваны ў час панавання вялікага князя і караля Стэфана Баторага (1576—1586) на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіравалі А. Б. Валовіч і Л. І. Сапега. Яны займалі ў той час пасады канцлера і падканцлера Вялікага княства Літоўскага.

Сістэма Статута была складзена так разумна, што ў яго былі ўключаны нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго ў той час не было ні ў адной еўрапейскай дзяржаве,— адміністрацыйнага, ваеннага, судова-працэсуальнага, шлюбна-сямейнага і апякунскага, грамадзянскага, спадчыннага, зямельнага, ляснога і паляўнічага, крымінальнага.

У гэтым заканадаўчым акце былі юрыдычна замацаваны дзяржаўна-прававыя ідэі таго часу, і нават тыя, што апярэджвалі час, праявілася багатая прававая культура беларускага народа, бо складзены ён быў на беларускай мове і беларуская прававая лексіка была пакладзена ў яго аснову. У сувязі з гэтым Статут быў зразумелы большасці народа, у той час як у Заходняй Еўропе карысталіся рымскім правам, выкладзеным на латыні. Мовай Статута ганарыліся яго сучаснікі. Леў Іванавіч Сапега пісаў: «Так кождый обыватель годен ест наганенья, который вольностью се фалить и прав своих умети и розумети не хочеть, которым правом усю вольность свою обварованую маеть. А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчим яким языком, але своим власным права списаные

маем и кождого часу, чого нам потреба ку отпору всякое крывды, ведати можем» [5].

Зацвярджэнне Статута адбылося пры незвычайных абставінах. Пасля смерці караля і вялікага князя Стэфана Баторага, які памёр 12 снежня 1586 года, кандыдатамі на трон у Рэчы Паспалітай былі рускі цар Фёдар Іванавіч, якога падтрымлівалі праваслаўная шляхта Беларусі і Украіны, шведскі каралевіч Сігізмунд Ваза, за якога стаяла каталіцкае духавенства і значная частка феадалаў-католікаў, аўстрыйскі эрцгерцаг Максімілян. Але рускі цар хутка адмовіўся ад вылучэння сваёй кандыдатуры на трон, і галоўная барацьба разгарнулася паміж прыхільнікамі Сігізмунда Вазы і Максіміляна.

Прадстаўнікі Вялікага княства, скарыстаўшы гэтую барацьбу і першымі даведаўшыся аб перамозе прыхільнікаў Сігізмунда, прапанавалі яму сваю падтрымку, калі ён зацвердзіць Статут, на што Сігізмунд згадзіўся. 28 студзеня 1588 года, не ведаючы яшчэ аб перамозе сваіх прыхільнікаў, Сігізмунд сваёй граматай зацвердзіў Статут і абавязаўся «права вольности и свободы их не только цело и непорушно держати, але што бы наболей примножати, справедливость и оборону чинити... привильем нашим ствержаем и всим станом Великого князьства Литовского ку уживанью на вси потомные часы выдаем. Водле которого вже якосмы сами, господар, так и вси иные станы, обыватели Великого князьства Литовского, захоматисе маем» [6]. Гэтай жа граматай Статут уводзіўся ў дзеянне з 6 студзеня 1589 года. А для таго каб хутчэй можна было ім карыстацца, было загадана яго «письмом польским и руским друковати» з прыкладаннем да яго агульнадзяржаўных прывілеяў (грамат).

Аднак Статут быў выдадзены без грамат, бо, на думку Льва Сапегі, не ўсе яны былі на карысць Вялікаму княству, «у адных добрым быў пачатак, а сярэдзіна кепская, у другіх сярэдзіна добрая, а пачатак або канец кепскія» [7]. Безумоўна, што граматамі з кепскім пачаткам Л. Сапега лічыў тыя, што былі выдадзеныя ў 1387 і 1413 гадах, у якіх абвяшчалася аб'яднанне Вялікага княства з Польшчай і насаджаўся каталіцызм, а з добрым кан-

чаткам была грамата Казіміра 1447 года і добрай сярэдзінай — грамата Аляксандра ад 6 жніўня 1492 года, якія замацоўвалі суверэнныя правы Вялікага княства Літоўскага, забаранялі даваць землі, маёнткі, пасады, чыны і званні чужаземцам, асабліва ўраджэнцам Польшчы.

Сістэматызацыя права, на аснове якой стварыўся Статут 1588 года, рабілася па новых прынцыпах, уласцівых для пераходнай эпохі ад сярэдневякоўя да новага часу і зараджэння буржуазных адносін — абмежаванне ўлады гасудара — намячалася раздзяленне ўлад, з-за чаго заканадаўчая замацоўвалася за сеймам, выканаўчая — за вялікім князем і радай, судовая — за велікакняжацкім і Галоўным судамі, а таксама за мясцовымі судамі; абвяшчэнне неабходнасці прытрымлівацца дзяржаўнага суверэнітэту, насуперак сярэдневяковаму царкоўнаму касмапалітызму; адзінства права для усёй дзяржавы і ўсіх паўнапраўных людзей (хаця само права прызнавала розную правамоцнасць для розных сацыяльных груп насельніцтва); прыярытэт пісанага права.

Прызнанне розных ільгот і прывілей для пануючых саслоўяў і асобных груп феадалаў падрывала агульны прынцып адзінства права. Гэтыя прывілеі — не выключэнне, яны былі састаўной часткай усяго феадальнага права, хоць і супярэчылі новым прынцыпам, у чым і заключалася ўнутраная супярэчнасць феадальнай сістэмы права. Побач з тыпова феадальнымі нормамі права ў Статут 1588 года былі ўключаны і некаторыя нормы, народжаныя распаўсюджаннем ідэй Рэфармацыі і гуманізму.

Праз увесь Статут праводзіцца ідэя ўмацавання прававога парадку, пры якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя прававога парадку была накіравана найперш супраць дэспатызму гасудара, буйных феадалаў і сярэдневяковай тэакратычнай тэорыі паходжання і сутнасці дзяржавы. Адлюстравалася яна ў многіх артыкулах Статута, а таксама была выкладзена Л. Сапегам у яго прысвячэннях Сігізмунду III і ўсім саслоўям Вялікага княства Літоўскага. Ён пісаў: «Для того права суть постановлены, абы можнаму

и потужному не все было вольно чинити. Яко Цыцеро поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли» [8].

Абвяшчэнне ідэі верхавенства права ў перыяд феадалізму сведчыла аб зараджэнні новай дзяржаўна-прававой тэорыі, якая найбольш поўна праявілася ў нормах дзяржаўнага права.

Выданне Статута 1588 года мела выключна важнае значэнне для ўсяго Вялікага княства, бо ён быў галоўным актам, які абараняў самастойнасць дзяржавы ад пастаянных дамаганняў польскіх феадалаў. Статутам карысталіся на Украіне, і на яго аснове быў састаўлены ўкраінскі збор законаў пад назвай «Права, по которым судится малороссийский народ».

У 1614 годзе Статут быў перакладзен на польскую мову і неаднаразова на ёй выдаваўся. Пры падрыхтоўцы Саборнага ўлажэння 1649 года Статут быў перакладзен на рускую мову. Усё гэта сведчыць аб тым, што ён быў шырока вядомы ў суседніх народаў і займаў адно з пачэсных месц сярод крыніц феадальнага права еўрапейскіх дзяржаў.

«А хто бы втек з войска до дому, а в том его поймають, тогды того на шибеницу. Приказуем, абы гетмана нашого... во всем были послушны: бо есмо казали ему послушных честовати, а упорных и непослушных карати» *(Менская ваенная грамата 1507).*

4

«Теж добра паньства того Великого князства Литовского не уменшим и то, што будеть через неприятелей того паньства отдалено, розобрано и ку иншому паньству от того паньства нашего коли кольвек упрошено, то засе ку власности того Великого князства привести, привлащити и границы направити обецуем» *(Статут 1588 г., р. 3, а. 4).*

Дзяржаўнае і ваеннае права

Суверэнітэт дзяржавы. Класавы і саслоўны стан грамадства. Структура і кампетэнцыя ўстаноў дзяржаўнай улады. Вялікі князь. Рада. Сойм. Службовыя асобы цэнтральнага і мясцовага кіравання. Камплектаванне арміі. Ваенная павіннасць шляхты і простых людзей.

● У дзяржаўным праве Статута 1588 года былі адлюстраваны дзяржаўны суверэнітэт і дзяржаўны лад, асноўныя правы і абавязкі грамадзян, асноўныя прынцыпы судовага ладу, грамадзянскага, крымінальнага, шлюбна-сямейнага і іншых галін права. Дзяржаўнае права Статута значна апярэджвала ў гэтай галіне права краін Заходняй Еўропы, у якіх яно стала фарміравацца толькі ў XVIII стагоддзі.

Ідэі Рэфармацыі і верацярпімасці былі замацаваны ў артыкуле 3 раздзела трэцяга, дзе было прадпісана гасудару і ўсім дзяржаўным органам забяспечваць захаванне ў спакоі ўсіх жыхароў незалежна ад align="left"рознага разумення (і карыстання) розных вучэнняў хрысціянскага веравызнання. На тэрыторыі Беларусі і Літвы да часу выдання Статута спакойна жылі разам праваслаўныя, каталікі, кальвіністы, антытрынітарыі і іншыя рэлігійныя секты. У той час у многіх краінах Заходняй Еўропы прымяняліся крывавыя рэпрэсіі да іншаверцаў. Свабода веравызнання ў Беларусі садзейнічала развіццю прагрэсіўных прававых ідэй, ідэолагамі якіх былі С. Будны, А. Волан і іншыя прагрэсіўныя дзеячы.

Характэрным сведчаннем тагачасных рэлігійных адносін у Беларусі служаць запіскі дзённіка Фёдара Еўлашэўскага, які пісаў: «Помню бовем и недавно прешлых часов, когды дисейший папеж Клеменс еще кардиналом был у короля его милости Стефана в Вилне, седилем у столу князя Балтромея Недызвицкого, каноника виленского, з преднейшими слугами влохами его. Тые же се

кгды доведели, жем евангелик, дивовались барзо, яко же смел князь каноник на обед свой взывати. А кгды им он преложил, же в нас з того жадна ненависть не быва и милуемосе яко з добрыми приятылы, хвалили то влохи, мовечи, же ту бог живе, а ганили свои домовы права» [1]. Але так працягвалася нядоўга, бо пасля Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 года пачалося ганенне на ўсіх некатолікаў, што выклікала вострую барацьбу супраць каталіцкай агрэсіі, а ў 1623 годзе сацыяльны і рэлігійны гнёт выклікаў у Віцебску народнае паўстанне. У 1632 годзе пратэстантам было забаронена будаваць у гарадах новыя малітоўныя дамы і праводзіць публічныя богаслужэнні. У 1689 годзе за атэізм быў спалены на вогнішчы падсудак брэсцкага земскага суда Казімір Лышчынскі. У парушэнне Статута ў 1733 годзе сеймам Рэчы Паспалітай быў прыняты закон, які не дазваляў некатолікаў выбіраць дэпутатамі на агульны сейм.

Ідэі гуманізму адлюстраваліся як у нормах дзяржаўнага права, так і ў нормах крымінальнага і грамадзянскага. Так, у пэўнай ступені гарантаваліся маёмасныя і асабістыя правы мяшчан, асабліва такіх гарадоў, як Вільня, Полацк, Брэст, Гродна, Менск, абмяжоўваліся крыніцы халопства толькі палонам. Свабодны чалавек ні за якое злачынства не мог быць адданы ў вечную няволю (р. XII, а. 11). Абвяшчалася права ўсіх свабодных людзей бесперашкодна выязджаць за мяжу (р. III, а. 16).

Да часу выдання Статута тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага дзялілася на ваяводствы Берасцейскае, Віленскае, Віцебскае, Менскае, Мсціслаўскае, Навагрудскае, Полацкае, Трокскае і зямлю Жмудскую. У іх састаў уваходзілі 22 паветы, 18 з каторых былі беларускімі (р. III, а. 7).

Адасобленасць Вялікага княства Літоўскага ад Польшчы была юрыдычна замацавана ў Статуце 1588 года. Яго складальнікі не ўнеслі ніводнага артыкула, які мог бы ўшчаміць суверэнітэт княства. Больш таго, Статут усюды падкрэслівае адасобленасць Вялікага княства і абавязвае гасудара захоўваць недатыкальнасць яго тэрыторыі і нават вярнуць адарваныя ад яго землі (р. III, а. 1, 4). Строга выконваўся артыкул, які забараняў даваць

чужаземцам, у тым ліку і палякам, землі, пасады, чыны і званні (р. III, а. 12).

У нормах дзяржаўнага права, выкладзенага ў Статуце, быў замацаваны феадальны грамадскі лад і разам з тым утрымліваліся нормы, якія замацоўвалі парасткі новага буржуазнага права. Так, у Статуце абвяшчаецца фармальная роўнасць усіх перад законам, усе павінны судзіцца «тым одным правом писаным» (р. I, а. 1), хоць сам закон не быў роўны для ўсіх. Напрыклад, простым людзям нешляхціцам забаранялася даваць больш ці менш значныя пасады ў дзяржаўным апараце (р. III, а. 18). Яны не дапускаліся на сеймы. Іхні ўдзел у палітычным жыцці абмяжоўваўся толькі мясцовымі валаснымі справамі, хоць у Статуце і гаворыцца, што ўсе простыя людзі нароўні з феадаламі ўдзельнічаюць у выбранні гасудара (р. III, а. 2).

Усё насельніцтва Статут дзеліць на саслоўі: шляхту, духавенства, мяшчан і простых людзей. Апрача таго, кожнае саслоўе падраздзяляецца на некалькі груп. Так, выдзяляюцца найбольш багатыя і ўплывовыя феадалы, якія называюцца князямі, панамі раднымі, панамі харугоўнымі, затым ідуць менш уплывовыя, якія маглі займаць пасады ў павятовых органах і зваліся аселай шляхтай, зямянамі. Прамежкавае становішча паміж феадаламі і сялянамі займала ўбогая, неаселая шляхта, служылая шляхта, а таксама засцянковая шляхта, якая мела невялікі надзел сваёй уласнай зямлі і сама працавала на ёй.

Галоўнай павіннасцю шляхты была ваенная служба. Працэс вылучэння феадалаў і ваенна-служылых людзей у прывілеяванае саслоўе праходзіў на працягу доўгага часу, а яго канчатковае афармленне было завершана ў Статуце 1588 года. Прававое становішча ўсяго саслоўя шляхты рэзка адрознівалася ад простых людзей. Толькі шляхціц меў права займаць пасады ў дзяржаўным апараце і судзе; свабодна купляць і прадаваць маёнткі і валодаць феадальна-залежнымі сялянамі; без аплаты пошліны (мыта) вывозіць на продаж за мяжу прадукты, выробленыя ў сваёй гаспадарцы; актыўна ўдзельнічаць у павятовых сейміках і быць абраным у дэпутаты на агульнадзяржаўны сейм; яму гарантавалася асабістая свабода; быў

вызвалены ад падаткаў і павіннасцей, за выключэннем ваеннай службы і падаткаў на вайну.

Па Статуту простыя людзі таксама падраздзяляюцца на некалькі груп. Найбольш багатыя з іх называюцца панцырнымі і путнымі слугамі, якія па «Уставу на валокі» 1557 года называліся баярамі путнымі і надзяляліся за службу дзвюма валокамі зямлі (42 га). Затым называюцца бортнікі, цяглыя людзі, якія павінны былі працаваць у панскім маёнтку і выконваць іншыя павіннасці, чэлядзь дамавая, розныя рамеснікі, мяшчане (р. XII, а. 3, 4, 5, 6).

Асноўнае абмежаванне правоў сялян заключалася ў адмаўленні права ўласнасці на зямлю і ў забароне набываць ва ўласнасць маёнткі і землі. Так, у артыкуле 26 раздзела III падкрэслівалася, што просты чалавек, не атрымаўшы шляхецкай годнасці, не мае права набываць шляхецкіх маёнткаў і зямель. Уласнікам усіх сялянскіх зямель прызнаваўся толькі феадал ці феадальная дзяржава. Феадальна-залежны чалавек не меў права без дазволу свайго пана змяніць месца жыхарства ці пайсці да другога гаспадара (р. XII, а. 12, 13, 14, 15, 16). Самай бяспраўнай часткай насельніцтва была чэлядзь дваровая і палонныя, якія знаходзіліся на становішчы рабоў. Яны не лічыліся суб'ектамі права, не маглі завяшчаць і атрымліваць маёмасць па завяшчанню (р. VIII, а. 1, 8), у адносінах да іх звароту не прымяняліся тэрміны іскавай даўнасці (р. XII, а. 12, 14).

Прававое становішча мяшчан адрознівалася ад становішча шляхты і сялян. Мяшчане амаль усіх беларускіх гарадоў у XV—XVII стагоддзях атрымалі спецыяльныя граматы на так званае магдэбургскае права, якое дазваляла ім ствараць у горадзе органы кіравання, не падуладныя мясцовым старастам і ваяводам. Узначальвалі кіраванне ў горадзе войт, бурмістр і радцы. Мяшчане ўсіх дзяржаўных гарадоў былі асабіста свабоднымі людзьмі. Яны маглі мяняць сваё месца жыхарства і выязджаць за мяжу, ім гарантавалася права ўласнасці на маёмасць, а ў некаторых выпадках нават на маёнткі, але яны не дапускаліся на дзяржаўныя пасады і не мелі сваіх прадстаўнікоў ні ў панскай радзе, ні ў сейме. Аднак яны маглі

ўдзельнічаць у мясцовых гарадскіх сходах (соймах), дзе разглядаліся гарадскія справы, мелі права аб'ядноўвацца ў саюзы па прафесіях — у цэхі і рэлігійна-асветніцкія і дабрачынныя арганізацыі — брацтвы.

Права, выкладзенае ў Статуце 1588 года, рэгламентавала структуру і кампетэнцыю вярхоўных органаў дзяржаўнай улады Вялікага княства Літоўскага і ігнаравала органы Рэчы Паспалітай. Уся сістэма органаў дзяржаўнай улады і ўпраўлення будавалася на агульных прынцыпах феадальнага права: стварэння льгот і пераваг класу феадалаў і саслоўю шляхты і недапушчэння простых людзей у органы ўпраўлення; юрыдычнага замацавання няроўнасці сярод розных сацыяльных груп насельніцтва і раздзялення яго на саслоўі.

Кіраўніком дзяржавы і галоўнай асобай ва ўсёй сістэме дзяржаўных органаў прызнаваўся вялікі князь, які іменаваўся ў Статуце «господарем». Пасля Люблінскай уніі 1569 года ўсе вялікія князі літоўскія былі адначасова каралямі Польшчы і каралямі агульнай саюзнай дзяржавы — Рэчы Паспалітай. У Статуце 1588 года вялікі князь літоўскі называецца каралём толькі ў прыкладзеных да Статута дзвюх граматах, выдадзеных ад імя Сігізмунда III, і ў прысвячэнні, напісаным Л. Сапегам.

Вялікаму князю, як галаве дзяржавы, належалі шырокія правы ў галіне ўнутранага кіравання і знешніх зносін. Ён меў права весці міжнародныя зносіны, пасылаць і прымаць паслоў, заключаць міжнародныя дагаворы, уступаць у саюзы, абвяшчаць вайну і заключаць мір. Ён лічыўся кіраўніком усіх вышэйшых выканаўча-распарадчых органаў, змяшчаў і прызначаў вышэйшых службовых асоб, яму належала права распараджацца ўзброенай сілай дзяржавы, дзяржаўнай маёмасцю, даходамі і казной, права падаравання маёмасці, чыноў і званняў. Яму належала права заканадаўчай ініцыятывы, і за яго подпісам выдаваліся ўсе найважнейшыя дзяржаўна-прававыя акты. Ён меў права ажыццяўляць вышэйшы суд у дзяржаве, а таксама права памілаваць асуджаных. З указанага пераліку правоў вялікага князя відаць, што да

яго кампетэнцыі былі аднесены ўсе найважнейшыя пытанні дзяржаўнай улады і ўпраўлення. Але ажыццяўляў гэтыя паўнамоцтвы вялікі князь не аднаасобна, а, як правіла, з удзелам рады, сейма і службовых асоб вярхоўнага ўпраўлення.

Аналіз прававога становішча вялікага князя літоўскага паводле Статута 1588 года дазваляе зрабіць вывад, што яно было тыповым для становішча абмежаванага феадальнага манарха, аднак меліся і сур'ёзныя адрозненні: у выбарнасці і большай абмежаванасці правоў у галіне заканадаўства і суда. Яго прававое становішча ўтрымлівала ў сабе і некаторыя элементы прававога становішча прэзідэнта ў рэспубліцы: яго правы засноўваліся на выбарным пачатку, на прававых нормах Статута, агульназемскіх прывілеяў і былі дэлегаваны ад класа феадалаў.

Абмежаванасць улады гасудара замацоўвалася ў Статуце па-рознаму: у адных выпадках гэта было выкладзена ў форме клятвы і абяцання гасудара захоўваць пэўныя правы (р. I, а. 2; р. III, а 1, 2, 4, 12, 13), а ў другіх — у форме непасрэднай забароны. Так, забаранялася гасудару без дазволу сейма пачынаць вайну ці вызначаць падаткі на ваенныя патрэбы (р. II, а. 2), выдаваць законы, якія б супярэчылі Статуту (р. III, а. 5), пазбаўляць пасад і званняў (р. III, а. 13), выдаваць без дазволу сейма новыя законы (р. III, а. 15) і г. д.

У абмежаванні ўлады гасудара першачарговае значэнне мела рада. У яе склад уваходзілі два каталіцкія епіскапы, ваяводы, кашталяны, некаторыя старасты, самыя важныя службовыя асобы цэнтральнага ўпраўлення і некаторыя буйныя феадалы па асабістых запрашэннях.

Рада была пастаянна дзеючым выканаўча-распарадчым, заканадаўчым, кантралюючым і судовым органам. Свае ўладныя паўнамоцтвы яна ажыццяўляла сумесна с вялікім князем, але ў яго адсутнасць (а гэта здаралася даволі часта, калі гасудар выязджаў у Польшчу) і без яго. Бягучыя штодзённыя справы ў радзе выконвалі, як правіла, старшыя паны рады, да якіх адносіліся віленскі каталіцкі епіскап, віленскі ваявода і кашталян, трокскі ваявода і кашталян, а таксама службовыя асобы цэнтральнага ўпраўлення — маршалак зем-

скі, гетман найвышэйшы, канцлер, падскарбій. Пры вырашэнні найбольш важных пытанняў рада збіралася ў поўным складзе ці нават збіралі сеймы. Уладныя паўнамоцтвы рады кантраляваліся вялікім князем і сеймам. У сваёй дзейнасці яна вымушана была ўлічваць стан барацьбы класаў і асобных груповак унутры пануючага класа, а таксама знешнепалітычную абстаноўку. Усё гэта прымушала яе дзейнічаць з пэўнай аглядкай і даволі часта склікаць агульнадзяржаўныя сеймы, каб заручыцца падтрымкай усяго саслоўя шляхты.

Прававое становішча рады было замацавана ў агульназемскіх прывілеях 1492 і 1506 гадоў. У Статуце 1588 года пра паноў рады ўпамінаецца толькі ў некалькіх артыкулах (р. I, а. 28; р. II, а. 11; р. IV, а. 30, 52, 56).

Значнае месца ў Статуце ўдзяляецца прававому замацаванню парадку фарміравання і дзейнасці сейма Вялікага княства Літоўскага. Сейм (сойм), як саслоўна-прадстаўнічы орган класа феадалаў і саслоўя шляхты, узнік у выніку працяглага гістарычнага працэсу, які ідзе сваімі каранямі ў перыяд вечавых народных сходаў часоў Старажытнай Русі.

Працэс ператварэння шырокіх сходаў ваеннаслужылых людзей у прадстаўнічы орган саслоўя шляхты адбываўся паступова па меры юрыдычнага афармлення правоў і прывілей шляхты. К часу выдання Статута ў склад сейма ўваходзілі ўсе паны радныя, вярхушка каталіцкага і праваслаўнага духавенства, павятовыя старасты, харужыя, буйныя феадалы знакамітых фамілій, па персанальных запрашэннях, і па два дэпутаты ад шляхты з кожнага павета (р. III, а. 6). Дэпутаты ад павятовай шляхты атрымлівалі наказы-інструкцыі, якімі яны былі павінны кіравацца на сейме. На дэпутацкія расходы, звязаныя з удзелам у яго рабоце, ім выдаваліся пэўныя сумы грошай.

Кампетэнцыя сейма не была дакладна вызначанай. Маглі вырашацца любыя пытанні, што выносіліся на яго абмеркаванне гасударом або радай. Але меліся і справы, якія адносіліся да выключнай кампетэнцыі сейма: выбранне вялікага князя, абвяшчэнне мабілізацыі ваенных сіл (паспалітае рушэнне), збор сродкаў на вядзенне вайны, заклю-

чэнне ваенных саюзаў, заключэнне уніі з Польшчай, устанаўленне новых падаткаў і павіннасцей, прынящце найбольш важных заканадаўчых актаў, ажыццяўленне правасуддзя па некаторых дзяржаўных злачынствах. Уся работа сейма папярэдне рыхтавалася панамі. Яны прызначалі час і месца яго склікання, рыхтавалі праекты ухвал. Прадстаўнікі ад паветаў маглі падаваць просьбы і скаргі шляхты сваіх паветаў, адказы на якія даваў гасудар, параіўшыся толькі з панамі рады.

Прававая рэгламентацыя парадку выбару дэпутатаў (паслоў) на сейм, скліканне яго, іх спецыяльная кампетэнцыя атрымалі афармленне ў Статуце 1588 года. Парадак жа работы сейма ажыццяўляўся на аснове практыкі, якая ўжо склалася дагэтуль. Сеймы маглі праводзіцца як у закрытых памяшканнях, найчасцей у касцёлах або цэрквах, так і на вольным паветры — на плошчах гарадоў і мястэчак. Кіраваў пасяджэннямі маршалак земскі. Ён жа абвяшчаў прынятыя рашэнні ці адказы гасудара па заяўленых просьбах.

Пасля Люблінскай уніі 1569 года перад кожным сеймам Рэчы Паспалітай склікаўся сейм Вялікага княства Літоўскага ў горадзе Слоніме (р. III, а. 8). На гэтым сейме выпрацоўваліся абавязковыя інструкцыі, якія вызначалі мэты і задачы ўсіх прадстаўнікоў Вялікага княства на агульным сейме Рэчы Паспалітай, і абмяркоўваліся справы княства. Перад кожным агульным сеймам і пасля яго збіраліся павятовыя сеймікі. Кожны з іх, выбраўшы паслоў на галоўны сейм, вызначаў ім грашовыя сумы на дарогу (не менш як 120 ці 160 коп грошаў на дваіх), пры павышэнні цэн на прадукты харчавання гэтая сума магла быць павялічана (р. III, а. 7). Заканадаўчая дзейнасць сейма і рады ў XVI стагоддзі была плённай і найбольш значнай за ўвесь час існавання Вялікага княства Літоўскага.

На сеймах Вялікага княства выпрацоўваўся агульны кірунак знешняй і ўнутранай палітыкі дзяржавы. Дзякуючы ім павышалася палітычная актыўнасць усяго саслоўя шляхты, умацоўвалася ідэя адзінства ўсёй дзяржавы, якая складалася са слаба сцэнтралізаваных абласцей; патрэбы насельніцтва асобных мясцовасцей хутчэй выраша-

лісся ў цэнтральных органах дзяржаўнай улады. Сейм служыў форумам вострай ідэалагічнай барацьбы, абмяжоўваючы ўладу вялікага князя і, часткова, рады.

У сістэме органаў дзяржаўнага ўпраўлення значную ролю адыгрывалі вышэйшыя службовыя асобы, якія кіравалі асобнымі галінамі ўпраўлення, такія, як маршалак земскі, гетман найвышэйшы, канцлер, падскарбій.

Маршалак земскі старшынстваваў на сеймах і ў радзе, наглядаў за парадкам і этыкетам пры велікакняжацкім двары, кіраваў аўдыенцыямі ў гасудара, мог судзіць за злачынствы, учыненыя на сейме ці ў месцы побыту гасудара. Яго намеснікам быў маршалак дворны, які наглядаў за бяспекай гасудара і камандаваў гаспадарскімі дваранамі.

Гетман найвышэйшы камандаваў войскамі Вялікага княства. У час ваенных падзей ён надзяляўся самымі шырокімі паўнамоцтвамі: мог судзіць і караць смерцю ваенных злачынцаў. Яго намеснікам быў гетман польны або дворны, які камандаваў часткай войск, якія часцей за ўсё знаходзіліся каля граніцы. Прававое становішча гетмана і іншых чыноў рэгулявалася спецыяльнымі ваеннымі артыкуламі і Статутам.

Канцлер кіраваў працай дзяржаўнай канцылярыі, наглядаў за дзяржаўным архівам, прымаў удзел у складанні і рэдагаванні законаў. Ён прыкладаў вялікую пячатку да дзяржаўных актаў і разам з гасударом падпісваў законы, прывілеі і іншыя акты. Яго намеснікам быў падканцлер, які пры адсутнасці канцлера выконваў яго абавязкі.

Падскарбій земскі наглядаў за дзяржаўным скарбам, выконваў абавязкі міністра фінансаў і дзяржаўнай гаспадаркі, вёў улік усіх даходаў і расходаў скарбу. У дзяржаўным скарбе хаваліся велікакняжацкія рэгаліі. Пад яго наглядам знаходзіліся і некаторыя ваенныя прыпасы (зброя, порах і іншыя). Намеснікам жа быў падскарбій дворны, у падначаленні якога былі скарбнікі, наглядаўшыя за своечасовым прыбыткам грошай у казну і разглядаўшыя справаздачы мытнікаў, ключнікаў, цівуноў, старцаў і іншых спраўцаў мясцовай адміністрацыі.

На ўсе вышэйшыя пасады ў дзяржаве прызна-

чаліся толькі буйныя феадалы некалькіх найбольш знатных фамілій, толькі ўраджэнцы Вялікага княства Літоўскага, якія мелі пэўную адукацыю ці практычны вопыт дзяржаўнай службы. Усе пасады даваліся пажыццёва, і ні гасудар, ні рада не мелі права без віны адабраць іх (р. III, а. 14).

Спецыфічнае становішча сярод службовых асоб дзяржаўнага апарату займалі гаспадарскія дваране і ўраднікі (служэбнікі, слугі), якія служылі непасрэдна гасудару ці вышэйшым службовым асобам. Яны выконвалі шматлікія даручэнні гасудара і радных паноў, асабіста ахоўвалі гасудара ці буйнога феадала. Іх рассылалі з рознымі даручэннямі: выконваць судовыя рашэнні, уводзіць у валоданне маёнткамі, праводзіць следчыя дзеянні, рэвізіі, спаганяць нядоімкі па падатках, наглядаць за будаўніцтвам дарог, мастоў і замкаў, суправаджаць пасольства за мяжу.

Аналіз норм Статута, што вызначылі структуру, кампетэнцыю і характар дзейнасці цэнтральных устаноў і самых важных службовых асоб, дазваляе зрабіць вывад, што ў ім былі дастаткова поўна і тэарэтычна добра распрацаваны нормы дзяржаўнага права, якія мелі прагрэсіўнае значэнне для свайго часу. У іх выразна абазначалася заражджэнне органаў галіновага ўпраўлення ў асобе маршалка земскага, гетмана, канцлера, падскарбія і іншых.

Структура і кампетэнцыя мясцовых органаў дзяржаўнага ўпраўлення ні ў Статуце, ні ў іншых прававых актах не атрымалі разгорнутага асвятлення і замацавання, таму што гэтая сістэма склалася ў глыбокай старажытнасці і істотна не змянілася. Большасць дробных княстваў, што ўвайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага, захаваліся як адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі (ваяводствы, паветы, воласці) са сваімі органамі ўпраўлення.

У сярэдзіне 60-ых гадоў XVI стагоддзя была завершана рэформа адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу, і ўся тэрыторыя дзяржавы была падзелена на ваяводствы, паветы, воласці ці дзяржанні. Нягледзячы на змены ў сістэме мясцовых органаў, іх дзейнасць карэнна не перабудоўвала-

ся. Па-ранейшаму мясцовыя феадалы ў кожнай мясцовасці захоўвалі сваё пануючае становішча. Сепаратызм асобных зямель быў ім выгадны, таму што ўмацоўваў іх палітычнае панаванне ў сваёй мясцовасці, і ў той жа час быў выгадны ўсяму класу феадалаў, умацоўваючы яго панаванне ва ўсёй дзяржаве. У выніку былі выдадзены заканадаўчыя акты ў выглядзе абласных, гарадскіх і валасных грамат, накіраваныя на захаванне мясцовай аўтаноміі і абмежаванне самавольства службовых асоб і ўпарадкаванне іх дзейнасці.

Вышэйшай службовай асобай у сістэме мясцовых органаў кіравання быў ваявода, які ўзначальваў адміністрацыйныя, гаспадарчыя, вайсковыя і ў значнай меры судовыя органы на тэрыторыі ваяводства. Яму падначалены былі службовыя асобы: кашталян — па ваенных справах; падваявода — па адміністрацыйных; ключнік і скарбнік — па гаспадарчых; канюшы, лоўчы і іншыя. Сваю дзяржаўна-адміністрацыйную дзейнасць ваяводы выконвалі разам з мясцовымі сеймікамі і радамі, у якія ўваходзілі князі і паны ваяводства.

Прызначаўся ваявода з ліку багатых і знатных феадалаў, ураджэнцаў Вялікага княства Літоўскага, вялікім князем і радаю пажыццёва. Пры назначэнні ваяводы ў Полацкае або Віцебскае ваяводства папярэдне патрабавалася атрымаць згоду мясцовых феадалаў прыняць дадзенага кандыдата. Апрача таго, і пасля назначэння ваяводы ў гэтыя ваяводствы мясцовыя феадалы мелі права яго замяніць. «Также нам давати воеводу нашого Полочаном по их воли; а который будет воевода наш нелюб им, ино нам им воеводу иншого дати по их воли» [2]. У сваіх ваяводствах ваяводы павінны былі праводзіць у жыццё пастановы і распараджэнні цэнтральных устаноў і клапаціцца аб забеспячэнні інтарэсаў мясцовага насельніцтва. Адначасова ваявода быў членам рады і як член цэнтральнага ўрада меў магчымасць спалучаць інтарэсы мясцовыя з агульнадзяржаўнымі.

Галоўнай павіннасцю ваяводы было захаванне феадальнага правапарадку на сваёй тэрыторыі, а таксама агульнае кіраўніцтва эксплуатацыяй усіх крыніц дзяржаўных і велікакняжацкіх даходаў, арганізацыя збройных сіл ваяводства, вяршэнне

спраў, залічаных да яго кампетэнцыі. Намеснікам ваяводы па ваенных справах быў кашталян, які камандаваў ваеннымі сіламі галоўнага замка ваяводства і мясцовым апалчэннем, разам з ваяводам засядаў у радзе.

Кіраўніком адміністрацыі ў павеце быў стараста. Назначаўся ён, як і ваявода, гасударом і радай з ліку буйных феадалаў. Гэтая пасада вельмі часта разглядалася як дадатковая крыніца даходаў радных паноў, а павіннасці, звязаныя з пасадай, выконваў яго намеснік — падстараста.

Уладныя паўнамоцтвы старасты на тэрыторыі свайго павета былі падобныя да паўнамоцтваў ваяводы. Службовае становішча яго залежала таксама ад таго, якія пасады ён яшчэ займаў, ад сваяцкіх сувязяў і паходжання. Павінен ён быў таксама наглядаць за падтрыманнем парадку на падведамнай тэрыторыі, за гаспадаркай у дзяржаўных маёнтках (фальварках), клапаціўся аб захаванні ў добрым стане замкаў і іншых грамадскіх збудаванняў, разглядаў судовыя справы і наглядаў за выкананнем судовых пастаноў вышэйшых судоў у сваім павеце. Па мясцоваму кіраванню стараста карыстаўся шырокімі паўнамоцтвамі, незалежнымі ад улады ваяводы, бо засноўваліся яны на старых традыцыях і звычаях улады мясцовых князёў. Намеснікам жа па грамадскіх і ваенных справах яго быў павятовы маршалак, які разам з харужым збіраў павятовую шляхту ў час паспалітага рушэння (апалчэння) і вёў яе да месца збору. Ён жа, як правіла, старшынстваваў на пасяджэннях павятовага сейміка.

Захоўваліся ў павеце таксама старажытныя пасады ключніка, канюшага, гараднічага, ляснічага, цівуна, харужага і іншых службовых асоб. Вялікая ўвага дзяржаўным правам адводзілася мясцовым ваяводскім і павятовым сеймікам, на якія збіраліся ўсе шляхціцы павета і ваяводства. На іх выбіраліся дэпутаты на агульны (вальны) сейм, выпрацоўваліся інструкцыі, а таксама просьбы і хадайніцтвы да ўрада, заслухоўваліся справаздачы і інфармацыя аб агульных сеймах, выбіраліся кандыдатуры на судовыя і іншыя пасады, вызначаліся размеры падаткаў і збораў на мясцовыя патрэбы. Праз павятовыя сеймікі шляхта ад-

стойвала свае мясцовыя інтарэсы перад цэнтральнымі дзяржаўнымі ўстановамі, непасрэдна ўдзельнічала ў палітычным жыцці дзяржавы.

Нізшым органам у сістэме мясцовага дзяржаўнага кіравання былі дзяржаўцы, якім даваліся ў часовае ўпраўленне і ўладанне двары, замкі і фальваркі (дзяржаўныя маёнткі). Дзяржаўцы наглядалі за гаспадаркай у маёнтках, атрымлівалі частку або і ўсе даходы з маёнтка і адначасова выконвалі функцыі органа дзяржаўнай улады. Яны мелі права судзіць усіх простых людзей, падуладных двару, замку або фальварку.

Для нагляду над феадальна-залежнымі сялянамі стараста і дзяржаўцы назначалі сельскіх войтаў, сотнікаў, дзесяцкіх.

У Беларусі ў Падняпроўі і Падзвінні доўгі час захоўваліся сяляне-даннікі, якія павінны былі феадальную рэнту ўносіць у дзяржаўную казну, хоць і не былі ў феадальнай залежнасці ад якіх-небудзь паноў. Органамі мясцовага самакіравання ў гэтых сялян былі сялянскія сходы і абраныя на іх старцы. Старцы наглядалі за выкананнем феадальных павіннасцей сялян па будаўніцтву і рамонту замкаў, мастоў і дарог, збіралі і адвозілі ў двор ці ў бліжэйшы замак грашовыя і натуральныя дані, удзельнічалі ў копных судах.

Кіраванне ў гарадах рэгламентавалася спецыяльнымі граматамі, якія вылучалі мяшчан з-пад улады агульнай тэрытарыяльнай адміністрацыі і падпарадкоўвалі іх органам гарадскога кіравання — войту і гарадской радзе. Войт надзяляўся амаль такой жа ўладаю адносна мяшчан, якую меў стараста ў сваім павеце. Паўнамоцтвы войта і гарадской рады, а таксама правы і абавязкі мяшчан у розных гарадах не былі аднолькавымі і залежалі ад велічыні горада, яго абароннага і гаспадарчага значэння.

Ваеннае права Беларусі і Літвы ў XVI стагоддзі грунтавалася на старажытных звычаях абароны сваёй зямлі і на новых нормах пісанага права, якое было цесна звязана са з'яўленнем агнястрэльнай зброі, што выклікала пераварот у ваеннай арганізацыі феадальнага грамадства, змену тактычных прыёмаў бою, патрабавала прафесійнай падрыхтоўкі пушкароў і ружэйных стралкоў.

У сувязі з гэтым з'явіліся наёмныя атрады — гэта ўжо былі зачаткі пастаянных армій. Ваеннае права рэгламентавала ўсе найважнейшыя пытанні ўліку ваеннаабавязаных, камплектавання арміі, збору апалчэння, прававога становішча гетмана, харужых і іншых асоб каманднага саставу ў арміі, парадку размяшчэння армейскіх падраздзяленняў і асобных ратнікаў, камплектавання наёмных атрадаў, адказнасці за воінскія злачынствы, парадак набыцця прадуктаў харчавання.

Паводле старадаўняга звычаю на абарону сваёй зямлі і праследаванне ворагаў, якое «па-народнаму называецца пагоняй, павінны выпраўляцца не толькі рыцары, а і кожны мужчына, якога б ён ні быў паходжання ці стану, толькі б ён быў здольны насіць зброю» [3]. Гэтае правіла амаль без змен захоўвалася і ў Статуце 1588 года, у якім гаварылася, што да ваеннай службы маглі прыцягвацца не толькі ўладальнікі маёнткаў, але і іншыя асобы. Так, у ім было запісана: «Хочем теж мети и ўставуем абы вси подданые наши мещане, часу навалное потребы з иншими людми нашими войну служили, або з дозволеньем нашим на войну выправовали, водлуг постановенья соймового» (р. II, а. 1).

Сеймавыя пастановы аб ваеннай павіннасці простых людзей вядомы з пачатку XVI стагоддзя. Так, па пастанове Навагародскага сейма 1502 года ўсе князі, паны, зямяне і дваране павінны былі выстаўляць з кожных дзесяці сялянскіх двароў аднаго ратніка ў зброі, на кані, з кап'ём. Пытанні ваеннага права вырашаліся і на сеймах 1507, 1511, 1514, 1528 гадоў. Па пастанове апошняга ўсе феадалы павінны былі выстаўляць з кожных васьмі сялянскіх служб «пахолка, на добрым кони, во зброи, з древом, с прапором, на котором бы был панцер, прылбица, меч або корд, сукня цветная, павеза (шчыт) и остроги две» [4]. Аб ваеннай павіннасці простых людзей было запісана ў Віцебскай і Полацкай граматах, якія загадвалі віцяблянам і палачанам быць заўсёды гатовымі несці ваенную службу. Аб удзеле простых людзей у абароне сваёй зямлі сведчыць і Мікола Гусоўскі, які пісаў:

«...З мэтай падтрымкі
Боегатоўнасці будучых рэкрутаў з вёсак
Князь і загадваў ствараць у сваіх уладаннях

Лагер ваенны пры кожным паселішчы ў пушчах...
...Выган пры вёсцы, і там ад відна да сутоння
Носяцца коннікі з гіканнем цугам па кругу,
Шабляй і стрэламі цэляць у вешкі» [5].

Усё гэта сведчыць аб памылковасці сцвярджэння буржуазных даследчыкаў нашай гісторыі, што нібыта неслі ваенную службу толькі шляхцiцы. Вядома, што шляхта несла больш цяжкую ваенную павіннасць, бо калі сяляне выпраўлялі ратніка з 10 або 8 двароў (служб), то шляхціц на вайну павінен быў ехаць з кожнага маёнтка. Ваенную павіннасць неслі незалежна ад веравызнання праваслаўныя, католікі, пратэстанты, мусульмане (татары). Не служылі толькі яўрэі, аднак калі яны прымалі каталіцкую веру, то аўтаматычна набывалі шляхецкую годнасць і станавіліся ваеннаабавязанымі нароўні з іншымі шляхціцамі.

Кадыфікацыя ваеннага права ўпершыню была зроблена ў Статуце 1529 года, а затым у Статутах 1566 і 1588 гадоў. Першы зборнік заканадаўчых актаў па ваеннаму праву «Артыкулы ваенныя» быў выдадзены па загаду віленскага ваяводы і гетмана Вялікага княства Літоўскага Міхала Казіміра Радзівіла ў 1754 годзе ў Нясвіжы.

У гэты зборнік былі ўключаны ваенныя артыкулы, выдадзеныя ў XVII—XVIII стагоддзях: артыкулы ваенныя гетманскія 1609 года; артыкулы іншаземнаму войску Уладзіслава IV; салдацкія артыкулы гетмана Рыгора Хадкевіча; ваенныя артыкулы, дадзеныя гетманам Янушам Радзівілам пад Глускам; ваенныя артыкулы гетмана Міхала Казіміра Паца; ваенныя артыкулы гетмана Міхала Казіміра Радзівіла 1746 года. Апрача таго, некаторыя артыкулы былі надрукаваны ў зборніку «Валюміна Легум», выдадзеным у 1732—1782 гадах.

Артыкулы ваенныя ў сваёй сукупнасці рэгулявалі ўсе важнейшыя правілы паводзін як простых ратнікаў, так і каманднага саставу, хто і як павінен несці ваенную службу, правы і абавязкі гетмана.

Ваеннае права Беларусі і Літвы XVI—XVIII стагоддзяў было тэарэтычна добра распрацавана і задавальняла тагачасныя патрэбы грамадства.

Новы этап у развіцці ваеннай думкі і ваеннага права быў выклікаиы зменамі ў сацыяльна-эканамічным жыцці і нарастаннем рэвалюцыйнага і вызваленчага руху ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII стагоддзя. Развіццё ваеннай справы выклікала неабходнасць утварэння ў 1765 годзе ваеннай навучальнай установы — кадэцкага корпуса ў Варшаве, дзе навучаліся будучыя афіцэры як польскай, так і арміі Вялікага княства Літоўскага. Дарэчы, гэты корпус закончыў у 1769 годзе ўраджэнец Беларусі Андрэй Тадэвуш Касцюшка, які потым актыўна ўдзельнічаў у барацьбе за вызваленне Паўночна-Амерыканскіх штатаў ад Англіі. У 1794 годзе ён узначаліў паўстанне ў Рэчы Паспалітай. У ходзе гэтага паўстання распрацоўваліся стратэгія і тактыка рэвалюцыйнай вызваленчай барацьбы, былі выдадзены прававыя акты аб арганізацыі, камплектаванні і забеспячэнні арміі. Вопыт вядзення вызваленчай барацьбы і тэарэтычныя распрацоўкі стратэгіі і тактыкі былі выкладзены ў працах А. Т. Касцюшкі «Ці могуць палякі дабіцца незалежнасці», выдадзенай у 1800 годзе, і «Манеўры коннай артылерыі» — у 1808 годзе.

«Смотрите што маете чинити, бо несправуете суду чаловечего, але суд Божий. А што кольвек осудите, все на вас се обвалить. Нехай будет во вас страх господень завжды. А справуйте все щире, нет бо пред господем Богом нашим неправости, ани бракованья особ, ани пожеданья даров» *(Статут 1588. С. 42).*

«А если ж бы который воевода, староста або который з их врядников судовых гродских, албо теж судья, подсудок, писар земский, або подкоморый, альбо комисар сам гвалт местцу нашому господарскому и суду учинил, а кого на суде ранил, таковый врядник горло тратить» *(Статут 1588, р. 4, а. 63).*

Судовы лад і працэсуальнае права

Вышэйшыя суды: гаспадарскі, сеймавы, паноў рады, галоўны трыбунал.

Мясцовыя суды: гродскі (замкавы), земскі, падкаморскі, копны і войтаўска-лаўнічы. Суб'екты працэса і іх праваздольнасць. Фармальная тэорыя доказаў. Апеляцыя. Выкананне судовых пастаноў.

● У Беларусі ў XVI—XVIII стагоддзях меліся дзве сістэмы судовых органаў. Агульныя суды для ўсяго насельніцтва, заснаваныя як на старажытным звычаёвым праве, так і на законе, і саслоўныя суды толькі для шляхты, якія былі аддзелены ад адміністрацыі, створаны на аснове закона ў адпаведнасці з тэорыяй раздзялення ўлад і ў значнай меры абмежавалі судовыя функцыі органаў дзяржаўнага ўпраўлення. Акрамя таго, меліся яшчэ суды для асобных груп насельніцтва (духавенства, мяшчан, сялян, татар, яўрэяў), якія не атрымалі дастатковага адлюстравання ў Статуце 1588 года, бо дзейнічалі на аснове царкоўнага права (бібліі, карана, торы) ці спецыяльных нарматыўных актаў або на аснове старажытнага звычаёвага копнага права.

Самым высокім судовым органам для ўсяго насельніцтва лічыўся вялікакняжацкі (гаспадарскі) суд, а таксама суд паноў рады, сейма і як іх разнавіднасць — камісарскі суд.

Падсуднасць спраў гаспадарскаму суду да сярэдзіны XVI стагоддзя была даволі шырокай, але затым быў устаноўлены інстанцыйны парадак, з-за якога судовыя справы трэба было разглядаць у мясцовых судах па першай інстанцыі, а да кампетэнцыі гаспадарскага суда былі аднесены толькі справы па дзяржаўных злачынствах, паісках да шляхты аб выпатрабаванні дзяржаўных маёнткаў і зямель, аб прыналежнасці да саслоўя шляхты, па ісках, што закраналі інтарэсы казны, па скаргах на незаконныя дзеянні вышэйшых службовых асоб (р. I, а. 3, 4, 24, 25; р. III, а. 11; р. IV,

а. 63, 83, 90). Альтэрнатыўная падсуднасць была ўстаноўлена паісках замежных гасцей. Іхнія справы маглі разглядацца па выбару істца ў гаспадарскім альбо ў іншым судзе (р. IV, а. 28).

Састаў гаспадарскага суда не быў рэгламентаваны ў Статуце, але на практыцы, якая склалася, на судзе абавязкова павінны былі прысутнічаць у якасці засядацеляў радныя паны. Іх колькасць не была вызначана ў законе: магло быць 2—3 чалавекі, а падчас 20 і болей. Усё залежала ад важнасці справы, месца і часу, а таксама ад таго, якое службовае становішча займалі ісцец і адказчык. Разнавіднасцю гаспадарскага суда лічыўся суд паноў рады. Ён мог разглядаць справы незалежна ад таго, ці ўся рада была ў зборы, ці толькі яе частка. Сеймавы суд першапачаткова праводзіўся гасударом і панамі раднымі ў час сейма. Па Статуту 1588 года справы ў сеймавым судзе разгляdaліся гасударом, панамі раднымі і васьмю дэпутатамі сейма (р. I, а. 4, 28; р. III, а. 46). Для разгляду спраў па зямельных спрэчках асобных феадалаў з дзяржаўнымі маёнткамі вызначаліся спецыяльныя камісары, якія павінны былі выязджаць на месца і там разглядаць спрэчкі (р. IV, а. 83).

Абмежаванне судовай улады вялікага князя і паноў рады было ажыццёўлена ў 1581 годзе, калі быў выдадзены закон аб утварэнні найвышэйшага суда — галоўнага трыбунала, на які ўскладалася задача апеляцыйнага перагляду спраў і разгляду некаторых спраў па першай інстанцыі.

Галоўны суд, ці трыбунал, Вялікага княства Літоўскага складаўся з суддзяў, якія выбіраліся штогод шляхтай на павятовых сейміках. Выбранымі маглі быць толькі шляхціцы, якія мелі ўласныя ўладанні (аседласць), дасведчаныя ў праве і мясцовых звычаях. Ад кожнага павета і ваяводства, у якім не было паветаў, выбіраліся па два суддзі. Колькасць членаў галоўнага суда не была пастаяннай, але, як правіла, іх было каля сарака чалавек. Справы разглядаліся судовай калегіяй з двух — сямі чалавек, аднак магла быць і іншая колькасць суддзяў у калегіі, але не менш чым два. Усёй работай галоўнага суда кіраваў выбраны суддзямі старшыня — маршалак. На пасаду старшы-

ні рэкамендаваўся радай адзін з паноў рады. Для разгляду спраў, звязаных з іскамі з-за царкоўнай маёмасці, стваралася сумесная калегія галоўнага суда. Яна складалася з членаў галоўнага суда і прадстаўнікоў духавенства, якіх прызначалі епіскапы. Пасяджэнні (сесіі) галоўнага суда праводзіліся ў Вільні — штогод, а ў Мінску і Навагрудку — папераменна праз год. Кожная сесія (кадэнцыя) магла працягвацца дваццаць два тыдні, пасля суддзі пераязджалі ў чарговы горад.

Галоўны суд вёў усе справы па апеляцыйных скаргах на рашэнні (выракі): а) гродскіх, земскіх і падкаморскіх судоў; б) панскіх судоў, у адносінах служылых шляхціцаў, прыгавораных да пакарання смерцю, турэмнага зняволення ці буйных грашовых штрафаў (р. III, а. 11; р. IV, а. 40, 86). Па першай інстанцыі ён разглядаў некаторыя справы, якія даўней былі падсудныя гаспадарскаму суду. Асаблівую катэгорыю спраў у галоўным судзе складалі скаргі на незаконныя дзеянні і злоўжыванні мясцовых службовых асоб і суддзяў. Акрамя разгляду судовых спраў галоўны суд займаўся і натарыяльнымі клопатамі: завяраў завяшчанні, сведчыў дагаворы пазыкі, куплі-продажу маёнткаў і іншыя.

Рашэнне (дэкрэт) галоўнага суда выносілася па большасці галасоў суддзяў. Не прымалі ўдзелу ў разглядзе справы тыя члены галоўнага суда, якія былі з таго самага павета, што і бакі ў спрэчцы. Дэкрэт галоўнага суда быў канчатковы і абскарджанню не падлягаў. Выкананне дэкрэтаў галоўнага суда праводзілася павятовымі судамі або павятовым старастам.

Сярод мясцовых судоў найбольш старадаўнім быў замкавы, ці гродскі, суд, пасяджэнні якога праводзіліся ў замку, ці, як яго называлі, горадзе, гродзе. Тут галоўная роля належала службовым асобам мясцовай адміністрацыі — ваяводу, старасту, дзяржаўцу і іх намеснікам. Гэты суд дзейнічаў у двух складах: вышэйшым і ніжэйшым. У вышэйшы ўваходзіў ваявода, або стараста, або дзяржаўца, і прадстаўнікі мясцовых феадалаў. Так, полацкі ваявода абавязаны быў разглядаць усе справы «с старшими боярами Полоцкими», віцебскі — «с князи из бояры и з мещаны» [1].

Ніжэйшы гродскі суд складаўся з намесніка ваяводы або намесніка старасты, а таксама суддзі і пісара. На пасаду намесніка, суддзі і пісара ў гродскім судзе маглі быць прызначаны толькі шляхціцы, якія валодалі нерухомай маёмасцю (мелі аседласць) у дадзеным павеце, ураджэнцы Вялікага княства Літоўскага, дабрачынныя, якія ведалі права і ўмелі пісаць (р. IV, а. 37). Ніжэйшы гродскі суд павінен быў знаходзіцца на сваім месцы з пачатку кожнага месяца на працягу двух тыдняў (р. IV, а. 33). Вышэйшы гродскі суд (ваявод, старост, дзяржаўцаў) павінен быў, атрымаўшы скаргу на пастанову ніжэйшага суда, не пазней чатырох тыдняў прыбыць на сваё месца або даручыць сваім бліжэйшым намеснікам (кашталяну, маршалку, харужаму) разгледзець справу па апеляцыі.

Уключэнне ў склад гродскага суда прадстаўнікоў мясцовых феадалаў, а затым суддзі і пісара, якія таксама былі з прадстаўнікоў мясцовых феадалаў, але ўжо валодалі ведамі, сведчыць пра пэўныя зрухі ў судаводстве, пра развіццё права, паколькі суд пачаў аддзяляцца ад адміністрацыі і ўзнікла неабходнасць набываць прававыя веды.

У гродскім судзе разглядаліся справы па абвінавачванню шляхты, мяшчан і сялян, значыць, у некаторай ступені ён быў усесаслоўным судом. Разгляд справы мог пачынацца адразу ж пасля дастаўкі ў суд злачынцы, захопленага на месцы злачынства ці затрыманага на працягу дваццаці чатырох гадзін з моманту яго здзяйснення.

У гродскім судзе вяліся актавыя кнігі, у якія заносіліся іскавыя патрабаванні бакоў, рашэнні суда, заявы вознага і іншых асоб па забеспячэнню доказаў, розныя натарыяльныя дзеянні.

Шляхціцаў і іншых асоб, якія ўчынілі злачынства ў час ваеннай службы, маглі судзіць службовыя асобы каманднага саставу арміі: гетман, ваявода, кашталян, маршалак, харужы — у залежнасці ад часу і месца злачынства, асобы злачынцы і пацярпеўшага і цяжкасці злачынства (р. II, а. 6, 8).

Найбольш тыповым, аддзеленым ад адміністрацыі саслоўным судом для шляхты быў земскі павятовы суд. Яго ўзнікненне ў Беларусі адносіц-

ца да першай паловы XVI стагоддзя. Аднак да 60-ых гадоў XVI стагоддзя суддзі гэтага суда прызначаліся.

Канчатковае прававое афармленне земскага суда праведзена Бельскім прывілеем 1564 і Статутамі 1566 і 1588 гадоў. Камплектаванне яго адбывалася ў наступным парадку: спачатку на павятовым сейміку шляхта выбірала па чатыры кандыдаты на пасаду суддзі, падсудка і пісара, а затым вялікі князь з гэтых кандыдатаў зацвярджаў іх. Выбранымі маглі быць толькі ўраджэнцы Вялікага княства, шляхціцы, землеўладальнікі, дабрачынныя, хрысціянскай веры, якія ведалі права, умелі пісаць, не займалі духоўных і дзяржаўных пасад (Статут 1588 г., р. IV, а. 1).

Справы ў земскім судзе разбіраліся пасесійна. Сесіі збіраліся тры разы на год: трохкрольская ў студзені, траецкая ў чэрвені і міхайлаўская ў кастрычніку, і працягвалася кожная тры-чатыры тыдні.

Стварэнне земскіх судоў сведчыла пра важны этап у развіцці судовага ладу і права ў феадальным грамадстве. Іх заснаваннем быў пакладзены пачатак арганізацыі судовай сістэмы на новай тэарэтычнай аснове раздзялення ўлад, бо яны былі першымі судамі, цалкам аддзеленымі і не залежнымі ад мясцовай адміністрацыі. Іх узнікненне стала магчымым дзякуючы стварэнню шырокага пісанага права, што, у сваю чаргу, выклікала неабходнасць новай прафесіі — юрыста.

Другім судом, аддзеленым ад органаў дзяржаўнага ўпраўлення, быў падкаморскі суд. Судовыя справы па спрэчках аб межах землеўладанняў феадалаў знаходзіліся ў цэнтры ўвагі як саміх землеўладальнікаў, так і дзяржаўных органаў. Асабліва шмат такіх спраў знаходзілася ў гаспадарскім судзе, які не ў стане быў іх своечасова разгледзець. Каб пазбавіцца ад цяжкасцей у вырашэнні гэтых спраў, у 1566 годзе быў створаны спецыяльны межавы суд, названы падкаморскім.

У гэтым судзе зямельныя спрэчкі вырашаў падкаморый з удзелам саміх бакоў. Пасада падкаморыя лічылася ганаровай і даходнай, таму што значная частка судовых пошлін, што ўносілі бакі, ішла ў даход суддзі. Паводле Статута 1566 года

падкаморый прызначаўся непасрэдна гасударом. З 1588 года чатырох кандыдатаў на гэтую пасаду выбіралі на павятовых сейміках, а затым аднаго з іх зацвярджаў гасудар (р. IX, а. 1). Памочнікам падкаморыя ў вымярэнні і ўстанаўленні меж землеўладанняў служыў каморнік, якога прызначаў падкаморый са згоды мясцовых феадалаў.

Разгляд справы ў падкаморскім судзе адбываўся на месцы граніц землеўладанняў. Там жа падкаморый слухаў тлумачэнні бакоў, паказанні сведак, разглядаў пісьмовыя довады, выносіў сваё рашэнне, паказваў на мясцовасці, дзе павінна праходзіць мяжа, устанаўліваў межавыя знакі. Рашэнні падкаморскага суда падлягалі неадкладнаму выкананню, але маглі быць абскарджаны ў гаспадарскі або галоўны суд. Калі ж узнікала паміж бакамі спрэчка аб праве ўласнасці на маёнтак або зямлю ці іншыя патрабаванні аб маёмасці, падкаморскі суд такіх патрабаванняў не разглядаў і прапаноўваў істцу звярнуцца з іскам у земскі суд. Рашэнні падкаморскага суда і рэестры спраў запісваліся ў кнігі земскага павятовага суда.

На новых прынцыпах выбарнасці і ўдзелу прадстаўнікоў гарадскога насельніцтва будаваўся і войтаўска-лаўнічы суд у гарадах, якому былі падсудныя як крымінальныя, так і грамадзянскія справы. Войтаўска-лаўнічы суд складаўся з войта, яго намесніка лент-войта і лаўнікаў (засядацеляў), якія выбіраліся мяшчанамі. Дробныя і нязначныя правапарушэнні і спрэчкі сярод мяшчан разглядалі гарадскія бурмістры, якія прызначаліся войтам ці выбіраліся мяшчанамі. Войтаўска-лаўнічыя і бурмістраўскія суды ствараліся ў гарадах адразу пасля атрымання горадам граматы на магдэбургскае права. Такія граматы ў XVI стагоддзі мелі ўсе значныя гарады Беларусі.

Стварэнне выбарных, незалежных ад адміністрацыі судоў, хаця б толькі для некаторых саслоўяў, сведчыла пра новы этап у развіцці прававой культуры грамадства, пра імкненне да паступовага ўсталявання прававога парадку ў дзяржаве. Выбарны незалежны суд быў прасякнуты задачамі служэння не толькі інтарэсам дзяржавы, але і правам асобных людзей, задачамі абароны

правапарадку, нават ад органаў дзяржаўнай улады. Так, скаргі на незаконныя дзеянні ваявод, стараст і іншых службовых асоб маглі падавацца ў земскія і гродскія суды, а апеляцыі на іх пастановы ў галоўны суд (р. IV, а. 39, 67, 86). Гэты радыкальны паварот у прававой тэорыі і поглядах на ролю суда ў грамадстве Беларусі і Літвы ў XVI стагоддзі пачаў ажыццяўляцца ў Заходняй Еўропе толькі ў XVII—XVIII стагоддзях. Статут 1588 года ў значнай ступені паставіў дзейнасць мясцовай адміністрацыі пад кантроль суда.

Пераўтварэнне суда з органа абароны дзяржаўных інтарэсаў і правячай вярхушкі ў орган абароны асобнага чалавека прывяло да істотных змен і ў працэсуальным праве, да сцвярджэння новых прынцыпаў: публічнасці, права на ўдзел адваката (пракуратара) у працэсе, спаборніцтва бакоў і зараджэння тэорыі свабоднай ацэнкі доказаў пры захаванні фармалізму працэсу.

Адначасова з новымі палажэннямі судовага ладу ў Статуце былі адлюстраваны і тыпова феадальныя старыя прававыя нормы, якія замацоўвалі суд феадала над залежнымі ад яго людзьмі. Працягваў дзейнічаць старажытны копны суд.

Копныя суды ўзніклі ў старажытныя часы, і ў іх дзейнасці доўгі час захоўваліся многія магічныя і язычніцкія абрады. Суддзямі тут былі простыя людзі — копныя мужы і копныя старцы. Копныя мужы і старцы — гэта, як правіла, сяляне-домаўласнікі. Колькасць суддзяў на капе не была пастаяннай. Часцей за ўсё на капу збіралася 10—20 копных мужоў і старцаў, але іх магло быць і значна больш. На капе прысутнічаў прадстаўнік дзяржаўнай або панскай адміністрацыі (возны або віж), які наглядаў за захаваннем копных звычаяў і копнага права. Копнае права не прытрымлівалася саслоўнага падзелу грамадства, характэрнага для феадалізму, а таму ў некаторых актах копных судоў шляхціц, баярын і просты селянін выступалі як раўнапраўныя суб'екты працэсу. Збіраліся на капу і іншыя людзі, якія непасрэдна не ўдзельнічалі ў разглядзе спраў, але маглі садзейнічаць копнаму правасуддзю і разам з тым пераймалі і засвойвалі копныя звычаі і правы.

У копных судах разглядаліся пераважна

справы простых людзей, але маглі разглядацца і справы, якія закраналі інтарэсы паноў, шляхты, асабліва тады, калі яны былі істцамі і зацікаўлены ў хуткім выяўленні і пакаранні злачынцы.

Падсуднасць спраў копнаму суду не была дастаткова акрэслена. Ён мог разглядаць справы аб забойстве, калецтве і пабоях, аб крадзяжах і грабяжах, аб патравах, па спрэчках аб межах сярод сялян і іншыя.

Дзейнічаў копны суд на акрэсленай тэрыторыі ў радыусе прыкладна 2—3 мілі (15—20 км). Звычайная капа збіралася на пастаянным месцы, на капавішчы, дзе насыпалася ўзвышша, масцілася зямля, рабіліся лавы. Гарачая капа, якая збіралася для пошуку злачынцы і яго затрымання адразу пасля ўчынення злачынства, пастаяннага месца збору не мела.

Характэрнай асаблівасцю копнага судаводства было тое, што ў ім спалучалася дзейнасць следчага і судовага органаў. Так, калі было ўчынена злачынства, адразу збіралася гарачая капа з бліжэйшых суседзяў і пачынала гнаць след, праследаванне злачынцы. Калі яго ўдавалася злавіць, то гэтая ж капа яго і судзіла. Згодна з копным правам злачынец мог быць пакараны адразу, нават смерцю. Следчыя дзеянні маглі праводзіцца і на звычайнай капе, якая збіралася, каб выявіць і асудзіць злачынцу да трох разоў. Трэцяя, або прысяжная, капа праводзіла сваё следства пад прысягай усіх копных мужоў, якія павінны былі прысягнуць, што ім нічога не вядома аб злачынцы.

Пастановы копных судоў, як правіла, абскарджанню не падлягалі і выконваліся адразу, але прысутныя возны або віж маглі затрымаць выкананне. Дзейнасць копных судоў у Беларусі спынілася ў канцы XVIII стагоддзя.

Працэсуальнае права паводле Статута 1588 года было адзіным як для грамадзянскіх, так і для крымінальных спраў. Судаводства ў судзе пачыналася па заяве зацікаўленага боку, які пацярпеў, ці яго блізкіх сваякоў. Увесь працэс меў іскавы характар. Існец (абвінаваўца) абавязаны быў сам збіраць і дастаўляць у суд доказы, падтрымліваць абвінавачванні ў судзе. У выпадку, калі прад'яўленае ім абвінавачванне на судзе не

было даказана, то сам абвінаваўца (ісцец) мог быць так пакараны судом, як павінен быў суд пакараць таго, хто абвінавачваўся (р. I, а. 2). Ісцец у любой стадыі працэсу мог адмовіцца ад іску ці абвінавачвання, заключыць міравую здзелку ці памілаваць злачынцу. Роля суда пры іскавым судаводстве была параўнаўча пасіўнай, ён нібы падсумоўваў доказы, што прад'яўлялі бакі, а затым выносіў рашэнне ці прыгавор на аснове фармальнай ацэнкі доказаў у залежнасці ад іх колькасці і загадзя прадугледжанай у законе сілы.

Службовыя асобы павінны былі прымаць усе захады для росшуку і пакарання злачынцаў, незалежна ад заяў пацярпеўшых і іх сваякоў, толькі па найбольш цяжкіх злачынствах: дзяржаўнай здрадзе, забойствах, падпальванні. Інквізіцыйны росшук праводзілі і асобныя феадалы адносна да залежных людзей. Інквізіцыйны працэс прымяняўся і ў царкоўных судах каталіцкага духавенства па справах ерэтыкоў, вальнадумцаў, вераадступнікаў. Для разгляду спраў ерэтыкоў быў нават створаны ў Вялікім княстве ў 1436 годзе трыбунал свяшчэннай інквізіцыі [2].

У той час, калі каталіцкае духавенства і асобныя феадалы імкнуліся распаўсюджваць інквізіцыйныя метады расправы з непажаданымі людзьмі, кіруючыя колы пад націскам прагрэсіўных сіл вымушаны былі прымаць законы, накіраваныя на развіццё гуманістычных прынцыпаў працэсу і гарантаваць шляхце, і часткова мяшчанам, іх асабістую недатыкальнасць, галоснасць працэсу.

Па Статуту 1588 года суб'екты працэсу мелі розную працэсуальную праваздольнасць, якая залежала ад класавай і саслоўнай прыналежнасці. Поўнай працэсуальнай праваздольнасцю карысталіся найбольш багатыя феадалы, а пазбаўленымі праваздольнасці былі чэлядзь дворная і феадальна-залежныя сяляне, за якіх у судах павінны былі выступаць іх паны або па даручэнні — адвакаты ці іншыя прадстаўнікі паноў (р. IV, а. 102). Не маглі падаваць у суд іскаў і весці свае справы асобы, выгнаныя з дзяржавы (вываланцы). Асобы, адлучаныя ад царквы па рымска-каталіцкаму праву, маглі адказваць па суду, але не маглі быць істцамі [3].

Працэсуальныя правы бакоў у судзе былі даволі шырокімі і давалі ім магчымасць актыўна ўздзейнічаць на ўвесь ход працэсу. Бакі маглі весці працэс самастойна або праз адваката, мелі права заяўляць розныя хадайніцтвы: аб выкліку дадатковых сведак, прад'яўляць пісьмовыя і іншыя доказы, падаваць скаргі на пастановы суда першай інстанцыі. Бакі павінны былі весці справу добрасумленна, а за злоўжыванне маглі быць пакараны ў крымінальным парадку (р. IV, а. 41).

Адвакаты (пракуратары), як прафесійныя абаронцы чужых інтарэсаў у судзе, вядомы ў Беларусі з пачатку XVI стагоддзя. У Статуце 1529 года меўся артыкул, які забараняў чужаземцам быць адвакатамі ў судзе. У Статуце 1588 года мелася ўжо шэсць артыкулаў, якімі ўстанаўліваўся парадак працэсуальнага прадстаўніцтва, правы і абавязкі адвакатаў (пракуратараў) (р. IV, а. 56, 57, 58, 59, 60, 61). Адвакаты былі пры галоўным трыбунале, гродскіх і земскіх судах, імі маглі быць толькі шляхціцы, дапушчаныя судом да заняткаў адвакацкай практыкай, якія ведалі мясцовае права. Колькасць іх пры судах не была абмежавана, гэта прывяло да празмернай колькасці адвакатаў у паветах.

Адвакат павінен быў добрасумленна выконваць свае абавязкі. Здрада свайму даручыцелю разглядалася як здрада слугі свайму пану і магла карацца смерцю. За нядбайнае вядзенне справы адвакат караўся турэмным зняволеннем на чатыры тыдні і павінен быў выплаціць усе страты, якія па яго віне панёс даручыцель. Дагавор бакоў законам не рэгуляваўся, але калі той ці іншы чалавек па беднасці не мог наняць адваката, то суд мог назначыць яму адваката дарма.

Тэорыя фармальных доказаў, што панавала ў феадальным працэсуальным праве, грунтавалася на загадзя ўстаноўленай у законе сіле доказаў, якія дзяліліся на дасканалыя і недасканалыя. Колькасць і якасць іх былі загадзя ўстаноўлены ў законе для кожнай катэгорыі спраў. Так, па спрэчках аб уласнасці на зямлю патрабавалася, каб кожны бок прадстаўляў па дзевяць сведак (р. IX, а. 15). Па справах аб нападзе (наездзе) на дом ці маёнтак пацярпеўшы павінен быў неадкладна

апавясціць суседзяў аб гэтым і запісаць скаргу ў судовыя кнігі, а калі былі забітыя або параненыя, паказаць іх службовым асобам (суддзі, вознаму); апрача таго, сваё паказанне падмацаваць асабістай прысягай і двух шляхціцаў-сапрысяжнікаў, а калі не было такіх, то прысягай жонкі і дарослых дзяцей, пры адсутнасці дзяцей — прысягай жонкі і чатырох слуг (р. XI, а. 2). Па іншых справах поўным доказам лічылася сведчанне двух сведак.

Найважнейшым прынцыпам працэсуальнага права была павіннасць істца (абвінаваўцы) па грамадзянскіх сравах даказаць факты абгрунтавання іску, а па крымінальных — факт злачынных дзеянняў, шкоды і віны абвінавачанага. Ніхто не мог быць асуджаны без неабходных доказаў. Закон прама прадугледжваў вызваленне падсуднага ад пакарання, калі не было ў дастатковай колькасці неабходных доказаў. Пры няпоўных доказах у істца і адказчыка суд аддаваў перавагу адказчыку. «А ведь же суд подобенства всякие на добрай бачности мети маеть, и в речах вонтпливых склоннейший маеть быти ку вызволенью нижли ку каранью» (р. XIV, а. 3).

Асноўнымі відамі доказаў лічыліся тлумачэнні бакоў, іх прызнанне; паказанні сведак; прысяга; пісьмовыя доказы; рэчавыя доказы; вывады і тлумачэнні экспертаў. Тлумачэнне істца або адказчыка, падмацаванае асабістай прысягай і прысягамі сведак або сапрысяжнікаў, займала адно з цэнтральных месц у сістэме судовых доказаў. Прызнанне адказчыкам іску, зробленае ў судзе, разглядалася як поўны доказ і было дастатковай асновай для прыняцця судовага рашэння. Адказчык або падсудны, прызнаўшы іск або абвінавачванне, пазбаўляўся права на падачу скаргі на пастанову суда, у аснову якой было пакладзена прызнанне (р. IV, а. 88).

З мэтай атрымання прызнання абвінавачанага простага чалавека маглі мучыць. Але калі па Статуту 1566 года мучыць можна было кожнага простага чалавека, то па Статуту 1588 года мучыць можна было толькі чалавека падазронага, віна якога хоць і не была ўстаноўлена палічным, але меліся другія няпоўныя ўскосныя доказы яго ві-

ны. У такім выпадку дазвалялася мучыць абвінавачанага на працягу адной гадзіны. Злоўленага злодзея-рэцыдывіста, вядомага сваімі ўчынкамі, дазвалялася мучыць на працягу аднаго дня да трох разоў (р. XIV, а. 18). Забаранялася ўжываць такія віды мук, якія былі небяспечны для жыцця або маглі вызваць яго калецтва. Характэрна, што па Полацкаму прывілею 1511 года суду забаранялася верыць прызнанням, атрыманым пад мукай. Поўная забарона мучэння, як сродку атрымання прызнання абвінавачанага, была зроблена толькі ў 1776 годзе, але на практыцы яно прымянялася і пазней.

Сведкамі ў судзе маглі быць мужчыны і жанчыны, дарослыя і непаўналетнія, свабодныя і залежныя людзі. Не маглі быць сведкамі асобы, раней асуджаныя за цяжкія злачынствы або прызнаныя судом ілгунамі ці паклёпнікамі, слугі і падданыя за сваіх паноў або супроць іх, шалёныя, выгнаннікі, а таксама людзі, юрыдычна зацікаўленыя ў канчатковым зыходзе справы.

Паказанні сведак маглі быць двух відаў: а) паказанні аб юрыдычных фактах; б) аб добрасумленнасці істца або адказчыка. Паказанні сведак суправаджаліся, як правіла, прысягай, якая прыносілася на Бібліі. Колькасць сведак, неабходных па той ці іншай справе, загадзя вызначалася ў законе. Паказанні лічыліся поўным доказам, калі было не менш трох сведак. Але калі былі толькі два сведкі, то суд мог прапанаваць зацікаўленаму боку прысягнуць самому, і тады гэтая прысяга ўлічвалася як яшчэ адзін сведка і дазваляла лічыць доказ поўным. Па некаторых крымінальных справах патрабавалася для поўнага доказу мець сем сведак (р. I, а. 5; р. XI, а. 6).

Прысяга, як дапаможны доказ, шырока прымянялася ў тых выпадках, калі бракавала поўных доказаў. Калі абодва бакі прадстаўлялі сведак і гатовы былі прысягнуць, то суд павінен быў даследаваць, чые доказы лепшыя, і прапанаваць таму разам са сваімі сведкамі прысягнуць. Прысяга абодвух бакоў не дапускалася. Самымі даставернымі сведкамі лічыліся паказанні духоўных і службовых асоб дзяржаўнай і судовай адміністрацыі. Напрыклад, паказанні вознага павінны былі

прымацца кожным судом, асабліва калі яны падмацоўваліся паказаннямі яшчэ двух шляхціцаў. Але калі возны даваў няпраўдзівыя паказанні, то за гэта ён мог быць сурова пакараны смерцю (р. IV, а. 9).

Пісьмовыя доказы карысталіся шырокай распаўсюджанасцю і разглядаліся судом як найбольш дакладныя крыніцы пры разглядзе спраў. Законам была ўстаноўлена абавязковая пісьмовая форма па дагаворах куплі-продажу маёнткаў і іншых нерухомых рэчаў, а таксама пры дагаворы аб пазыцы звыш дзесяці коп грошаў (р. VII, а. 2, 7, 26). Падробка пісьмовых доказаў каралася смерцю (р. I, а. 16). Найбольш значныя грамадзянска-прававыя здзелкі заключаліся ў пісьмовай форме і заносіліся ў кнігі земскага або гродскага суда. Па здзелках аб маёнтках і завяшчаннях (тэстаментах) патрабавалася яшчэ прысутнасць сведак, двух-трох шляхціцаў.

Рэчавыя доказы разглядаліся як дастатковая аснова для вынясення судом абвінаваўчага прыгавору, асабліва калі злодзей быў злоўлены з палічным. Але ў Статуце мелася норма, якая забяспечвала і абарону інтарэсаў абвінавачанага. Так, калі палічнае было знойдзена ў зачыненым памяшканні добрасумленнага чалавека, але там мелася кепска зачыненае акно, то такі чалавек мог ачысціцца ад абвінавачвання сваёй прысягай і прысягай жонкі і дарослых дзяцей. Такі самы парадак прадугледжваўся, калі рэчавыя доказы знаходзілі за плотам, у гумне, стайні ці іншых незачыненых месцах.

У працэсуальным праве XVI стагоддзя ясна відаць зараджэнне новай тэорыі свабоднай ацэнкі доказаў на аснове лагічнага пераканання суддзяў са спалучэннем фармальных доказаў. Засноўвалася яна на свабоднай ацэнцы паказанняў бакоў, сведак, пісьмовых і рэчавых доказаў, гэта значыць такіх сродкаў доказу, якія б маглі лагічна пераканаць прафесійных суддзяў. Хоць новая тэорыя не атрымала дамінуючага значэння і па-ранейшаму галоўная роля захоўвалася за тэорыяй фармальных доказаў, аднак яна значна паўплывала на ўдасканаленне судаводства і неабходнасць набыцця спецыяльнай юрыдычнай падрыхтоўкі суд-

дзямі, адвакатамі, службовымі асобамі цэнтральнага і мясцовага кіравання.

Па Статуту 1588 года, па некаторых крымінальных справах, службовыя асобы павінны былі ўзбуджаць абвінавачванне і праводзіць папярэдняе следства, не чакаючы заявы пацярпеўшага або зацікаўленых асоб. Праводзілася такое следства павятовым старастай, або яго намеснікам і суддзёй, або пісарам гродскага суда. Допыт сведак і падазроных праводзіўся ў прысутнасці вознага і двух панятых шляхціцаў, не маючых дачынення да справы. Такі парадак следства і допыту дазваляў пазбегнуць злоўжывання службовых асоб, выключаў магчымасць змяняць у судзе свае паказанні і забяспечваў выкананне прынцыпу галоснасці і ў гэтай стадыі працэсу.

Судовы працэс пачынаўся з афармлення ў судзе позвы (іску, абвінавачвання). У ёй выкладаліся патрабаванні або абвінавачванні, факты абгрунтавання патрабаванняў, доказы, а таксама час, у які павінны былі з'явіцца ў суд бакі. Змест позвы запісваўся ў судовую кнігу, а копія, заверная пячаткаю і подпісам пісара, уручалася другому боку. Суд у парадку папярэдняй падрыхтоўкі справы да разгляду мог даручыць вознаму агледзець патраву або месца злачынства, зрабіць вобыск ці выканаць іншыя дзеянні.

Пасля заслухвання бакоў і іх адвакатаў, даследавання ўсіх доказаў, прыняцця прысягі аднаго з бакоў і сведак суд выносіў сваю пастанову. У ёй абавязкова ўказваліся дата, склад суда, асобы, якія прымалі ўдзел у разглядзе справы, патрабаванні істца, пярэчанне адказчыка, доказы, якія прадстаўляліся суду, закон, на аснове якога выносілася пастанова і рашэнне аб задавальненні іску або адмове. Ісцец і адказчык, па большасці спраў, мелі права падаць скаргу ў вышэйшы суд, але аб гэтым яны павінны былі заявіць адразу ў судзе. Калі ні адзін з іх такой заявы не зрабіў, то пастанова суда набывала законную сілу і падлягала выкананню.

Абскарджанне не дазвалялася па справах, якія разглядаліся ў гаспадарскім ці галоўным судзе. Апрача таго, не дазвалялася падаваць скаргі на рашэнні: па справах аб звароце гвалтоўна

захопленых маёнткаў; абгрунтаваныя пісьмовымі абавязацельствамі адказчыка, калі самі абавязацельствы былі прызнаны судом праўдзівымі; абгрунтаваныя прысягай; абгрунтаваныя прызнаннем, зробленым у судзе.

Працэсуальнае права, выкладзенае ў Статуце 1588 года, было добра распрацаваным з пункту гледжання прававой тэорыі, але на практыцы меліся і значныя недахопы. Галоўным з іх было тое, што выканаць судовае рашэнне супраць буйнога феадала практычна было немагчыма, калі ён аказваў супраціўленне, зачыніўшыся ў сваім маёнтку або горадзе (замку). Самавольства буйных феадалаў, іх непадпарадкаванне судовым пастановам прыводзілі да таго, што ісцец, атрымаўшы рашэнне на сваю карысць, не мог дабіцца яго выканання, калі адказчыкам быў буйны феадал.

Адзначаючы дасканалую тэарэтычную распрацоўку працэсуальнага права Беларусі XVI стагоддзя, неабходна сказаць, што яго практычнае прымяненне было накіравана на забеспячэнне правоў і прывілей феадалаў і шляхты, на падаўленне ўсякай спробы працоўных да непаслушэнства і непадпарадкавання. Працэсуальнае права забяспечвала феадалам найбольш зручную для іх форму абароны асабістых маёмасных і палітычных правоў і разам з тым стварала некаторыя фармальныя ўмовы для правапарадку ў грамадстве, што сведчыла аб зараджэнні буржуазных прававых поглядаў і прававых норм.

Пасля ўвядзення ў дзеянне Статута 1588 года ў яго працэсуальных нормах былі заўважаны некаторыя недакладнасці. Таму ўжо ў 90-ых гадах XVI стагоддзя быў падрыхтаваны праект удакладнення рэдакцыі некаторых артыкулаў, але сеймам гэты праект не быў адобраны і Статут застаўся без змен. Напрыклад, артыкул 14 раздзела I не дапасоўваецца да артыкула 7 раздзела IV, артыкул 1 раздзела IV — да артыкула 2 раздзела VII у той частцы, дзе ідзе гаворка аб тым, што ўсе кандыдаты на судзейскія пасады павінны ўмець пісаць, і іншыя артыкулы.

Далучэнне ўсходніх раёнаў Беларусі да Расіі ў 1772 годзе выклікала неабходнасць унесці змены ў парадак разгляду спраў у галоўным судзе

(трыбунале). Па соймавай пастанове 1775 года галоўны суд павінен быў праводзіць свае сесіі замест Вільні, Менска і Наваградка толькі ў Вільні і Гародні. У Вільні павінны былі разглядацца апеляцыі з судоў: ваяводства Віленскага паветаў Ашмянскага, Вількамірскага, Браслаўскага; ваяводства Трокскага паветаў Ковенскага, Упітскага, княства Жмудскага; ваяводства Смаленскага павета Старадубскага; ваяводства Полацкага павета Аршанскага. У Гародні справы паветаў — Лідскага, Гарадзенскага, Навагародскага, Слонімскага, Валкавыскага, Берасцейскага, Пінскага, Менскага, Мозырскага, Рэчыцкага. Віленская сесія галоўнага суда павінна была пачынацца 15 лістапада, Гарадзенская — 1 мая. Кожная сесія павінна была працягвацца 5 месяцаў. Суды і сеймікі Рэчыцкага павета павінны былі збірацца ў Бабруйску, Аршанскага павета — у мястэчку Халопенічах. Суды Мозырскі і Рэчыцкі, з-за дрэннага стану дарог і разліву рэк, замест трох сесій у год павінны былі збірацца два разы. Першая сесія ў студзені, другая — у верасні. Сейм Рэчы Паспалітай у 1786 годзе змяніў тэрміны правядзення сесій земскіх судоў. Так, суды Менскага і Берасцейскага ваяводстваў павінны былі разглядаць справы з 1 кастрычніка да апошняга дня студзеня замест трох сесій, якія прадугледжваліся Статутам. Таксама мяняліся тэрміны правядзення сесій земскіх судоў і ў іншых ваяводствах і паветах.

6

«А волно теж будет мужу отписати жоне своей вси свои рухомые речы, злото и сребро, шаты и иншые речы, кром зброи а стада, и челеди неволное, и быдла дворного третюю часть, бо то не ест реч рухомая, але при именьи лежачое» *(Статут 1529, р. 4, а. 1).*

«Всим бояром Брянским и местичом и всим мужом Брянцом. Дали есмо Брянеск у вотчину князю Ивану Андреевичу Можайскому так, как за нами было. А ему нам с того верно служити... А ему вас приказали есмо с ваших имeней не гнати, ани отнимати, а в церковное ся ни у во што не вступати, ни отнимати» *(РИБ. Т. 27. С. 123).*

Грамадзянскае і сямейнае права

Грамадзянская праваздольнасць паноў, шляхты, мяшчан, простых людзей. Аб'екты права ўласнасці. Зараджэнне права буржуазнай уласнасці на зямлю і маёнткі. Пазыка. Залог (застава) маёмасці. Спадчыннае права. Шлюбныя звычаі. Маёмасныя правы мужа, жонкі і дзяцей. Скасаванне шлюбу.

● Найбольш выразна зараджэнне новага буржуазнага права выявілася ў грамадзянска-прававых нормах Статута, многія з якіх мелі характар усесаслоўнасці. Асабліва ў нормах, якія рэгулявалі дагаворныя адносіны куплі-продажу, пазыкі, залогу, арэнды, абавязкі, звязаныя з работай і службай па найму, а таксама спадчыннае права. Побач з пазаэканамічным прымусам да працы развіваецца і эканамічнае закабаленне. Аднак маёмасныя адносіны па-ранейшаму ў асноўным рэгуляваліся на аснове рознай правададольнасці людзей, у залежнасці ад іх класавай і саслоўнай прыналежнасці. Аб'ём правамоцтваў суб'ектаў грамадзянска-прававых адносін залежаў таксама ад веравызнання, прававога становішча калектыву (горада, вёскі) і становішча асобы ў дадзеным калектыве або ў сям'і.

Найбольш поўнай праваздольнасцю валодалі дзяржава, царква, манастыры, князі і паны. Яны маглі свабодна без усякіх перашкод распараджацца сваёй маёмасцю. Значнай праваздольнасцю валодалі і дробныя шляхціцы, якія не мелі права самастойна распараджацца маёнткамі і землямі, атрыманымі ад пана за службу ў часовае валоданне.

Праваздольнасць простых свабодных людзей у феадальным грамадстве не была роўнай. Напрыклад, мяшчане Вільні, Полацка, Віцебска, Менска, Гродна карысталіся больш шырокімі правамі, чым свабодныя людзі, якія жылі ў вёсках і малых гарадках (мястэчках). Абмежаваную праваздольнасць мелі залежныя сяляне, у якіх не было пра-

ва свабодна, без дазволу пана ці яго адміністрацыі, распараджацца нерухомай маёмасцю. Яшчэ меншай правааздольнасцю валодалі палонныя і чэлядзь нявольная (дваровая), якія не мелі права распараджацца маёмасцю, складаць завяшчанні ці нават атрымліваць маёмасць па завяшчанню. Абмяжоўвалася праваздольнасць і дзеяздольнасць жанчын і дзяцей.

Грамадзянская дзеяздольнасць мужчын прызнавалася з 18 гадоў, а дзяўчат — з 13 гадоў (р. VI, а. 1). Аднак і дасягнуўшы гэтага ўзросту, яны не атрымлівалі поўнай грамадзянскай дзеяздольнасці. Удава карысталася больш шырокімі правамі, чым замужняя жанчына. Яна магла самастойна весці свае справы ў судзе або даручаць іх адвакату.

Асобы, якія не здольныя былі разумець характару сваёй дзейнасці (дурні, шалёныя), поўнасцю пазбаўляліся грамадзянскай дзеяздольнасці, іх правы абаранялі іх законныя прадстаўнікі (бацькі і блізкія родзічы), апекуны.

Цэнтральнае месца ў грамадзянскім праве займалі нормы рэчавага і абавязацельнага права, якія замацоўвалі за пануючым класам правы ўласнасці і іншыя маёмасныя правы на прылады і сродкі вытворчасці, чым забяспечвалася прававая аснова эксплуатацыі працоўных.

Сярод аб'ектаў права ўласнасці галоўнае значэнне надавалася праву ўласнасці на маёнткі і землі, якія апрацоўваліся феадальна-залежнымі людзьмі і чэляддзю нявольнай. Грамадзянскаму праву былі вядомы наступныя правы на рэчы: а) уласнасць; б) валоданне (держание, поседание); в) залог (застава); г) сервітуты.

Для абазначэння ўласнасці ў заканадаўстве XVI стагоддзя ўжываліся такія тэрміны, як «властность», якім падкрэслівалася поўная ўлада суб'екта адносна гэтай рэчы. Разам з тым ужываліся і такія тэрміны, як «отчина», «купля», у якіх галоўная ўвага надавалася крыніцы набыцця ўласнасці. Ужыванне розных тэрмінаў для вызначэння права ўласнасці сведчыць аб тым, што права прыватнай уласнасці на зямлю і маёнткі яшчэ толькі замацоўвалася і ішоў паступовы працэс перарастання права феадальнай уласнасці на зям-

лю ў права неабмежаванай буржуазнай уласнасці.

Характэрнай рысай грамадзянскага феадальнага права ўласнасці і валодання было тое, што ўласнік маёнтка або зямлі нёс спецыяльныя павіннасці, якія былі ўласцівымі гэтаму маёнтку або зямлі, і пры пераходзе права ўласнасці да другой асобы гэтыя павіннасці пераходзілі разам з маёмасцю. Напрыклад, шляхціц або мешчанін, які купіў баярскую або сялянскую зямлю, павінен быў, калі не атрымліваў вызвалення ад павіннасці, выконваць тыя павіннасці, якія выконваў яго папярэднік. Так, у грамаце, выдадзенай у 1581 годзе на шляхецтва і герб Сымону Мацеевічу, было запісана: «А вед же с тых только кгрунтов с троих волок волности шляхетское уживати мают, которые тепер держат, а естли бы што большей кгрунтов от подданых крикупили тогды с тых кгрунтов будут повинны повинность вшелякую чинити и полнити так, яко тые подданые наши с тых кгрунтов чинили и полнили» [1]. Гэта грамата сведчыць таксама аб тым, што яшчэ ў 1581 годзе меў месца продаж зямлі простымі людзьмі, што лічылася законным з'явішчам. Духоўныя асобы ці мяшчане, якія куплялі шляхецкія маёнткі, павінны былі несці вайсковую службу (р. II, а. 1).

Паводле Статута 1588 года зямельныя ўладанні феадалаў падзяляліся на тры асноўныя катэгорыі: 1) вотчыны або дзедаўшчыны; 2) маёнткі, выслужаныя ці атрыманыя ў карыстанне (дзяржанне) на пэўны час («до живота», «до воли господарской»); 3) купленіны — маёнткі, набытыя паводле дагавору куплі-продажу навек. Купленінамі ўласнік мог распараджацца без усялякіх абмежаванасцей. Распараджэнне вотчынамі было да 1566 года абмежаваным, нельга было прадаць болей адной трэцяй часткі маёнтка без дазволу родзічаў, а аддаены ў залог (заставу) маёнтак мелі права выкупіць родзічы. Выслужанымі маёнткамі ўладальнік мог распараджацца толькі са згоды вярхоўнага ўласніка, ад якога быў атрыманы маёнтак ва ўладанне.

Буйнейшым уласнікам зямель і маёнткаў у Беларусі ў XVI стагоддзі была феадальная дзяржава. Права дзяржаўнай уласнасці ў перыяд феада-

лізму было па сутнасці не чым іншым, як правам калектыўнай уласнасці вярхушкі паноў, якія трымалі ў сваіх руках як дзяржаўную ўладу, так і дзяржаўную маёмасць і атрымлівалі з яе розныя карысці. Права ўласнасці асобных феадалаў і дзяржаўная ўласнасць у феадальнай дзяржаве складалі адзіную феадальную ўласнасць.

Зямельны фонд асобных феадалаў складалі землі, якія ўваходзілі непасрэдна ў маёнтак, а таксама землі, якімі карысталіся феадальна-залежныя сяляне. Права ўласнасці феадалаў на зямлю вынікала, у першую чаргу, з падараванняў гасудара, падпарадкавання і закабалення свабодных сялян або гвалтоўнага захопу іх зямель, а таксама ў выніку набыцця зямель і маёнткаў у парадку грамадзянска-прававых актаў (куплі-продажу, наследавання і інш.).

На Беларусі, як і ў іншых краінах, асабліва да сярэдзіны XVI стагоддзя, прызнавалася ў пэўнай ступені абмежаванае права ўласнасці на зямлю за сялянамі. Вырасла яно з фактычнага ўладання і распрацоўкі зямлі: «Дзякуючы юрыдычным вызначэнням, якія грамадства дае фактычнаму ўладанню, апошняе набывае якасць прававога ўладання, прыватнай уласнасці» [2].

У старажытныя часы сяляне Беларусі жылі ў невялікіх вёсках або нават асобнымі сем'ямі паміж лясоў і балот. Суседнія пасёлкі аб'ядноўваліся паміж сабой дзеля абароны ад нападу розных злачынцаў, разам выконвалі розныя дзяржаўныя і грамадзянскія павіннасці, агульнымі сіламі падтрымлівалі неабходны парадак і сумесна прытрымліваліся старых звычаяў і рэлігійных культаў. У вытворчых адносінах такія аб'яднанні сялян (сяло, воласць) не з'яўляліся адзіным працоўным калектывам, хоць і карысталіся агульна некаторымі непадзеленымі землямі (лясамі, сенажацямі, пашай, рэкамі і азёрамі) і неслі розныя павіннасці. Сяляне лічылі сваёй тую зямлю, якую атрымалі ў спадчыну ад бацькоў і дзядоў і на якой працавалі самі. Такая зямля называлася «отчынай», або «дзедзінай», і мела яшчэ назву «бацькаўшчыны», радзімы, чым яшчэ больш падкрэслівалася права сялян на сваю зямлю. Гэта права ў XIV—XV стагоддзях забяспечвалася звы-

чаёвым правам і прызнавалася як феадаламі, так і службовымі асобамі дзяржаўнага апарату. Аднак у XVI стагоддзі кіруючая вярхушка пачынае адмаўляць права ўласнасці сялян на зямлю. Найбольш яскрава гэта было запісана ва «Уставе на валокі» 1557 года, дзе сцвярджалася, што «кметь и вся его маетность наша ест» [3]. Статут таксама не прызнаваў права ўласнасці на зямлю ў сялян і забараняў купляць яе ў іх без дазволу пана або панскай адміністрацыі.

У 1566 годзе Берасцейскі сейм ухваліў новы закон, якім усім феадалам дазвалялася «именья свои отчызные и земскіе материстые и выслуженые купленые и яким кольвек обычаем набытые и названые, не смотречы третее и двох частей... што хотя от них водле доброе воли своее и мысли, отдати, продати, даровати и записати заставити, от детей и близких отдалити» (Статут 1566, р. VII, а. 1). Такім чынам, права феадальнай уласнасці збліжалася з правам буржуазнай уласнасці на зямлю і маёнткі. Гэты закон паклаў пачатак новаму этапу ў развіцці права ўласнасці на зямлю.

У феадальным грамадзянскім праве, вельмі блізкім да права ўласнасці, было права ўладання— «держание». Уладанне разумелася як фактычнае валоданне зямлёй або іншай рэччу. Дзяржанне пры акрэсленых абставінах магло перайсці ва ўласнасць. Напрыклад, пры ўладанні нерухомай маёмасцю больш як дзесяць гадоў яна магла стаць уласнасцю (р. III, а. 43, 45). Аднак гэта правіла не распаўсюджвалася на маёнткі, атрыманыя ад пана у дзяржанне залежнымі ад яго людзьмі, а таксама на маёнткі, перададзеныя ў залог (заставу).

Права феадальнай уласнасці і права ўладання былі блізкімі паміж сабой, бо сярэдні і дробны феадалы, якія знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад буйных магнатаў, не маглі без іх ведама і дазволу свабодна распараджацца сваімі ўласнымі маёнткамі. Уладанне, як і ўласнасць, падлягала судовай абароне. Уладар маёнтка або зямлі, нават калі не меў дастатковага прававога заснавання на ўладанне, але які карыстаўся пэўны час яго плёнамі, меў права прад'явіць у судзе іск нават супроць законнага ўласніка, калі той без судовага ра-

шэння самаўпраўна сабраў ураджай з гэтай зямлі або нанёс шкоду ўладару (р. IX, а. 23). На абарону права ўладання былі накіраваны і тэрміны даўнасці: для рухомых рэчаў тры гады, для нерухомых — дзесяць (р. III, а. 45; р. VII, а. 10).

Рост вытворчасці і развіццё гандлю выклікалі значнае павелічэнне крэдытна-грашовых адносін, што ў сваю чаргу запатрабавала уніфікацыі і больш поўнай рэгламентацыі прававых норм, якія рэгулявалі забеспячэнне крэдыту залогам маёмасці. Залог на нерухомую маёмасць мог праводзіцца ў дзвюх формах. Гэта, па-першае, перадача заложанай маёмасці крэдытору, прычым крэдытор эксплуатаваў перададзеных яму разам з маёнткам залежных людзей у лік працэнтаў па пазыцы і мог пераўступаць свае правы другім асобам, і, па-другое, іпатэка, гэта значыць залог у форме запісу даўгоў на маёнтку ў судовых кнігах без перадачы маёнтка крэдытору. Рухомыя рэчы маглі перадавацца ў залог без пісьмовага засведчання ў службовых асоб, але з захаваннем пэўнай формы дагавору. Залогатрымальнік меў першачарговае права на задавальненне сваіх патрабаванняў з закладзенай маёмасці перад іншымі крэдыторамі (р. VII, а. 12, 13, 14, 20). Нормы права, што рэгулявалі залог маёмасці, забяспечвалі ў першую чаргу інтарэсы буйных феадалаў, манастыроў і гарадскіх ліхвяроў, якія выкарыстоўвалі залог маёмасці для таго, каб павялічваць свае маёнткі і падпарадкоўваць сабе, ставіць у залежнасць і занявольваць шляхту, баяр і мяшчан.

Сервітуты, як рэчавае права карыстання чужой рэччу, былі добра вядомы грамадзянскаму праву Беларусі XVI стагоддзя. Напрыклад, жыхары гарадоў і вёсак карысталіся правам браць дровы і будаўнічыя матэрыялы на ўласныя патрэбы ў дзяржаўных лясах і пушчах, маглі пасвіць жывёлу, збіраць грыбы і ягады, трымаць пчаліныя борці, праходзіць і праязджаць праз чужыя землі. Сервітутныя правы забяспечваліся як звычаёвым, так і пісаным правам (р. X, а. 3).

Працэс юрыдычнага афармлення рэчавых правоў феадалаў на землі быў завершаны ў XV—XVI стагоддзях. Увесь зямельны фонд, не ўключаны ў маёмасць свецкіх і духоўных феадалаў, манасты-

роў, гарадоў і мяшчан, аб'яўляўся ўласнасцю дзяржавы, гэта значыць знаходзіўся ў калектыўным уладанні кіруючай вярхушкі, князёў і паноў.

У XVI стагоддзі адбыліся карэнныя змены ў абавязацельным праве, якое стала прыстасоўвацца да больш інтэнсіўнага грамадзянскага абароту і эканамічнага закабалення працоўных. Законам прадугледжвалася неаднолькавая правраздольнасць суб'ектаў у абавязацельствах. Яна была больш шырокай для шляхты і абмежаванай для феадальна-залежных людзей. Залежны чалавек не меў права без згоды свайго пана заключаць пагадненні аб зямлі, паручыцца па абавязацельству на суму больш чатырох коп грошаў (р. IX, а. 28). У выпадку невыканання свайго абавязацельства вольны просты чалавек мог быць перададзены крэдытору для адпрацоўкі доўгу і страчваў сваю свабоду. Апрача таго, закабаленне простага свабоднага чалавека магло наступіць і па загадзя заключанаму абавязацельству, якое павінна было афармляцца пісьмова (р. VII, а. 8). У законе значная ўвага ўдзялялася абавязацельствам з дагавораў куплі-продажу, абмену, пазыкі, залога і іншых, а таксама з-за прычынення шкоды.

Усе здзелкі, як правіла, павінны былі заключацца ў прысутнасці сведак і з выкананнем некаторых рытуальных дзеянняў (рукабіццё, магарыч, памятнае і інш.). Здзелкі аб зямлі павінны былі запісвацца ў службовых асоб у прысутнасці сведак, а потым заносіцца ў актавыя кнігі земскага суда. Пісьмовая форма прадугледжвалася і для дагавору пазыкі на суму звыш 10 коп грошаў (р. VII, а. 7, 24, 26).

Сістэма абавязацельнага права XVI стагоддзя была высокаразвітай і рэгулявала грамадзянскія прававыя адносіны ў гэтай галіне на працягу трох стагоддзяў. Яна ж была ўключана ў складзены ў 30-ыя гады XIX стагоддзя Збор мясцовых законаў Заходніх губерняў Расійскай імперыі, гэта значыць лічылася прыдатнай і ў XIX стагоддзі.

Спадчыннае права, якое рэгулявала парадак пераходу маёмасці нябожчыка да іншых асоб, забяспечвала пануючаму класу «права пры дапамозе сваёй уласнасці прысвойваць прадукт чужой працы» [4].

Як самастойны інстытут грамадзянскага права, спадчыннае права выдзелілася ў Статутах 1529, 1566 і 1588 гадоў. Напрыклад, у Статуце 1588 года нормы спадчыннага права ўтрымліваліся ў 32 артыкулах, змешчаных у трэцім, пятым, сёмым і восьмым раздзелах. У Статуце замацоўвалася агульнае палажэнне, па якім «по смерти отцов и маток дети их сынове и дочки от отчизны и материзны не мають быти отъдалены але они сами и их щадки властные кровные и близкие правом прирожаным и слушне набытым звычаем стародавным, и теж статутом первым и теперешним, мають посегнути и одержати и тые добра на пожиток свой вечными часы» (р. III, а. 17). Паводле закона спадчыннікамі ў першую чаргу былі прызнаны дзеці спадчынадаўцаў і іхнія нашчадкі, але толькі народжаныя ў законным шлюбе, не аб'яўленыя бацькам незаконнымі і не пазбаўленыя права на спадчыну. Спадчыннікамі другой чаргі прызнаваліся браты і сёстры спадчынадаўцы.

Пры наяўнасці сыноў дочкі не наследавалі нерухомых маёнткаў бацькі, а атрымлівалі толькі адну чацвёртую частку кошту маёмасці, незалежна ад колькасці дзяцей. Мацярынскі маёнтак дочкі наследавалі ў роўных долях з братамі. Жонка пасля смерці мужа атрымлівала частку маёнтка мужа, але не больш як трэць, у пажыццёвае валоданне, а спадчыннікамі лічыліся дзеці або сваякі мужа па мужчынскай лініі (блізкія па мячы). Унесены ў дом мужа пасаг жонкі ў выпадку яе смерці, калі не было дзяцей, вяртаўся ў той дом, з якога выйшла замуж, гэта значыць перадаваўся яе родным (р. V, а. 19). У Статуце 1588 года была прадугледжана магчымасць атрымання жонкай у спадчыну маёнтка, калі ён быў набыты імі пры сумесным шлюбе, а дзяцей у іх не было, «тогды при всей маетности жона остати маеть» (р. V, а. 21).

Абмежаванне правоў жанчын атрымліваць у спадчыну маёнткі мужа, а таксама абмежаваная магчымасць пазбаўлення дзяцей спадчыны былі звязаны з феадальнай павіннасцю ўладальнікаў маёнткаў несці вайсковую службу і выстаўляць пэўную колькасць ратнікаў.

Па Статуту 1588 года бацькі адносіліся да трэ-

цый чаргі спадчыннікаў пасля дзяцей і братоў спадкадацеля. Усе астатнія родзічы і сваякі адносіліся да чацвёртай чаргі. Пры адсутнасці законных нашчадкаў і завяшчання на карысць іншых асоб маёмасць прызнавалася вымарачнай і паступала ў казну. Не маглі набываць маёмасць па завяшчанню асобы, пазбаўленыя чэсці, і выгнаннікі (вываланцы). Палонныя і чэлядзь дворная маглі набываць маёмасць па завяшчанню толькі пасля таго, як атрымаюць асабістую вольнасць.

Законам прадугледжвалася, што не мелі права завяшчаць: непаўналетнія дзеці, асобы, якія страцілі вольнасць па суду, манахі, палонныя, чэлядзь дворная, псіхічнахворыя (яны маглі завяшчаць сваю маёмасць толькі пасля выздараўлення), выгнаннікі і пазбаўленыя чэсці. Феадальназалежныя людзі маглі завяшчаць чужым асобам толькі адну трэцюю частку сваёй рухомай маёмасці, а дзве трэці павінны былі пакідаць дзецям, калі ж іх не было, то гэтымі дзвюма часткамі распараджаўся пан.

Шляхціц меў права завяшчаць чужым асобам толькі адну трэцюю частку маёнтка, а дзве трэці павінен быў пакінуць дзецям або сваім блізкім. Выключэнне з гэтага правіла было зроблена толькі ў адносінах да завяшчання на карысць гасудара (вялікага князя).

Абмежаванне правоў феадала завяшчаць усю маёмасць чужым людзям у абход сваіх законных спадчыннікаў знаходзілася ў супярэчнасці з іх правам свабодна прадаваць, падараваць і мяняць маёнткі. Гэта супярэчнасць узнікла таму, што заканадавец, пад ціскам развіцця таварна-грашовых адносін, прымушаны быў дазволіць больш свабодна ўдзельнічаць шляхце ў розных грашовых здзелках і адначасова імкнуўся захаваць прававую аснову феадальнага землеўладання.

Такім чынам, у спадчынным праве, як і ва ўсім грамадзянскім праве XVI стагоддзя, яскрава выявіліся старыя нормы феадальнага права і парасткі новых норм буржуазнага.

Сямейнае права Беларусі найбольш выразна захавала старажытныя звычаі і нормы звычаёвага права, аднак і ў яго былі ўнесены некаторыя змяненні. Яно рэгулявала і замацоўвала асабістыя і

маёмасныя адносіны, якія ўзніклі са шлюбнага саюзу, сваяцтва, апекі, усынаўлення і прыняцця іншых асоб у сям'ю. Нормы сямейнага права садзейнічалі забеспячэнню феадальнага грамадскага ладу, адасобленасці прывілеяванага саслоўя шляхты, гарантавалі захаванне права ўласнасці на асноўныя сродкі вытворчасці ў фамільным уладанні феадала. Сям'я, будучы прадуктам акрэсленай грамадскай фармацыі, была вытворчым, гаспадарчым і грамадскім калектывам. К. Маркс, крытыкуючы Прудона за памылковае разуменне працэсу гістарычнага развіцця чалавецтва і ўзаемасувязі сям'і з эканамічнай фармацыяй, у пісьме да П. В. Анненкава пісаў: «Вазміце акрэсленую ступень развіцця вытворчасці, абмену і спажывання, і вы атрымаеце акрэслены грамадскі строй, акрэсленую арганізацыю сям'і, саслоўяў ці класаў,— словам, акрэсленае грамадзянскае грамадства» [5].

Галоўная ўвага ў новых нормах сямейнага права, якія былі ўключаны ў Статут 1588 года, была звернута на маёмасныя адносіны ў сям'і. Неабходнай часткай шлюбнага дагавору становіцца пагадненне аб пасагу, вене, забеспячэнні правоў на сумесную і асабістую маёмасць.

На Беларусі ў эпоху феадалізму былі вядомы два галоўныя тыпы сям'і: малая і вялікая. Малая складалася з бацькоў і нежанатых дзяцей. У вялікай сям'і сумесна вялі гаспадарку бацькі разам з жанатымі і замужнімі дзецьмі або непадзеленыя браты і сёстры ці іншыя родзічы і сваякі. Такі двоякі характар сям'і атрымаў адлюстраванне і ў праве, як у пісаным, так і ў звычаёвым. На шлюбна-сямейнае права значны ўплыў мела царкоўнае права і рэлігійныя абрады. Шлюб афармляўся ў некалькі этапаў. Спачатку ад імя жаніха засылаліся да нявесты і яе бацькоў сваты. Потым, калі была узаемная згода, рабіліся заручыны (змовіны). Пры заручынах дамаўляліся аб пасагу і іншых маёмасных адносінах будучых мужа і жонкі. Заручыны са згоды абодвух бакоў маглі рабіцца яшчэ ў дзіцячым узросце. Калі ў сям'і мелася некалькі дачок на выданні, то абавязкова трэба было выдаць спачатку старэйшую, а затым наступную за ёй па ўзросту.

У «Хроніцы Быхаўца» ёсць апісанне сватаўства караля польскага і вялікага князя літоўскага Ягайлы (Уладзіслава II) да Соф'і Гальшанскай з Друцка (цяпер невялічкая вёска недалёка ад горада Оршы): «І едучы назад проехалі ко Друцку, і былі на обеде у князя Семена Дмітровіча Друцкого. А королю Ягайлу вжо трэтяя жона была умерла без плоду, і он відел у князя Семена две сястрычнэ его красных, іменем старшая Васіліса, прозвішчом Белуха, а другая Софія. І просіл Ягайло Вітольта, мовячы тым обычаям: «Мел есьмы за собою тры жоны, две ляховіцы, а трэтюю немкіню, а плоду есьмы з німі не мел; а тепер прошу тебя, з'еднай мі у князя Семена сестричну его меншую Софію, іж бы ее за себе понял, а з поколеня руского, ачей бы мі бог плод дал». І колі князь Вітольт почал о том говорыти князю Семену, і князь Семен рекл: «Господару велікі княже Вітольте. Король Ягайло — брат твой коронованны а господар велікі. Не могло ся бы статі лепей сестрычне моей, іж бы за его мілостю была, ніжлі мі ся не годіт ганьбы чыніть і соромоты старшой сестрэ ее, іж бы она наперед старшое пошла замуж, а так бы нехай его милость старшую понял». І калі то князь велікі Вітольт королю Ягайлу поведал, і он ему адказал: «Сам то я знаю, іж сестра старшая ест чуднейшая, ніжлі мает ус, а то знаменует, іж девка ест моцная, а я человек стары, не смею оное покусітся». А затым князь велікі Вітовт, помысліўшы з князем Семеном, і возвалі до себе князя Івана Володімеровіча Бельского, братаніча своего, і змовілі за него тую старшую сестру Васілісу Белуху, а Софію заручылі за короля Ягайла» [6]. Затым Ягайла і Соф'я абвянчаліся ў Наваградскім касцёле, і ад іх пайшла ўся дынастыя вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх Ягелонаў.

Законам прадугледжвалася, што кожны, хто выдаваў «дочку сваю замуж и даючы за нею посаг або выправу», перад тым як яе выдаць, павінен узяць ад зяця запіс, якім бы ён запісаў жонцы вено на адной трэцяй частцы свайго маёнтка (р. V, а. 1, 2).

Для прызнання шлюбу неабходна было выканаць акрэсленыя вясельныя абрады (расплятанне касы ў нявесты, садзілі на пасад, зводзілі мала-

дых, на шчасце іх абсыпалі жытам, аўсом, гулялася вяселле з пачастункамі, музыкай, песнямі і танцамі). Вяселле было не толькі сямейнай урачыстасцю, але яно прыдавала шлюбу грамадскую вядомасць і пацвярджэнне, сведчыла аб яго законнасці. З распаўсюджаннем хрысціянства ўводзіцца і патрабаванне царкоўнага вянчання, якое было абавязковым для шляхты, каб мець доказы шляхецкага паходжання дзяцей (р. III, а. 28).

Уступаць у шлюб маглі асобы, якія дасягнулі пэўнага ўзросту (дзяўчаты з 13, а хлопцы з 18 гадоў), якія не знаходзіліся ў другім шлюбе, не былі паміж сабой у блізкім сваяцтве (р. V, а. 22; р. VI, а. 1).

Па царкоўных правілах хрысціянам забаранялася ўступаць у шлюб з мусульманамі (татарамі), іудзеямі, якія павінны былі спачатку прыняць хрысціянства. Па правілах каталіцкай царквы ўступаць у шлюб не дазвалялася каталіцкім ксяндзам, а таксама асобам, якія ўжо раней былі ў трох шлюбах. Удава магла ўступіць у другі шлюб не раней чым праз шэсць месяцаў пасля смерці мужа.

Шлюб павінен быў адбывацца са згоды бацькоў маладых або іх блізкіх, а таксама жаніха і нявесты. Калі дзяўчына выходзіла замуж без згоды бацькоў або блізкіх родзічаў, то яна магла быць пазбаўлена пасагу і права на спадчыну (р. V, а. 8). Але ў выпадку смерці бацькоў і забароны братоў або іншых родзічаў выдаць дзяўчыну замуж яна магла атрымаць дазвол на шлюб ад дзяржаўнай адміністрацыі і тады не пазбаўлялася правоў на пасаг і іншую маёмасць (р. V, а. 9).

Пры ўступленні ў шлюб феадальна-залежных сялян, калі жанчына выходзіла замуж у другую мясцовасць, неабходна было атрымаць дазвол панскай адміністрацыі ці самога пана і заплаціць «вывадную куніцу» у размеры ад 6 да 12 грошаў, а пры выхадзе замуж удавы «куніца» выплачвалася ў 20 грошаў.

Асабістыя ўзаемаадносіны мужа і жонкі ў сям'і складаліся ў залежнасці ад іх асабістых характараў, паходжання, маёмаснага становішча. Прызнанне ў законе маёмасных правоў жанчыны, а таксама роўныя правы яе адносна дзяцей забяс-

печвалі жанчыне некаторую свабоду ў здзяйсненні яе павіннасцей як гаспадыні ў доме, а не як рабыні ці служанкі мужа.

Муж лічыўся галавой сям'і, асабліва ў тых выпадках, калі трэба было выконваць розныя дзяржаўныя і грамадскія павіннасці. Ён быў законным прадстаўніком сям'і ў дзяржаўных і судовых установах. Але меліся і многія выпадкі, калі жанчыны самастойна або разам са сваімі адвакатамі выступалі ў судах ці іншых установах. У актавых кнігах судоў XVI стагоддзя захавалася шмат запісаў розных здзелак, якія былі заключаны жанчынамі самастойна або разам з мужамі. Усё гэта сведчыць аб самастойнай праваздольнасці жанчын. Але трэба мець на ўвазе, што ў перыяд феадалізму, калі буйны феадал мог тварыць самавольства не толькі ў адносінах да залежных сялян і беднай шляхты, у адносінах да жанчын нярэдкімі былі здзекі і іх мужоў, асабліва ў тых выпадках, калі жонка была з беднай сям'і і не мела багатай і моцнай радні, здольнай абараніць яе ад дэспата мужа, бо дзяржаўныя ўстановы і службовыя асобы ў сямейныя справы не ўмешваліся. Разам з тым у Статуце 1588 года меўся артыкул, згодна з якім у выпадку забойства жонкі або мужа аднаго другім і нежадання каго-небудзь з родных узбуджаць справу ў судзе крымінальнае праследаванне павінны былі распачаць службовыя асобы па ўласнай ініцыятыве (р. XI, а. 6). За крымінальныя злачынствы супраць жанчын грашовыя выплаты спаганяліся ў двайным памеры (р. XII, а. 3, 5).

Жанчыны былі пазбаўлены палітычных правоў. Яны не маглі выбірацца дэпутатамі на сейм і не прымалі ўдзелу ў павятовых сейміках. Яны не маглі займаць пасады вышэйшых і мясцовых службовых асоб, не маглі быць суддзямі.

Маёмасныя адносіны паміж мужам і жонкай залежалі ў першую чаргу ад таго, якая маёмасць была ў кожнага з іх пры ўступленні ў шлюб. Калі муж быў бяднейшы за жонку і прыходзіў у яе дом (у прымы), то яго правы па распараджэнню маёмасцю былі абмежаваны жонкай, але і ў такім выпадку ён лічыўся галавой дому і павінен быў несці ўсе павіннасці з гаспадаркі.

Дзеці ў сям'і (нават дарослыя) павінны былі

слухацца бацькоў, якія маглі выдаць дачку замуж ці ажаніць сына, не пытаючы іх згоды. Бацькі прастых людзей або беднай шляхты маглі перадаць сваіх дзяцей на службу пану.

Маёмасныя правы дзяцей у сям'і былі абмежаванымі. Прызнавалася толькі іх права на маёмасць, якую яны атрымалі самі за асабістую службу або як спадчыну ці падарунак. У агульнай маёмасці сям'і доля дзяцей не была дакладна вызначана, хоць і не адмаўлялася іх права на некаторую яе частку. Так, бацька не мог без прычыны пазбавіць сына або дачку спадчыны і завяшчаць усю маёмасць чужым людзям (р. VIII, а. 2, 7). Да 1566 года дзейнічала правіла, згодна з якім уласнік «отчины» меў права прадаць толькі адну трэцюю яе частку, а астатняя павінна была заставацца дзецям.

Аб праве жонкі і дзяцей на долю ў агульнай маёмасці сведчаць даравальныя граматы, якія выдаваліся ад імя ўсёй сям'і. Напрыклад, у даравальнай грамаце, выдадзенай у 1443 годзе мсціслаўскім князем, было запісана: «Мы, кн. Юрей Лингвеневич, с моею кн. Софиею и с нашим сыном кн. Иваном... придали к тому ж монастыру, к св. Онофрею, с. Головчино и другое. с. Колесниковское с людьми и с пашнями и сеножатями, и со всеми приходы» [7]. Бацькі маглі па сваёй добрай волі выдзеліць дзецям частку маёмасці, але патрабаваць прымусовага выдзелу дзеці не мелі права, што таксама сведчыць аб умацаванні новага погляду на абсалютнае права ўласнасці.

Характар маёмасных адносін паміж мужам і жонкай залежаў ад таго, была гэтая маёмасць агульнай ці асабістай, бо правы на яе забяспечваліся абсалютна аднолькавыя. У прававых актах ужываліся спецыяльныя тэрміны для вызначэння маёмасці, што належала жанчынам: «имения матерыстые», «вено». Шырокія правы мужа і жонкі па валоданню і распараджэнню асабістай маёмасцю рабілі іх у матэрыяльных адносінах незалежнымі адзін ад другога, што пры адсутнасці ўзаемнай любві дазваляла патрабаваць скасавання шлюбу.

Па вучэнню царквы, як каталіцкай, так і праваслаўнай, шлюб скасоўваўся толькі смерцю мужа

або жонкі. Аднак на Беларусі ў XVI стагоддзі як праваслаўныя, так і католікі скасоўвалі шлюбы са згоды духавенства, мясцовых судоў ці адміністрацыі. Каб скасаваць шлюб, дастаткова было мужу або жонцы заявіць у духоўным, свецкім судзе ці службовай асобе мясцовай адміністрацыі аб тым, што яны жадаюць скасаваць свой шлюб і просяць дазволіць ім мець магчымасць уступіць у новы. Характэрным у гэтых адносінах быў запіс, зроблены ў 1557 годзе Іванам Тарусай і яго жонкай Марынай у гродзенскім земскім судзе. У ім гаварылася, што ў сувязі з частымі сваркамі і нязгодамі, пры адсутнасці ўзаемнай любві яны вырашылі скасаваць свой шлюб «и листы ростанья своего один другому под печатьми некоторых людей добрых на себе дали» [8].

Мяшчане запісы аб скасаванні шлюбу рабілі ў гарадскім магістраце. Напрыклад, у 1585 годзе магілёўскі мешчанін Андрэй Окулініч з жонкай Мар'яй унеслі запіс у гарадскія кнігі аб тым, што яны добраахвотна ўступілі ў шлюб, таксама добраахвотна яго скасоўваюць [9].

Афармленне скасавання шлюбу сярод сялян праводзілася духавенствам, службовымі асобамі мясцовай адміністрацыі ці самім панам, які даваў дазвол на гэта, але, відаць, часцей за ўсё яно не афармлялася пісаным актам. Судовыя пошліны або плата папу ці службовым асобам мясцовай адміністрацыі, а таксама пану за скасаванне шлюбу, відаць, састаўлялі значны прыбытак. Духавенства неаднаразова звярталася да вялікага князя, каб ён забараніў панам і іх адміністрацыі скасоўваць шлюбы і браць за гэта грошы. У 1544 годзе Сігізмунд I у грамаце да княгіні слуцкай пісаў, што яе намеснікі ў Слуцку і Капылі «мужоў с жонамі розпускають і розпусты берут» [10], і патрабаваў, каб яна ім забараніла гэта рабіць.

Па Статуту 1588 года ва ўсіх выпадках скасаванне шлюбу павінна было разглядацца толькі «перед судом духовным» (р. V, а. 20). Па кананічных правілах скасаванне дазвалялася толькі па прычынах нягдольнасці мужа да шлюбнага жыцця; пры наяўнасці акрэсленай ступені роднасці і сваяцтва паміж мужам і жонкай; пры ўчыненні цяжкага крымінальнага злачынства мужам ці

жонкай; пралюбадзейства (чужаложства) жонкі; цяжкай хваробы мужа ці жонкі.

Працэс аб скасаванні шлюбу ў епіскапскім судзе пачынаўся па заяве зацікаўленай асобы, і дазвол павінен быў давацца толькі пры наяўнасці вышэйпаказаных прычын. Аднак на практыцы маглі ўлічвацца і іншыя абставіны. Так, у 1545 годзе полацкі архіепіскап Самсон разгледзеў скаргу Тамілы Гітаўтаўны на яе мужа Івана аб яго заганных паводзінах, без яе просьбы скасаваў шлюб, «а тому Ивану другую жену... поняти дозволил»[11]. Параўнальная лёгкасць скасавання шлюбу ўтрымлівалася на Беларусі да другой паловы XVII стагоддзя, г. зн. да перамогі контррэфармацыі.

Скасаванне шлюбу адбывалася пры аб'яве асобы выгнанай з дзяржавы (баніцыя, вываланне), а «жона его маеть быти розумена яко вдова, дети его сиротами, а дом его пустый» (р. XI, а. 5). Спыняўся шлюб і пры ўступленні мужа або жонкі ў манастыр. У гэтым выпадку той, хто застаўся з іх, мог уступіць у новы шлюб.

У сістэме грамадзянскага і шлюбна-сямейнага права значнае месца адводзілася апякунскаму праву, якое атрымала прававое замацаванне ў Статутах 1529, 1566 і 1588 гадоў. У першым Статуце яно было выкладзена ў 10, у другім — у 13, у трэцім — у 15 артыкулах. Апека прызначалася над непаўналетнімі і іх маёмасцю. Яна прызначалася над хлопцамі да 18 гадоў і дзяўчатамі да 13 гадоў, але калі дзяўчына і пасля гэтага ўзросту не выходзіла замуж, то ўсё роўна не пазбаўлялася апекі. Па закону апекунамі лічыліся бацька або маці непаўналетняга, а таксама бліжэйшыя родзічы. Чужыя людзі маглі прызначацца па завяшчанню (тэстаменту) бацькоў або па рашэнню суда. На моцы саслоўнага характару грамадства апякун прызначаўся з таго саслоўя, да якога належаў апякаемы, бо апякун павінен быў несці ўсе павіннасці, якія патрабаваліся з маёмасці апошняга, і валодаць не меншай дзеяздольнасцю, чым уладальнік, які пакінуў маёмасць непаўналетняму.

Апякун, прызначаны судом, павінен быў мець свой уласны маёнтак, быць ураджэнцам Вялікага княства Літоўскага, не вельмі старым, добра весці

сваю асабістую гаспадарку. Не маглі быць апекунамі служыцелі рэлігійных культаў, за выключэннем выпадкаў, калі яны самі мелі ўласныя маёнткі ў тым жа павеце (р. VI, а. 3).

Апякун не меў права прадаваць, дарыць, мяняць або іншым спосабам траціць маёнтак апякаемага. Іскі аб прысуджэнні маёмасці непаўналетніх прыпыняліся да іх паўналеццця, за выключэннем наступных: аб звароце маёнтка, які быў перададзены ў залог (заставу); аб выплаце грошай па абавязацельствах, каторыя ўзніклі з паручыцельства іх бацькоў, калі іск быў прад'яўлен яшчэ пры жыцці апошніх; аб спадчыне, калі па справе бацькі прымалі ўдзел у судовым разбірацельстве; па даўгах бацькоў; аб бяспраўным і гвалтоўным захопе іх бацькамі чужога маёнтка; аб звароце беглых людзей (р. VI, а. 8).

Гэтая падрабязная прававая рэгламентацыя апекі сведчыць аб тым, што і ў гэтай галіне значны ўплыў зрабілі таварна-грашовыя адносіны і неабходнасць больш поўнага замацавання права ўласнасці не толькі саміх уласнікаў, але і іх дзяцей.

Кароткі агляд найбольш важных норм грамадзянскага і шлюбна-сямейнага права дазваляе сцвярджаць, што к канцу XVI стагоддзя на Беларусі склаліся сацыяльна-эканамічныя і прававыя ўмовы ўсталявання парасткаў новага буржуазнага грамадзянскага і шлюбна-сямейнага права, якія аказалі ўплыў на развіццё грамадска-прававых ідэй і прававой культуры.

Змены ў эканоміцы, што адбыліся ў другой палове XVIII стагоддзя на Беларусі, паўплывалі і на грамадзянскае права, якое стала прыстасоўвацца да новых умоў вытворчасці і гандлю. Будаваліся новыя дарогі, ачышчаліся рэкі, быў пабудаваны канал Агінскага, што злучыў Неман з Прыпяццю, пачалося будаўніцтва Днепра-Бугскага канала. З мэтай садзейнічання развіццю эканомікі была пашырана правадольнасць простых людзей. Мяшчане і вольныя сяляне атрымалі права ў 1768 годзе браць у арэнду шляхецкія маёнткі, а ў 1775 годзе — набываць іх ва ўласнасць. Шляхце было дазволена займацца гандлем, рамяством без утраты шляхецкай годнасці, што спрыяла развіц-

цю мануфактурнай вытворчасці. Асобныя феадалы пачалі пераводзіць сваіх сялян у вольных людзей, але без зямлі. Зямлю выдзяляў ім пан на ўмовах арэнды, за што сяляне павінны былі плаціць пану чынш грашамі, а таксама працаваць на панскім полі, але за плату, якую вызначаў ім пан.

У мэтах спрыяння гандлю і крэдытаванню прадпрымальніцкай дзейнасці былі выдадзены ў 1775 годзе новыя законы аб вэксалях і абмежаваны працэнты па пазыках. Дазвалялася духавенству браць не больш 6 працэнтаў, а свецкім ліхвярам — не больш 7.

Маладыя людзі да 24 гадоў не мелі права браць пазыкі і выдаваць вэксалі без згоды бацькоў або апекуноў. Па сеймавай пастанове 1778 года шляхце забаранялася даваць вэксалі на прад'яўніка, але гэта дазвалялася купцам і мяшчанам. Развіццё вэксальнага права сведчыць аб тым, што капіталістычныя адносіны ўжо моцна ўкараніліся ў эканоміку Беларусі ў канцы XVIII стагоддзя.

«Коли бы хто листы або печати наши фалшовал або их ведомо поживал, таковый кождый фалшер маеть каран быти огнем» *(Статут 1529).*

7

«И теж коли бы хто, обмовляючи, кого-колви винил ку соромоте або ку страченю головы, а шло бы о горло або о имене, або о которое колве каране, тогды тот, хто на кого помовить, а не доведеть, тым каранем мает сам каран быти» *(Статут 1529, р. 1, а 1).*

Крымінальнае права

Віна ў крымінальным праве. Крымінальная адказнасць у залежнасці ад класавай і саслоўнай прыналежнасці вінаватага і пацярпеўшага. Прэзумпцыя невінаватасці. Саўдзел у злачынстве. Пакаранні. Уплыў ідэй гуманізму ў крымінальным праве.

● Заканадаўства Вялікага княства Літоўскага значную ўвагу прысвяціла крымінальнаму праву, якое было накіравана на падаўленне працоўных феадаламі, надаючы гэтаму падаўленню падабенства справядлівасці і ўсеагульнай неабходнасці. Заканадаўчае афармленне правоў феадалаў судзіць залежных ад іх людзей прывяло да таго, што пан мог распраўляцца з простымі людзьмі, кіруючыся толькі сваім жаданнем і прыхаццю, а не нормамі права. Таму калі гаворка ідзе аб феадальным крымінальным праве, то трэба мець на ўвазе абмежаваны характар яго дастасавання. Пазасудовую расправу з простымі людзьмі ўжывалі і службовыя асобы дзяржаўнага і гаспадарчага кіравання.

У залежнасці ад характару злачыннай дзейнасці і яе вынікаў па-рознаму называліся і злачынствы. Так, злачынствы супроць здароўя, асабістай недатыкальнасці і маёмасці называліся гвалтам, крыўдай, зладзействам, шкодай. Супрацьпраўны і грамадска небяспечны характар злачынства адцяняўся тэрмінамі «выступ из права», «віна». Агульнае паняцце злачынства, блізкае да сучаснага, упершыню сустракаецца ў грамаце 1447 года, і называецца яно «проступкой». У Судзебніку 1468 года злачынства называецца «выступ из права». Такія дзяржаўныя злачынствы, як змова супроць гасудара, дзяржаўная здрада, бунт або паўстанне, спроба дзяржаўнага перавароту, і некаторыя іншыя называліся «ображение маестату господарского». Гэтая назва была запазычана з рымскага права.

У другой палове XVI стагоддзя на Беларусі мелася ўжо добра распрацаванае феадальнае крымінальнае права. У Статут 1588 года побач са старымі нормамі былі ўключаны новыя палажэнні, якія адпавядалі пачатку зараджэння буржуазнага права.

У якасці суб'ектаў злачынства маглі прыцягвацца да адказнасці як вінаватыя асобы, так і групы асоб, якія адказваюць за чужую віну. Калектыўная адказнасць цэлай групы (сям'і, вёскі, воласці, горада) была зручным сродкам прымусу да пакорлівасці феадальна-залежных людзей, устанаўлення сярод іх кругавой адказнасці, давала магчымасць прымусіць усіх сачыць за падтрыманнем парадку, пажаданага і выгаднага для феадалаў, і весці пошук злачынцы ці адказваць за яго. Разам з тым у прававых актах робяцца спробы абмежаваць адказнасць за чужую віну і абвяшчаецца прынцып персанальнай адказнасці толькі вінаватай асобы (р. І, а. 18).

На практыцы права аб абмежаванні адказнасці за чужую віну ў адносінах да простых людзей, асабліва феадальна-залежных, часта не прымянялася. Так, калі след злачынцы прыводзіў да якой-небудзь вёскі, то яе жыхары павінны былі знайсці і выдаць яго або пакрыць усе нанесеныя ім страты і заплаціць судовыя штрафы (р. XIV, а. 29). Калектыўная адказнасць шырока прымянялася за дзяржаўныя, антыфеадальныя і рэлігійныя злачынствы. Напрыклад, у 1623 годзе за забойства ўніяцкага архіепіскапа ў Віцебску ўсе жыхары горада былі пакараны ліквідацыяй органаў гарадскога самакіравання, на іх былі накладзены дадатковыя падаткі і павіннасці, сто чалавек прыгавораны да пакарання смерцю; вечавы звон быў зняты; будынак ратушы разбураны, падлягала разбурэнню і саборная царква.

Суб'ектам злачынства прызнаваўся толькі чалавек. За шкоду, зробленую жывёлай, адказваў яе гаспадар. Асобы псіхічнахворыя (шалёныя), як правіла, не падлягалі крымінальнаму пакаранню, але павінны былі быць пад замком.

Цікава, што ў некаторых выпадках ад адказнасці вызваляліся і асобы, якія ўчынілі злачынства «па глупству». Так, маглі быць вызвалены ад па-

карання тыя, хто абвінавачваўся ў распаўсюджванні лжывых звестак, якія няславілі гасудара, на той аснове, «если бы хто з глупства або шаленства в том выступил» (р. I, а. 4).

Вызваляліся ад крымінальнай адказнасці і людзі, якія не дасягнулі пэўнага ўзросту. У Статуце 1566 года прадугледжвалася, што крымінальная адказнасць настае пасля 14 гадоў, а паводле Статута 1588 года — пасля 16.

Размяжоўваецца ў крымінальным праве віна наўмысная і неасцярожная. Калі ж у дзеяннях асобы не ўгледжвалася намеру ўчыніць злачынства ці неасцярожнасці, то не прымянялася і крымінальнае пакаранне. Так, калі ў каго-небудзь панёсся конь і сарвалася аброць і пры гэтым хто-небудзь быў збіты, то яздок не нёс крымінальнай адказнасці, але павінен быў выплаціць панесеныя страты. Калі ж, скачучы на кані, яздок наўмысна ці неасцярожна збіваў цяжарную жанчыну, то яго чакала турэмнае зняволенне на чвэрць года і публічнае пакаянне, у выпадку ж смерці пацярпеўшай — каралі смерцю (р. XI, а. 15). Праяўленая неасцярожнасць у шэрагу выпадкаў не выклікала крымінальнага пакарання, а толькі абавязак выплаціць сям'і забітага галоўшчыну (нібы аплаціць зробленую страту). Да такіх выпадкаў адносіліся неасцярожнае забойства на паляванні; калі на будаўніцтве дома рамеснік неасцярожна ўпусціў камень, цагліну або што-небудзь іншае на другога чалавека; калі зрубленае дрэва падала на чалавека; калі пры стральбе з лука або ружжа ў цэль страла або куля, адхіліўшыся ў бок, трапляла ў чалавека (р. XI, а. 23).

Пытанне аб пакаранні вінаватых асоб, шляхціца ці простага чалавека, вырашалася па-рознаму ў залежнасці ад класавай і саслоўнай прыналежнасці як пацярпеўшага, так і злачынцы. Калі быў забіты шляхціц некалькімі шляхціцамі і ўсе яны былі прызнаны вінаватымі, то караўся смерцю толькі адзін, па выбару абвінаваўцы (істца), астатнія прысуджаліся да турэмнага зняволення і выплаты галоўшчыны (р. XI, а. 29). Калі ж шляхціца забівалі простыя людзі, то смяротная кара чакала ўсіх, колькі б іх ні было, і толькі ў выпадку забойства шляхціца ў бойцы колькасць про-

стых людзей, якія падлягалі пакаранню смерцю, абмяжоўвалася трыма чалавекамі (р. XI, а. 39).

Прагрэсіўнай з'явай у крымінальным праве XVI стагоддзя было ўвядзенне крымінальнай адказнасці шляхты за забойства простага чалавека. Аднак працэсуальны парадак устанаўлення віны шляхціца ў такім злачынстве быў настолькі ўскладнены, што даказаць яго вінаватасць часта было немагчыма, у сувязі з чым і само злачынства магло быць беспакараным (р. XII, а. 1). Разам з тым факт наяўнасці нормы крымінальнага права, накіраванай на абарону жыцця простых людзей ад самавольства прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя, меў істотнае значэнне. Гэтая норма таксама сведчыць пра некаторы прагрэс у развіцці крымінальнага права і ўплыў на яго ідэі гуманізму. У гэтай частцы наша крымінальнае права апярэджвала права многіх еўрапейскіх краін. Напрыклад, у польскае крымінальнае права гэтая норма была ўнесена толькі ў 1768 годзе.

У тых выпадках, калі суд не ў стане быў устанавіць ступень вінаватасці асобы ў двухбаковай бойцы пры адсутнасці сведак, пытанне віны вырашалася жэрабем або прысягай. Калі перад пачаткам бойкі або ў час яе хто-небудзь патушыў свечку і нельга было ўстанавіць вінаватага ў нанясенні раненняў з-за цемені, то адказвала асоба, якая патушыла свечку (р. XI, а. 10, 11).

Усе гэтыя прыклады сведчаць аб тым, што заканадаўца імкнуўся прадугледзець не толькі розныя формы віны, але і тыя выпадкі, калі яе практычна было вельмі цяжка ці нават немагчыма вызначыць і назваць вінаватую асобу.

Для правільнага вызначэння віны суд абавязаны быў выяўляць прычынную сувязь паміж дзеяннем вінаватага і вынікам. Напрыклад, чалавек лічыўся вінаватым у забойстве ў тым выпадку, калі пацярпеўшы памёр ад ран праз непрацяглы час. Аднак калі пацярпеўшы на працягу 24 дзён пасля пабояў хадзіў па корчмах і ў госці, а затым памёр, хоць бы ад тых жа ран, якія атрымаў раней, то падсудны лічыўся вінаватым толькі ў нанясенні ран, але не ў забойстве (р. XI, а. 53). Тым самым нібы адмаўлялася прычынная сувязь паміж садзеяным і вынікам.

У Статуце 1566 года была зроблена першая спроба сфармуляваць прэзумпцыю невінаватасці. У ім падкрэслівалася, што суд «в речах вонтпливых склоннейший маеть быти ку вызволенью нижли ку каранью». Характэрна, што паводле Статута 1566 года гэтае правіла не павінна было распаўсюджвацца на простых людзей, а Статут 1588 года ўтрымліваў спецыяльную агаворку аб тым, што правіла адносіцца і да іх (р. XIV, а. 3).

Неабходная абарона і крайняя неабходнасць прызнаваліся абставінамі, якія вызвалялі ад крымінальнай адказнасці. Паводле Статута 1588 года пры перавышэнні межаў неабходнай абароны вінаваты вызваляўся ад крымінальнага пакарання, але павінен быў выплаціць сваякам забітага галоўшчыну. Пры нанясенні толькі ран для вызвалення ад пакарання дастаткова было даказаць, што пацярпеўшы першы пачаў агрэсіўныя дзеянні незалежна ад таго, якая была пагроза і якія дзеянні мог пачаць той, хто абараняўся (р. XI, а. 22, 24).

Здача непрыяцелю замка і капітуляцыя гарнізона лічыліся цяжкім злачынствам, але здача замка ў сувязі з цяжкім голадам разглядалася як дзеянне, якое было зроблена пры крайняй неабходнасці, і не падлягала крымінальнаму пакаранню.

Забойства чужога сабакі, які напаў на чалавека, кіем ці якою ручною зброяю, але не стрэлам і не якім-небудзь кінутым прадметам, разглядалася як неабходная абарона. У процілеглым выпадку забойца павінен быў заплаціць гаспадару сабакі яго кошт.

Крымінальнае права XVI стагоддзя выразна не размяжоўвала стадый злачыннай дзейнасці, хоць і адрозніваліся ўжо злосны намер, падрыхтоўка і замах, якія караліся толькі ў выпадках, непасрэдна прадугледжаных у законе. Так, падрыхтоўка бунту і змовы супроць гасудара каралася як закончанае злачынства (р. I, а. 3). Намер у выглядзе пагрозы падпаліць маёмасць ці забіць каго-небудзь цягнуў за сабой абавязак таго, хто пагражаў, заявіць перад службовымі асобамі, што гэтага ён не зробіць і прадставіць паручыцеляў. Калі ж адмаўляўся прадставіць паручыцеляў, то яго

саджалі ў турму да таго часу, пакуль іх не будзе. Калі пасля пагрозы ў пацярпеўшага што-небудзь падпалілі або адбылося забойства і злачынца не быў выяўлены, то адказваў той, хто пагражаў (р. XI, а. 40).

Згодна са Статутам пакаранне вызначалася ў залежнасці ад ступені ўдзелу асобы ў злачынстве. Адрозніваўся просты саўдзел, ці савінаватасць, пры якім усе саўдзельнікі былі выканаўцамі злачынства, і складаны саўдзел, у якім адны дзейнічалі як падбухторшчыкі, другія — як выканаўцы і трэція — як супольнікі.

Супольнікамі лічыліся асобы, якія садзейнічалі злачынцу парадамі ці дапамагалі яму «коньми, зброеею, людьми либо пенезми» (грашамі) (р. XI, а. 38). Падбухторванне налічвалася некалькі відаў. Крымінальную адказнасць разам з забойцам нёс і той, «з направы чыее» было зроблена злачынства. Падбухторшчыкам прызнаваўся і феадал, які скіраваў залежных ад сябе людзей на злачынства. У якасці саўдзельніка мог быць прызнаны і намеснік, які ведаў пра злачынства, асабліва калі ён быў арганізатарам злачыннай хеўры. Падбухторшчык псіхічна нездаровых (неўмяняемых) асоб разглядаўся як непасрэдны выканаўца. «А где бы хто такому шаленаму брони додал альбо его ку збытку словы побудил, тогды тот сам водлуг важносці выступку за то утерпети повинен бу-деть» (р. XI, а. 35).

Не лічыўся саўдзельнікам злачынства і не падлягаў крымінальнай адказнасці слуга пана, які суправаджаў яго пры нападзе (наездзе) на чужы дом або параніў ці забіў каго ў час абароны свайго гаспадара. Гэтыя нормы былі накіраваны на абарону інтарэсаў буйных паноў, якія мелі пры сабе слуг і ахоўнікаў, якія абавязаны былі выконваць усе іх распараджэнні, не баючыся крымінальнай адказнасці за злачынствы. А самі паны, калі іх прыцягвалі да крымінальнай адказнасці за злачынную дзейнасць сваіх слуг, маглі пазбегнуць кары або адкруціцца грашовым штрафам.

Асобы, дзейнасць якіх не знаходзілася ў прычыннай сувязі са злачынным вынікам, але якія ведалі аб гэтым, як правіла, не неслі крымінальнай адказнасці, хоць маглі несці маёмасную ад-

казнасць. Напрыклад, маёмасць усёй сям'і дзяржаўнага злачынцы, якая ведала аб яго здрадзе, магла быць канфіскавана. Калі хто-небудзь быў абрабаваны або абкрадзены ў чужым маёнтку, то такі гаспадар, прыцягнуты да суда, не разглядаўся як саўдзельнік, але павінен быў заплаціць пацярпеўшаму ўсю шкоду.

Неаказанне дапамогі пры злачынным нападзе і затрыманні злачынцы магло прывесці да грамадзянска-прававой адказнасці ў выглядзе пакрыцця страт ці нават штрафу (р. XIV, а. 9). Самастойным відам злачынства лічылася ўкрывальніцтва злачынцаў, і пакаранне вызначалася такое ж, як і таму, хто хаваўся (р. XI, а. 36).

У крымінальным праве Беларусі XVI—XVIII стагоддзяў не было выразнага размежавання класіфікацыі злачынстваў, у сувязі з чым розныя па свайму зместу прававыя нормы маглі быць змешчаны ў адным раздзеле Статута, а падобныя — у розных.

У залежнасці ад аб'екта злачынствы ў феадальным праве можна падзяліць на наступныя групы: 1) дзяржаўныя («ображение маестату господарскага»); 2) супраць парадку кіравання і правасуддзя; 3) вайсковыя; 4) супраць хрысціянскай рэлігіі і царквы; 5) супраць маральнасці; 6) супраць жыцця, здароўя, чэсці людзей; 7) маёмасныя злачынствы; 8) злачынствы слуг і феадальна-залежных людзей супраць паноў.

Класавы характар феадальнага крымінальнага права найбольш яскрава праявіўся ў сістэме крымінальных пакаранняў. Па меры запрыгоньвання сялян і ўзмацнення эксплуатацыі працоўных мянялася і сістэма крымінальных пакаранняў. У ёй атрымалі адлюстраванне суадносіны класавых сіл у грамадстве, светапогляд пануючага класа, рэлігійная ідэалогія і мараль. Пры абвастрэнні класавай барацьбы і нарастанні крызіснага стану, калі правячай вярхушцы цяжэй было ўтрымліваць уладу, пакаранні рабіліся больш жорсткімі. У перыяд адноснай стабілізацыі феадальнага ладу і распаўсюджання ідэй гуманізму крымінальныя пакаранні таксама стабілізаваліся.

У Статуце 1588 года ўжывалася некалькі тэрмінаў для абазначэння пакаранняў. Найбольш

блізкімі да сучаснага паняцця былі «кара» і «казнь». Імі абазначаліся ўсе віды пакаранняў. Тэрмінам «віна» — у асноўным маёмасныя пакаранні і турэмнае зняволенне, а «покуто» называліся цялесныя і ганебныя.

У феадальнай тэорыі права і судовай практыцы XVI стагоддзя панавала думка, што лепшым сродкам для папярэджання злачынстваў з'яўляецца пагроза і публічнае прымяненне жорсткіх пакаранняў з мэтай застрашыць усіх патэнцыяльных злачынцаў. Гэтая тэорыя знайшла сваё ўвасабленне ў грамаце Сігізмунда I, выдадзенай у снежні 1522 года. У ёй гаварылася: «Каб у нашае шчаслівае панаванне шляхта ўся цалкам і кожны паасобку кіравалася б адным правам і адналькавай формулай і парадкам суда, каб правасуддзе адпраўлялася як найлепш і роўна для кожнага, каб павялічыўся спакой пагрозай пісанага закона, каб угамаваць бяспуцтва адшчапенцаў і каб захаваць добрае становішча ўсёй дзяржавы нашага Вялікага княства ў большым спакою» [1]. У сувязі з гэтай тэорыяй ў заканадаўства ўводзяцца розныя артыкулы, у якіх прадугледжваюцца публічныя мучыцельныя пакаранні.

Запалохванне атрымала выразнае заканадаўчае замацаванне ў Судзебніку 1468 года і Статутах 1529, 1566 і 1588 гадоў. Меркавалася, што пры дапамозе запалохвання жорсткімі пакараннямі можна ўтрымаць ад злачынства ці нават перавыхаваць злачынцу. Памылковасць гэтых тэорый канчаткова даказана марксісцкай навукай. Так, К. Маркс пісаў: «Гісторыя і такая навука, як статыстыка, з вычарпальнай відавочнасцю даказваюць, што з часоў Каіна свет ніколі не ўдавалася ні выправіць, ні запалохаць пакараннем» [2].

Запалохванню павінны былі служыць і непамерна вялікія маёмасныя кары і штрафы як на карысць пацярпеўшага, так і суддзяў. Крымінальнае пакаранне накладалася з улікам класавай і саслоўнай прыналежнасці як пацярпеўшага, так і злачынцы, а пры іх роўным стане ў грамадстве — па прынцыпу «око за око, зуб за зуб» (р. XI, а. 27).

З'яўленне парасткаў капіталістычных адносін у эканоміцы, узмацненне антыфеадальнай барацьбы і распаўсюджанне ідэй гуманізму выклікалі

аслабленне ўсяго феадальнага ладу і царкоўнай ідэалогіі, якая падтрымлівала яго, што пацягнула за сабой з'яўленне новых ідэй і ў крымінальным праве. Адбываецца некаторае змякчэнне пакаранняў і побач з запалохваннем прапануецца патрабаванне вызначаць пакаранне адпаведна са злачынствам. Так, у прысвячэнні да Статута 1588 года сказана ўжо, што за злачынныя справы павінна выносіцца «слушное каранье». У законе даволі часта гаворыцца пра ажыццяўленне справядлівасці, хоць разумеецца яна даволі своеасабліва — улічваюцца і захоўваюцца ўсе льготы і перавагі феадалаў.

Класава-саслоўны характар феадальнага крымінальнага права як права-прывілеі асабліва відавочна праяўляўся пры вызначэнні пакаранняў. Так, калі шляхціц наўмысна параніў або знявечыў другога шляхціца, то мог быць прысуджаны да такога ж калецтва. Калі ж шляхціц нанёс пабоі ці прычыніў калецтва простаму чалавеку, то прыгаворваўся толькі да выплаты штрафу — «навязкі». Калі просты чалавек параніў ці пабіў шляхціца, то караўся адсячэннем рукі, а калі пакалечыў, то падлягаў пакаранню смерцю. Слуга, які параніў пана, караўся смерцю, а таму, хто падняў руку на пана, адсякалі руку (р. XI, а. 9).

Крымінальныя нормы Статута не ахоплівалі ўсіх відаў пакарання, таму што феадал, які чыніў суд над залежным насельніцтвам, мог прымяняць нават не прадугледжаныя законам ці звычаёвым правам. Маглі прымяняць розныя пакаранні гарадскія (войтаўскія) і копныя сялянскія суды. Акрамя таго, існавала асаблівая сістэма пакаранняў у царкоўных судах.

У дзяржаўных судах найбольш часта ўжываліся наступныя пакаранні: маёмасныя і штрафы; пакаранне смерцю; цялесныя; выдача злачынцы пацярпеўшаму (для адпрацоўкі даўгоў ці для казні); турэмнае зняволенне, як правіла, не больш чым на адзін год і шэсць тыдняў; выгнанне і аб'яўленне па-за законам; пазбаўленне чэсці; пакаянне; пазбаўленне пасады.

Маёмасныя пакаранні і штрафы былі самым распаўсюджаным відам. Яны маглі ўжывацца як асноўны або дадатковы від пакарання. Грашовыя

спагнанні маглі ісці як на карысць пацярпеўшага ці яго родных, так і на карысць дзяржавы і суддзяў. Усе гэтыя плацяжы характарызаваліся адкрытым класавым напрамкам і былі накіраваны на абарону інтарэсаў паноў і шляхты. Так, галоўшчына за забітага шляхціца спаганялася ў 100 коп грошаў, за панцырнага слугу — 60 коп грошаў, за бортніка — 40 коп грошаў, за цяглага чалавека — 25 коп грошаў і за чэлядзіна — 20 коп грошаў (р. XI, а. 27; р. XII, а. 3).

Пакаранне смерцю магло быць простым і кваліфікаваным. Простым пакараннем смерцю лічылася павешанне (горлам пакараць). Прычым у старажытныя часы прыгавор аб пакаранні смерцю павінен быў выконваць сам асуджаны ў прысутнасці суддзяў, якія слухалі яго пакаянне і агавор другіх злачынцаў, пасля чаго асуджаны сам лез у пятлю і вешаўся. У XVI стагоддзі каралі таксама адсячэннем галавы і расстрэлам ваеннаслужачых. Кваліфікаваным пакараннем смерцю былі чацвертаванне, спальванне на агні, утапленне, пасаджэнне на кол.

Пры феадалізме к простым людзям шырока прымяняліся цялесныя пакаранні: калецтва і біццё дубцамі і пугамі. Напрыклад, у злодзея, які ўкраў што-небудзь у вялікакняжацкім двары на суму меней 2 коп грошаў, адразалі адно вуха. Зводні і ўтрымацелі прытонаў караліся адразаннем носа, вушэй і губы (р. XIV, а. 22, 31). Біццё пугамі і дубцамі магло адбывацца ў горадзе каля ганебнага слупа.

Выдача злачынцы пацярпеўшаму ў няволю (халопства) або для казні практыкавалася да сярэдзіны XVI стагоддзя. Першая спроба абмежаваць выдачу злодзея ці яго жонкі і дзяцей пацярпеўшаму была зроблена яшчэ ў Судзебніку 1468 года. У Статуце 1588 года была запісана норма, згодна з якой злачынца ці яго жонка і дзеці маглі перадавацца пацярпеўшаму не ў якасці нявольнікаў, а для адпрацоўкі пэўнай сумы грошай (р. XIV, а. 23).

Турэмнае зняволенне было двух відаў: лёгкае — у верхняй частцы замка і цяжкае — у падзямеллі з ланцугом на шыі. На ўтрыманне зняволенага грошы павінен быў даваць ён сам ці яго

блізкія або пацярпеўшы, па абвінавачванню якога ён быў прыгавораны да турмы.

Выгнанне і аб'яўленне па-за законам прымянялася ў асноўным да злачынцаў-феадалаў, якія хаваліся ад суда, калі абвінавачваліся ў цяжкіх злачынствах, за якія магло быць назначана пакаранне смерцю. Усім людзям пад страхам гэтай кары забаранялася хаваць выгнанніка ці нават мець з ім зносіны. Калі ж яго затрымлівалі, ён падлягаў неадкладнай кары смерцю. Апрача выгнання было яшчэ высяленне з гарадоў і мястэчак людзей, «которые без службы живучи и всякою работаю не бавятся», а толькі гуляюць у косці і п'янствуюць. Службовыя асобы павінны былі іх папярэдзіць два разы, а затым, калі яны не сыходзілі з горада, то «за третим дубцы бьючи вон з мест и местечек выганяти» (р. XII, а. 24).

Пазбаўленне чэсці было дадатковай мерай пакарання для шляхты. Простыя людзі не пазбаўляліся яе, бо не лічылася, што яна ў іх ёсць. Пазбаўленне чэсці азначала ўтрату шляхецтва і ўсяго шляхецкага маёнтка. Пазбаўляліся чэсці шляхціцы, якія ўцяклі з поля бітвы (р. II, а. 14), выгнаннікі (выволанцы), злачынцы, якія былі асуджаны да пакарання смерцю, але потым памілаваныя.

Пры пакаянні асуджаны павінен быў пры людзях у царкве або касцёле, стоячы на ўзвышшы, чатыры разы ў год аб'яўляць аб сваім злачынстве (р. XI, а. 15). У выпадку нанясення абразы шляхціцу вінаваты мог быць асуджаны публічна прасіць прабачэння ў зняважанага, якое рабілася ў судзе або ў іншым грамадскім месцы (царкве, касцёле), і пры гэтым заявіць, што «на тебе брехал яко пес, а где бы так упорным был а тыми словы за разом у суду того отмовити не хотел, тогды маеть седети у везенью на замку нашом так долго аж тыми словы яко в том артыкуле написано, отмовит и навезку сполна отъдаст» (р. III, а. 28).

Напрыклад, 7 ліпеня 1664 года галоўны суд разгледзеў справу па абвінавачванню маршалка Браслаўскага павета Крыштофа Рудаміна Дусяцкага, які абразіў суддзяў, назваўшы іх хабарнікамі. Суд прыгаварыў яго выплаціць за кожнага з суддзяў па сорак восем коп грошаў, сядзець у замку адзін год і 6 тыдняў «и тогож часу водлуг

выразного права посполитого статутового» пры людзях у судзе і ў прысутнасці бакоў залезці пад лаву, вымавіць тымі словамі «иж то зле, а непристойне и леккомысльне мовил» і павінен быў яшчэ па-сабачы пабрахаць (АВАК. Т. XV. № 83).

Новым відам пакарання ў крымінальным праве другой паловы XVIII стагоддзя было пазбаўленне права займаць дзяржаўныя і грамадскія пасады. Гэтай кары падлягалі службовыя асобы, якія злоўжывалі сваім становішчам, сенатары і іншыя паны, якія бралі грошы ад замежных дзяржаўных устаноў і дзейнічалі на шкоду свайго народа і дзяржавы.

Адзначаючы жорсткасць крымінальных пакаранняў паводле старажытнага крымінальнага права Беларусі, варта звярнуць увагу на тое, што ў параўнанні з правам іншых еўрапейскіх дзяржаў таго часу яно было больш гуманным. Ідэі гуманізму выявіліся ў непрымяненні пакарання смерцю цяжарных жанчын, непрымяненні крымінальных пакаранняў да дзяцей і падлеткаў да 16 гадоў, ва ўстанаўленні крымінальнай адказнасці шляхціца за забойства простага чалавека, больш высокай адказнасці за злачынства супраць жанчын, параўнаўча невялікіх тэрмінаў турэмнага зняволення.

«К тому на том сполном сойме в Люблине нихто со всих станов того паньства Великого князства Литовского, не маеть быти ани не будет прымушан и притягнен под владность и вшелякую справу врадовую». *(Грамата 21.12.1568 г.).*

8

«Проч «Жыгимонта короля! Того нечего и в люди личити, бо Подляше и Волынь наш вытравив, ляхом менечыся... Много тутако таких ест, што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет! Тые, што нас деруть, губять радные!» *(Прамова Мялешкі).*

Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай

Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. Крэўская унія. Пашырэнне каталіцкай веры на Беларусі і ў Літве. Віленска-Радомская унія. Гарадзельская унія. Скасаванне і аднаўленне уніі пасля смерці Ягайлы і Казіміра. Люблінская унія і ўтварэнне Рэчы Паспалітай.

● У 1385 годзе ў замку Крэва (цяпер мястэчка Смаргонскага раёна на Гродзеншчыне) быў заснаваны дзяржаўна-прававы саюз, з якога пачалося ўстойлівае збліжэнне Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. 400 гадоў гісторыя народаў Беларусі, Украіны, Літвы і Польшчы была звязана з гэтым саюзам. Ён унёс вялікія змены ў лад абедзвюх дзяржаў і істотна паўплываў на развіццё эканамічных, палітычных і культурных сувязей гэтых народаў.

Уніі гэтыя неаднойчы асвятляліся ў гістарычнай літаратуры, асабліва польскімі буржуазнымі гісторыкамі, якія сабралі багаты фактычны матэрыял, але не далі яму належнай навуковай ацэнкі. Недахопы і ідэйная слабасць іх прац ішлі ад таго, што вучоныя пакідалі па-за ўвагай галоўнага творцу гісторыі — народ, перабольшвалі палітычную ролю шляхты, усхваляючы яе дэмакратыю. Яны нават не прызнавалі існавання беларускага і ўкраінскага народаў: далічалі іх да палякаў або рускіх, у залежнасці ад веравызнання. Да таго ж значная частка польскіх буржуазных гісторыкаў расцэньвала уніі тэндэнцыйна, імкнулася даказаць «гістарычныя правы» Польшчы на беларускія, украінскія і літоўскія землі.

Тэндэнцыйна асвятлялася гісторыя уній і многімі рускімі буржуазнымі гісторыкамі. Як трапна зазначыў вядомы савецкі гісторык В. Пашута, «пакуль царызм шматаў і калечыў Украіну, Беларусь, Літву і іншыя народы ў рэальным жыцці, гісторыкі рабілі тое самае з гісторыяй гэтых народаў у сваіх працах» [1].

Антынародныя і ненавуковыя канцэпцыі буржуазных гісторыкаў мінулага падтрымліваюць і развіваюць сучасныя буржуазныя прапагандысты краін Заходняй Еўропы і Амерыкі. Яны ўзводзяць паклёп, стараючыся даказаць дзяржаўна-прававую недаразвітасць, палітычную няздольнасць і непаўнацэннасць беларускага і ўкраінскага народаў. Скажаючы і фальсіфікуючы характар Крэўскай уніі, яны сцвярджаюць, што пасля 1385 года Вялікае княства Літоўскае ўвайшло ў склад Польшчы, а тым самым было прылучана да нямецкай культуры і стала часткай «інтэгральнай Еўропы». Галоўная мэта гэтай фальсіфікацыі — гістарычна даказаць поўны разрыў сувязей, пачынаючы з канца XIV стагоддзя, паміж народамі Беларусі, Літвы, Украіны і Расіі. Таму выкрыццё буржуазных фальсіфікатараў і навуковае асвятленне дзяржаўных сувязей паміж Вялікім княствам Літоўскім і Польшчай не страцілі сваёй актуальнасці і ў наш час.

Склаўшыся ў XII стагоддзі, Вялікае княства Літоўскае з першых дзён існавання вымушана было прыняць на сябе ўдары нямецка-каталіцкіх захопнікаў, якія імкнуліся заняволіць усе народы Усходняй Еўропы. Натхнялі і арганізоўвалі гэтыя разбойніцкія напады германскія імператары і вярхі каталіцкага духавенства, каб устанавіць сваё сусветнае панаванне. Галоўная роля ў гэтых агрэсіўных планах адводзілася нямецкім феадалам, якія павінны былі складаць асноўную ўдарную сілу. У якасці іх саюзнікаў выступалі феадалы каталіцкіх дзяржаў Еўропы, у тым ліку вярхі каталіцкага духавенства і многія феадалы Польшчы.

На пачатку XIII стагоддзя папству і нямецкім феадалам удалося стварыць у Прусіі і Лівоніі свае апорныя базы, у якія, каб прайсці ваенную практыку і рабаваць, пачалі збірацца рыцары з усёй Еўропы, а таксама натоўпы каталіцкіх фанатыкаў, шукальнікаў прыгод і проста авантурыстаў. Першы крыжовы паход у Прусію, арганізаваны ў 1222 годзе, праводзіўся з актыўным удзелам анямечаных польскіх князёў Генрыха Сілезскага і Конрада Мазавецкага, біскупаў Гнезненскага, Вроцлаўскага, Кракаўскага, Пазнанскага, Любускага і шмат іншых феадалаў [2].

У 1226 годзе на паўночны ўсход Польшчы, са згоды папы рымскага і германскага імператара, з Палесціны і Венгрыі быў перанесены ордэн крыжаносцаў, які атрымаў ад польскага князя Конрада Мазавецкага багатыя ахвяраванні. Пад эгідай гэтага ж князя ўзнік і яшчэ адзін агрэсіўны каталіцкі ордэн — Добжыньскі, войскі якога разам з войскам Конрада Мазавецкага спрабавалі захапіць у 1237 годзе горад Драгічын-на-Бугу з прылеглымі раёнамі, але, пераможаны войскамі Вялікага княства Літоўскага, ордэн вымушаны быў пакінуць гэтую тэрыторыю і зліцца з ордэнам крыжаносцаў. Вялікія паражэнні пацярпеў і Лівонскі ордэн у 1236 годзе ад войскаў Вялікага княства Літоўскага, а ў 1242 годзе ад рускіх войскаў на Чудскім возеры, але і пасля гэтага разбойніцкая арганізацыя яшчэ не была знішчана.

Нямецкая агрэсія на славянскіх і прыбалтыйскіх землях вялася рознымі сродкамі і метадамі, але мела на мэце толькі адно — зняволіць і знямечыць мясцовае насельніцтва. Спачатку гэта былі ваенныя напады, падпарадкаванне насельніцтва нямецкім імператарам і каталіцкаму духавенству, а пасля пачалося асабліва небяспечнае пранікненне нямецкіх купцоў і рамеснікаў у гарады і перасяленне значнай часткі нямецкіх каланістаў у сельскія мясціны. Каланісты рабавалі і эксплуатавалі мясцовых жыхароў, паступова захоплівалі ўсе асноўныя пазіцыі ў эканоміцы і ідэалогіі (царкоўная). Даволі было некалькім купцам, манахам ці сельскім каланістам асталявацца ў якім-небудзь горадзе ці вёсцы, як неўзабаве да іх пераходзілі ўсе найбольш важныя крыніцы прыбыткаў, а мясцовае насельніцтва трапляла ў паднявольнае становішча або выганялася, на яго ж месца прыбывалі новыя купцы, рамеснікі і г. д.

Каланізацыя ў Польшчы набыла велізарны размах, бо ёй спрыялі знямечаныя польскія феадалы і каталіцкае духавенства. Анямечванне польскага насельніцтва ішло побач з узмацненнем феадальнага прыгнёту, увядзеннем новых набораў. У XIII—XIV стагоддзях ва ўсіх буйных польскіх гарадах вярхі складаліся з немцаў і анямечаных палякаў, а нямецкія парадкі і права панавалі ва ўсёй дзяржаве. Усё гэта прывяло да таго, што за-

ходнія і паўночныя польскія землі падчас сярэдзіны XIV стагоддзя поўнасцю перайшлі ва ўладанне немцаў і на шмат стагоддзяў былі страчаны для Польшчы.

Асабліва ўзрасло нямецкае засілле пры Казіміры III, які ў 1335 годзе ўступіў немцам Сілезію, а ў 1343 годзе падараваў крыжаносцам польскае Памор'е і шмат іншых зямель, тым самым адрэзаўшы Польшчу ад Балтыйскага мора. Уступаючы крыжаносцам без бою спрадвечныя польскія ўладанні, Казімір III усе сілы Польшчы скіроўваў на ўкраінскія землі і тым самым падтрымліваў нямецкую каланізацыю. Пры ім толькі ў адзін горад Львоў перасялілася 1200 нямецкіх сямей. Наступнік Казіміра III, венгерскі кароль Людовік, які сам у маладосці ўдзельнічаў у разбойніцкіх паходах крыжаносцаў на Беларусь і Літву, у 1380 годзе на чале Польшчы паставіў немца (мужа сваё старэйшай дачкі) Сігізмунда Люксембургскага.

Падатлівасць вярхоў Польшчы ў дачыненні да крыжаносцаў была падобна на палітычны параліч і вяла да поўнага знікнення Польскай дзяржавы і дэнацыяналізацыі польскага народа. І бясконцыя войны, якія польскія вярхі вялі супроць Вялікага княства Літоўскага, таксама былі на карысць перш за ўсё крыжаносцам, якія імкнуліся заняволіць, апроч Польшчы, яшчэ і народы княства. Гэта была антынародная палітыка, яна неадназначна выклікала абурэнне ў масах і вяла да нацыянальнай катастрофы. Калі пры Казіміры III і Людовіку Венгерскім немцы захоплівалі польскія землі часткамі, дык пасля ўступлення на польскі прастол у 1384 годзе Людовікавай дачкі Ядвігі (а яна была заручана з Вільгельмам Габсбургскім Аўстрыйскім) уся Польшча павінна была перайсці ў рукі Габсбургаў, бо і сама Ядвіга з сямі гадоў выхоўвалася пры іх венскім двары.

Небяспека пераходу ўсёй Польшчы ў рукі немцаў крыху працвярэзіла і частку польскіх феадалаў — яны, да таго ж пад напорам шырокіх пластоў народа, вымушаны былі пайсці на скасаванне дагавору з Вільгельмам Аўстрыйскім і вырашылі пачаць перагаворы з вялікім князем літоўскім Ягайлам (Якавам) аб яго жаніцьбе з Ядвігай і саюзе дзвюх дзяржаў.

Буржуазныя гісторыкі, недаацэньваючы ролю народных мас, не маглі зразумець рухаючых сіл уніі і лічылі яе або простай гістарычнай выпадковасцю, або справай толькі феадальных вярхоў. Так, І. Філевіч пісаў, што барацьба паміж Польшчай і Вялікім княствам завяршылася «нікім не прадбачанай выпадковасцю — шлюбам Ягайлы і Ядвігі... Нічым не падрыхтаванае, а таму недаступнае розуму, бяспрыкладнае ў гісторыі шчасце заззяла цяпер на сцьмелым польскім даляглядзе» [3].

М. Любаўскі лічыў, што унія была «бадай што выключна справай буйных, абласных князёў» [4]. З гэтай думкай згадзіцца нельга, бо гістарычныя крыніцы сведчаць, што супроць нямецкай экспансіі актыўна выступіла значная частка польскага народа. Апроч таго, саюз з Вялікім княствам Літоўскім дазваляў насельніцтву Польшчы абараніць сваю тэрыторыю ад спусташальных набегаў і захопаў зямель з боку княства.

Войны са сваім усходнім суседам у XIV стагоддзі польскія ўрадавыя колы вялі з пераменным поспехам. У 1376 годзе войскі Вялікага княства спустошылі значную частку Польшчы і захапілі 23 тысячы палонных. Не менш спусташальны быў паход Ягайлы на Цэнтральную Польшчу ў 1383 і 1384 гадах, як гэта апісана ў «Хроніцы Быхаўца»: Князь Ягайла, спустошыўшы Польскую зямлю, узяў шмат палонных, золата і срэбра і дарагіх камянёў і, забраўшы невыказнае мноства скарбаў, прыйшоў у сваю сталіцу Вільню... І пасля гэтага паланення правёў Ягайла граніцу з Польшчай па Белую ваду, г. зн. па раку Віслу.

Вядома, усе гэтыя паражэнні павінны былі прымусіць урадавыя колы Польшчы шукаць прымірэння з Вялікім княствам.

Саюз з Польшчай быў неабходны і Вялікаму княству, якое рыхтавалася да рашучай барацьбы з нямецкай агрэсіяй. Урадавыя колы княства лічылі, што дзеля поспеху ў барацьбе з крыжаносцамі трэба было перш за ўсё адарваць Польшчу ад згубнага саюзу з немцамі і палітычна ізаляваць ордэн, пазбавіць яго маральнай, а самае галоўнае — матэрыяльнай і ваеннай дапамогі з боку еўрапейскіх дзяржаў.

Феадалы каталіцкіх дзяржаў Заходняй Еўропы ўвесь час папаўнялі шэрагі крыжаносцаў і ўносілі ім вялікія ахвяраванні, што забяспечвала ордэн велізарнымі людскімі рэзервамі і матэрыяльнымі запасамі. Таму магчыма, што ў апошні гэты паход Ягайла пайшоў не толькі каб вярнуць Дарагічынскую зямлю, але і каб зрабіць дыпламатычны націск на Польшчу.

Аб'ектыўна саюз паміж Вялікім княствам Літоўскім і Польшчай быў выгадны абедзвюм дзяржавам і ўсім народам Усходняй Еўропы, бо дазваляў аб'яднаць сілы супраць нямецкай і татарскай агрэсій. Гэты саюз быў карысны таксама і для развіцця вытворчых сіл, гандлёвых сувязей.

Усе гэтыя прадумовы прывялі да таго, што ў жніўні 1385 года польскія паслы прыбылі ў Крэва — родавы замак Ягайлы (Якава), дзе і быў заключаны саюз.

Няма сумнення, што, перш чым пачаць перагаворы, Ягайла раіўся з прадстаўнікамі класа феадалаў розных зямель, аб чым ёсць запіс у «Летапісе вялікіх князёў Літоўскіх». Там гаворыцца, што «князь велікій Ягайло змовился из своею матерью, и с великою княгиней Ульяною, и со братиею своею, и со всеми князи и бояре Литовския земли» [5].

Гэтым запісам яшчэ раз абвяргаецца сцвярджэнне М. Любаўскага, што унія была справай толькі буйных князёў. Яго думка, што складальнік летапісу ў час заключэння уніі быў малады і не памятаў тагачасных падзей, не можа быць падставай прызнаць гэты запіс памылковым. Што ж да саміх перагавораў, то, вядома, яны вяліся толькі ўрадавымі вярхамі феадалаў, а прадстаўнікі насельніцтва абедзвюх дзяржаў у іх не ўдзельнічалі, і таму ўмовы Крэўскага пагаднення перш за ўсё адлюстроўвалі інтарэсы вузкага кола феадалаў і каталіцкага духавенства, якія імкнуліся выкарыстаць гэты саюз у сваіх мэтах.

Скарыстоўваючы імкненні народаў абедзвюх дзяржаў да саюзу і дружбы, польскія феадалы і біскупы хацелі ператварыць яго ў сродак захопніцкай палітыкі і насаджэння каталіцызму ў Беларусі, Літве і на Украіне. Вядомы нам тэкст

Крэўскага пагаднення, відаць, не сапраўдны, а пазней сфальсіфікаваны. Антынародны характар яго асабліва шырока выкарыстоўваўся агрэсіўнымі коламі феадальнай і буржуазнай Польшчы для абгрунтавання захопніцкіх дамаганняў на беларускія, украінскія і літоўскія землі ў пазнейшыя часы. Паводле гэтага абавязацельства Ягайлы ажаніцца з Ядвігай і насіць тытул караля Польшчы ён нібыта абяцаўся: прыняць каталіцкую веру і распаўсюдзіць яе ва ўсім княстве; перадаць на патрэбы Польшчы дзяржаўную казну Вялікага княства; заплаціць 200 тысяч флорынаў Вільгельму Аўстрыйскаму за адмаўленне ад шлюбу з Ядвігай; вярнуць Польшчы ўсе адарваныя ад яе тэрыторыі; вызваліць з палону ўсіх хрысціян; злучыць усе землі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай.

Тэкст гэтага абавязацельства нагадвае акт безагаворачнай капітуляцыі. Асабліва здзіўляе абяцанне перадаць казну на патрэбы Польшчы, заплаціць 200 тысяч флорынаў Вільгельму Аўстрыйскаму (г. зн. суму, на якую ў той час можна было купіць цэлую дзяржаву) і ліквідаваць Вялікае княства, далучыўшы яго да Польшчы толькі за гонар зрабіцца прымаком Ядвігі. На несуразмернасць і кабальнасць гэтых абяцанняў звярталі ўвагу многія гісторыкі і спрабавалі вытлумачыць яе нетрываласцю становішча Ягайлы на велікакняжацкім прастоле. Але такое тлумачэнне не грунтуецца на фактах, бо ў 1385 годзе Ягайла ўжо моцна трымаў уладу, памірыўся з Вітаўтам, перамог крыжаносцаў пад Коўна і ўмацаваў граніцы дзяржавы з захаду, зрабіўшы паход за Віслу супроць мазавецкага князя. Згоду Ягайлы на паднявольныя ўмовы нельга растлумачыць і яго імкненнем да пашаны, бо нават ворагі адзначалі яго сціпласць і прастасць, пагарду да розных тытулаў і паказной пыхі. Даволі сказаць, што ён лічыў за лепшае хадзіць у простым аўчынным кажусе, а за найлепшую ўцеху яму было паляванне і песні салаўя.

Спрабуючы разабрацца, чаму Ягайла і яго дарадцы згадзіліся на гэтыя ўмовы, можна не без падставы меркаваць, што тэкст пагаднення пазней быў сфальсіфікаваны складальнікамі хронік або зменены польскімі феадаламі з прапагандысцкімі

мэтамі. Сумненні, што вядомае нам пагадненне сапраўднае, узнікаюць у сувязі з тым, што гэты акт стаў вядомы толькі пасля смерці Ягайлы ў хроніцы Яна Длугаша. Вядома таксама, што феадалы Вялікага княства Літоўскага неаднойчы выступалі супроць непраўдзівасці польскіх хранікёраў. Справа дайшла да таго, што супроць няпраўды ў польскіх хроніках у дачыненні да Вялікага княства было паднята пытанне на Віленскім сейме ў 1559 годзе, і вялікі князь змушаны быў абяцаць, што запатрабуе выпраўлення «таковых непристойных хроник» [6]. Трэба думаць, што ў той час былі вядомыя сапраўдныя ўмовы пагаднення.

На Люблінскім сейме 1569 года феадалы Вялікага княства аспрэчвалі сапраўднасць тэксту Крэўскага пагаднення, заяўляючы, што гэтыя запісы наогул ніколі не існавалі. Апроч таго, акт, які фігуруе як арыгінал пагаднення, не мае неабходных рэквізітаў (подпісаў і пячатак), хоць і іх маглі падрабіць. Магчыма таксама, што падроблены быў не ўвесь акт, а толькі асобныя месцы.

Не выключана і тое, што акт, вядомы цяпер як афіцыйны дакумент, быў прыватным запісам, зробленым кракаўскім біскупам ці якім іншым канонікам, варожа настроеным супроць Вялікага княства Літоўскага. На гэтую думку наводзіць той факт, што вядомы нам тэкст захоўваўся не ў архіве дзяржаўнай канцылярыі, дзе трымаліся ўсе дзяржаўна-прававыя акты, а ў архіве кракаўскай капітулы.

Зусім магчыма, што ўмовы пагаднення былі сфальсіфікаваны з прапагандысцкімі мэтамі — каб ашукаць пранямецкі настроеных феадалаў і каталіцкае духавенства, аслабіць іх супраціўленне, бо яны былі супроць уступлення Ягайлы на польскі прастол. Гэтае меркаванне можа грунтавацца і на тым, што вядомыя беларускія летапісы, якія даволі падрабязна асвятляюць перыяд княжання Ягайлы, нічога не гавораць пра такія яго абяцанні. На падобную думку наводзіць і тое, што ў актах Востраўскага пагаднення 1392 года і Віленска-Радомскай уніі 1401 года няма ні слова пра ўключэнне Вялікага княства Літоўскага ў склад Польшчы.

Вывад аб тым, што вядомы акт Крэўскага па-

гадненне фальсіфікаваны, пацвярджаецца ўсім далейшым ходам гісторыі.

Узышоўшы на польскі прастол, Ягайла захаваў за сабою вярхоўную ўладу і ў Вялікім княстве, хоць і назначыў туды вялікім князем свайго брата Івана (Скіргайлу), а потым стрыечнага брата Вітаўта (Юрыя, Аляксандра), што зусім не шкодзіла княству, не вяло да яго ліквідацыі, а толькі ставіла ў саюзныя адносіны з Польшчай пад вяршэнствам Ягайлы. Пытанне ж аб ліквідацыі княства пачалі ўзнімаць польскія феадалы і каталіцкае духавенства толькі праз шмат гадоў пасля смерці Ягайлы. Праўда, словы аб уключэнні Вялікага княства Літоўскага ў склад Польшчы былі ўнесены ў Гарадзельскі прывілей 1413 года, але тут жа гаварылася пра захаванне ўлады вялікага князя і адасобленасць усёй дзяржавы.

Такую дваістасць акта 1413 года можна растлумачыць тым, што Ягайла ведаў пра несапраўдныя ўмовы Крэўскага пагаднення, якія распаўсюджвалі польскія феадалы, але паколькі ўсё гэта ў нейкай меры было выгадна і яму, то афіцыйна не абвяргаў іх і нават згадзіўся ўскосным чынам падтрымаць, каб мець прыхільнікаў у Польшчы.

Ягайла, увесь час клапоцячыся аб прызнанні яго вярхоўных правоў у Вялікім княстве, разам з тым імкнуўся ўмацоўваць цэласнасць і дзяржаўную адасобленасць яго. На працягу амаль 50 гадоў свайго праўлення ў Польшчы ён пастаянна быў у курсе усіх падзей у абедзвюх дзяржавах і актыўна ўплываў на ўнутраную і знешнюю палітыку княства, і не было за ім ніводнага дзеяння, якое можна было б растлумачыць жаданнем ліквідаваць самастойнасць Вялікага княства.

Адасобленасць княства падкрэслівалася і тым, што адразу пасля ўступлення Ягайлы на польскі прастол і назначэння вялікім князем літоўскім Івана (Скіргайлы) Ягайла не зняў з сябе паўнамоцтваў главы Вялікага княства, а адначасова ўзначаліў дзве дзяржавы. Тым самым была ўстаноўлена персанальная унія паміж гэтымі дзяржавамі.

На захаванне і ўмацаванне адасобленасці Вялікага княства пад вяршэнствам Ягайлы быў накіраваны прывілей, выдадзены вялікаму князю

Скіргайлу ў красавіку 1387 года. У гэтым прывілеі Ягайла абяцаўся моцна аберагаць княства і ўладу Скіргайлы, падтрымліваць яго ва ўсіх справах і раіцца з ім. Каб умацаваць эканамічную базу палітычнай улады апошняга, Ягайла перадаваў яму «горад Менеск... со всеми людьми и с землею и со всякою пошлиною и с доходом и князи служебные», а таксама «Свислочь, Бобруйск, Речицу, Любечь, Пропошеск, Любошаны, Игумен, Логожеск» і шмат іншых дробных сёл і валасцей [7]. У гэтым прывілеі таксама пацвярджаюцца правы Скіргайлы на Трокскае і Полацкае княствы.

Безумоўна, галоўная мэта згаданага прывілею была — пашырыць сацыяльную базу і ўмацаваць уладу Скіргайлы над насельніцтвам усёй дзяржавы; адначасова падкрэслівалася адасобленасць Вялікага княства.

Польскія феадалы і каталіцкае духавенства ўжо тады ўсімі сіламі стараліся ліквідаваць Вялікае княства. У працэсе прымусовага акаталічвання насельніцтва Беларусі, Літвы і Украіны былі створаны каталіцкія біскупскія кафедры і касцёлы, а духавенства атрымала багатыя ахвяраванні і шмат ільгот.

Характэрна, што рымская курыя, падтрымліваючы агрэсіўныя планы польскіх феадалаў і духавенства, не вылучыла настворанныя біскупствы ў самастойную царкоўную правінцыю з непасрэдным падпарадкаваннем Рыму, а ўключыла іх у склад польскай Гнезненскай царкоўнай правінцыі з падпарадкаваннем новых біскупаў польскаму духавенству. Гэтым яшчэ раз падкрэслівалася варожае стаўленне рымскай курыі і ўсяго каталіцкага духавенства да насельніцтва Беларусі, Украіны і Літвы. Гэтая варожая палітыка каталіцкага духавенства асабліва ярка праявілася ў яго імкненні апалячыць усё насельніцтва Вялікага княства, ліквідаваць нацыянальныя культуры гэтых народаў, пазбавіць іх нацыянальнай самасвядомасці. У некаторых выпадках дзеля аховы каталіцкага духавенства і падтрымання парадку ў месцах, дзе праводзілася масавае акаталічванне насельніцтва, былі ўведзены ўзброеныя атрады салдат-католікаў, набраных у Польшчы.

Прымусовае акаталічванне, узмацненне фea-

дальнай эксплуатацыі, а таксама парушэнне суверэннасці дзяржавы ўвядзеннем польскіх войскаў абвастрылі нездавальненне насельніцтва, яно са зброяй у руках выступіла супроць урада.

Ужо ў 1388 годзе ўрад Скіргайлы вымушаны быў скарыстаць дапамогу польскіх сіл супроць насельніцтва Віцебскай і Полацкай зямель. Паўстанне было пераможана, гарады занялі ўрадавыя войскі, але асобныя выступленні і напады не спыняліся па ўсёй Беларусі і Літве. Абставіны ў краіне асабліва абвастрыліся, калі апазіцыйныя сілы ўзначаліў і аб'яднаў у адзін рух брэсцка-гродзенскі князь Вітаўт. У 1390 годзе Ягайла зноў быў змушаны пайсці на дапамогу Скіргайлу ў Беларусь і Літву, бо краіна, паводле слоў Я. Длугаша, «цярпела разарэнне ад міжусобнай вайны і гінула ад уласнага мяча» [8]. На першым часе аб'яднаным сілам Ягайлы і Скіргайлы ўдалося заўладаць замкамі Вітаўта ў Брэсце, Камянцы і Гродне, але і пасля гэтага барацьба не спынілася.

Некалькі гадоў урадавыя сілы вялі барацьбу з паўстанцамі. Вітаўт карыстаўся шырокай народнай падтрымкай, і гэта змусіла Ягайлу пайсці на кампраміс. У выніку перагавораў у Востраве (каля горада Ліды) 5 жніўня 1392 года было заключана пагадненне, паводле якога аслабілася прымусовае акаталічванне, асабліва ў этнаграфічнай Літве, дзе хрышчэнне праводзілася пасля 1413 года; не дапускалася ўтрыманне польскіх салдат у беларускіх і літоўскіх гарадах. Замест Скіргайлы, які скампраметаваў сябе супрацоўніцтвам з польскімі феадаламі, вялікім князем літоўскім быў прызначаны Вітаўт, але і ён прызнаў вяршэнства асабовай улады Ягайлы.

Востраўскае пагадненне спыніла ўнутраную барацьбу ў Вялікім княстве Літоўскім і ўмацавала яго саюз з Польшчай на аснове персанальнай (асабістай) уніі. У гэтым яшчэ раз праявіўся палітычны талент Ягайлы; у асобе Вітаўта ён замест праціўніка займеў энергічнага, рашучага і разумнага саюзніка ў барацьбе з крыжаносцамі.

Гэтым пагадненнем былі юрыдычна аформлены тыя фактычныя ўзаемаадносіны, што склаліся паміж дзвюма дзяржавамі пасля ўступлення Ягайлы на польскі прастол. Адасобленасць Вялі-

кага княства ад Польшчы падтрымлівалася яшчэ і тым, што само княства не было дзяржавай унітарнай, а ўяўляла сабой своеасаблівую феадальную федэрацыю, у якой да цэнтральнай часткі дзяржавы прымыкалі землі-княствы са значнымі аўтаномнымі правамі. Феадалы гэтых зямель не ўдзельнічалі ў вырашэнні пытання аб уніі і таму не лічылі сябе звязанымі ўмовамі гэтага дагавору. Праўда, пасля падпісання уніі Ягайла пачаў збіраць ад князёў асобных зямель «послушные листы», у якіх яны заяўлялі пра сваю вернасць яму і каралеве польскай, але ўмоў уніі яны, відаць, не ведалі і іх не пацвярджалі. Без іх жа ўдзелу нельга было вырашыць пытанне аб характары саюзу княства з Польшчай. Трэба ўлічыць таксама, што тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага, колькасць насельніцтва, а значыць, і ваенныя сілы яго значна перавышалі сілы Польшчы, таму і далучыць княства было немагчыма без згоды значнай часткі насельніцтва, асабліва пануючага класа.

Уступленне Ягайлы на польскі прастол вельмі змяніла і знешнюю і ўнутраную палітыку Польскай дзяржавы. Ягайла, які вырас і выхоўваўся ў Беларусі, прыбыў у Кракаў з вялізнай світай сваіх прыдворных і асабістай аховай (каморным атрадам), набранай у асноўным з яго ўладанняў у Беларусі, і паколькі ні ён сам, ні яго прыдворныя і ахова не размаўлялі ні на лацінскай, ні на нямецкай мове, то і польскія феадалы былі вымушаны пакінуць нямецкую і пераходзіць на беларускую або польскую мову. Такім чынам пры каралеўскім двары быў зроблены пачатак адраджэння славянскай мовы і абмежавання нямецкай. Апіраючыся на свае ўзброеныя атрады, Ягайла ўмацаваў каралеўскую ўладу ў Польшчы і тым самым часткова абмежаваў самавольства буйных феадалаў і ўплыў вярхоў каталіцкага духавенства на дзяржаўныя справы.

Каб мабілізаваць усе сілы абедзвюх дзяржаў на разгром крыжаносцаў, Ягайла перш за ўсё хацеў заручыцца падтрымкай шырокіх мас польскага народа і патрыятычна настроенай шляхты. Дзеля гэтага ў 1388 годзе быў выдадзены Петрыкаўскі прывілей, які пашыраў правы польскай шляхты, арганізаваны паход супроць венгерскага

уладарання ў Галіцкай зямлі, а потым Ягайла выступіў супроць польскага князя Уладзіслава, які, уступіўшы ў саюз з крыжаносцамі, перадаў ім Добжыньскую зямлю і прапанаваў план падзелу Польшчы паміж крыжаносцамі, Брандэнбургскай маркай і сілезскімі князямі.

Пасля гэтага выступлення сілезскія князі вымушаны былі пайсці на пагадненне з Ягайлам. Каб нейтралізаваць або нават прыцягнуць на свой бок хоць частку каталіцкага духавенства, якое падтрымлівала патрыятычныя сілы ў краіне, і ізаляваць ордэн крыжаносцаў, пазбавіўшы яго падтрымкі заходнееўрапейскіх дзяржаў, Ягайла пачаў шырока прапагандаваць свае захады па акаталічванню насельніцтва Беларусі і Літвы. Напрыклад, у грамаце Ягайлы, накіраванай у 1409 годзе ў заходнееўрапейскія дзяржавы і гарады, усё насельніцтва заклікалася не падтрымліваць крыжаносцаў і выкрываць іх рабаўніцтва і бесчалавечнасць. У ёй пісалася: «...просім вас адвярнуць ваш розум ад іх несправядлівых падбухторванняў; калі ж яны будуць заклікаць і патрабаваць якіх-небудзь людзей з вашых уладанняў прыйсці на дапамогу супроць нас і згаданага брата нашага князя Вітаўта, то забараніць пераход туды вашых людзей; крыжаносцы ж сапраўды ўзбройваюцца і патрабуюць дапамогі ўзброенай сілы супроць верных спаведнікаў каталіцкай веры» [9].

Праведзеныя Ягайлам захады па ўмацаванню аўтарытэту абедзвюх дзяржаў дазволілі ўрадам Польшчы і Вялікага княства дабіцца замацавання саюзу: 18 студзеня 1401 года ў Вільні былі сабраны найбольш уплывовыя феадалы, што прынялі каталіцтва, і яны спецыяльнай граматай пацвердзілі саюз з Польшчай. У сакавіку таго ж года аналагічнае ўзаемнае абавязацельства пацвердзілі польскія феадалы, якія сабраліся ў горадзе Радоме, і тады саюз, заснаваны на персанальнай уніі, быў юрыдычна замацаваны ў Віленска-Радомскім акце. Гэтым пагадненнем феадалы Вялікага княства абяцалі Ягайлу і польскім грамадзянам выступаць усімі сіламі супроць нападаў якіх бы то ні было ворагаў і ахоўваць польскія інтарэсы, як свае ўласныя, гэтак жа павінны былі рабіць і польскія феадалы.

Акт Віленска-Радомскай уніі пацвердзіў адасобленасць і самастойнасць Вялікага княства, а таксама правы Вітаўта як самастойнага кіраўніка дзяржавы, вызначыў сутнасць дзяржаўна-прававой сувязі княства з Польшчай, як персанальную унію дзвюх дзяржаў пад вяршэнствам аднаго гасудара. Віленска-Радомская унія стала юрыдычнай асновай саюзу ўсходнееўрапейскіх народаў у іх барацьбе супроць нямецкай агрэсіі. Таму залежнасць Вітаўта ад Ягайлы мела больш намінальны характар і не была вырашальнай у адносінах паміж абедзвюма дзяржавамі, бо ва ўсіх унутраных і міжнародных справах яны былі самастойныя.

У гістарычнай літаратуры Віленскі з'езд феадалаў некаторыя аўтары разглядаюць як пачатак сістэматычнага склікання буйных землеўладальнікаў на вырашэнне дзяржаўных спраў, г. зн. як першы агульнадзяржаўны сейм Вялікага княства Літоўскага. Такая ацэнка гэтага з'езда выклікае пярэчанні, бо вядома, што падобныя зборы феадалаў бывалі і раней. Акрамя таго, і ў глыбокай старажытнасці насельніцтва збіралася вырашаць дзяржаўныя справы на агульныя сходы — вечасеймы.

Яшчэ раз пацвердзіўшы саюз абедзвюх дзяржаў, Віленска-Радомская унія стала зыходным момантам арганізацыі і аб'яднання сіл усходнееўрапейскіх народаў у іх барацьбе з крыжаносцамі. Славутая перамога пад Грунвальдам стала пачаткам поўнага знішчэння гэтага разбойнага ордэна, яна знішчыла міф аб непераможнасці тэўтонскіх крыжаносцаў, і на сотні гадоў была знята магчымасць нямецкай узброенай агрэсіі на ўсходзе Еўропы. Разам з тым гэтая перамога павысіла міжнародны аўтарытэт Вялікага княства і Польшчы, стварыла ў іх прадумовы развіцця вытворчых сіл і міжнародных сувязей. Перамогай пад Грунвальдам была падарвана і магутнасць каталіцкага духавенства, што ў сваю чаргу паспрыяла развіццю свабоднай думкі ва ўсёй Еўропе і павышэнню нацыянальнай самасвядомасці заходніх і паўднёвых славян, актывізацыі іх вызваленчай барацьбы. Гэтая перамога была яскравым сведчаннем плённасці дружбы і саюзу народаў Усходняй

Еўропы ў іх барацьбе супроць нямецкай агрэсіі і засілля рэакцыйнай, дагматычнай ідэалогіі, якую насаджала каталіцкая царква.

Пацярпеўшы паражэнне ў адкрытым баі, нямецкія феадалы імкнуліся падарваць саюз абедзвюх дзяржаў. На гэта была скіравана дзейнасць тайных агентаў і службовых асоб ордэна, нямецкіх князёў, каталіцкага духавенства і нават самога германскага імператара. Распальваючы рэлігійную варожасць паміж новаахрышчанымі католікамі і праваслаўнымі, каталіцкае духавенства і феадалы-католікі пачалі весці палітыку дыскрымінацыі праваслаўнага насельніцтва, што ў канчатковым выніку падрывала жыццёвыя сілы дзяржавы, вяло да ліквідацыі яе палітычнай самастойнасці, да пагібелі. У 1413 годзе ў замку Горадлі над Бугам былі сабраны некаторыя польскія феадалы і 47 феадалаў-католікаў Вялікага княства. У выніку былі выдадзены тры граматы (прывілеі): польскіх феадалаў аб тым, што яны згодны падзяліцца з феадаламі-католікамі Вялікага княства гонарам насіць гербы; феадалаў Вялікага княства, якія прымалі гербы, тым самым уступаючы ў гербавае пабрацімства з польскімі феадаламі, і за гэта абяцаліся ад імя шляхты, баяр, паноў і ўсіх грамадзян княства (хоць іх ніхто не ўпаўнаважваў на гэта) ніколі не пакідаць польскіх паноў, прэлатаў і шляхты ва ўсіх іхніх справах, памагаць ім супроць усялякіх непрыяцеляў, захоўваць вернасць Ягайлу, Вітаўту і іх нашчадкам; у выпадку смерці Вітаўта абяцалі не выбіраць сабе князя без згоды Ягайлы і польскіх феадалаў. Як відаць з тэксту гэтых прывілеяў, у іх не было нічога, што прыніжала б Вялікае княства, хоць і накіраваны былі яны на падрыў адзінства класа феадалаў.

Трэці ж прывілей, выдадзены ад імя Ягайлы і Вітаўта, уяўляў сабой дакумент адкрытай каталіцкай агрэсіі, меў на мэце не саюз дзвюх дзяржаў, а ўмацаванне і пашырэнне каталіцызму, ідэалагічнае падаўленне і падпарадкаванне народа каталіцкаму духавенству. Дзеля гэтага ў прывілеі былі словы пра ўключэнне Вялікага княства ў склад Польшчы. Так, у артыкуле першым хлусліва сцвярджалася, што з таго часу, як была прынята польская карона «з мэтай пашырэння хрысціян-

скай веры», дзяржавы і землі, злучаныя ў Вялікім княстве, былі «прысвоены, уключаны, злучаны, перададзены» Польскаму Каралеўству са згоды князёў, паноў, шляхты, службовых асоб і баяр Вялікага княства. Далей гаварылася ад імя Ягайлы і Вітаўта, што землі, якія заўсёды да гэтага часу яны мелі і маюць у поўным уладанні на падставе права наследавання як законныя гасудары, са згоды і волі паноў, шляхты, баяр другі раз інкарпаруюць, далучаюць, уз'ядноўваюць у Каралеўства Польскае, прысвойваюць яму, злучаюць і аб'ядноўваюць з ім, звязваюць саюзам і назаўсёды замацоўваюць.

Адпаведна з гэтым запісам Вялікае княства павінна было ў самы блізкі час перастаць існаваць як самастойная дзяржава, але ў артыкуле 11 гэтага прывілею гаварылася, што «паны і шляхціцы пасля смерці Аляксандра Вітаўта... нікога не будуць мець або выбіраць вялікім князем і гаспадаром Літвы, як толькі каго кароль польскі і яго наступнікі, параіўшыся з прэлатамі і панамі Польшчы і зямель Літвы, палічаць за неабходнае выбраць і паставіць. Гэтак сама і прэлаты, паны і шляхта каралеўства Польскага, калі памрэ польскі кароль, не пакінуўшы нашчадкаў і законных наследнікаў, не павінны выбіраць сабе караля і гасудара без ведама і парады нашай, г. зн. вялікага князя Аляксандра, паноў і шляхты названых вышэй зямель Літвы» [10]. З гэтага артыкула вынікае, што, нягледзячы на ўжыванне ўсіх магчымых дзеясловаў аб далучэнні, Вялікае княства не толькі захоўвае сваю самастойнасць, але ў выпадку смерці Ягайлы каралём Польшчы можа стаць толькі асоба, пажаданая феадалам княства, г. зн. што прывілей у даным выпадку мае раўнапраўны характар, і няма нават намёку на ліквідацыю і далучэнне зямель княства да Польшчы.

Такім чынам, усе напышлівыя словы прывілею аб зліцці дзяржаў не мелі ў той час новага дзяржаўна-прававога значэння — заставаўся той самы саюз дзвюх дзяржаў у форме персанальнай уніі. Саюзныя адносіны значна аслабіліся пасля паражэнняў крыжаносцаў у 1414—1422 гадах і заключэння з імі міру. Пасля ж абрання на велікакняжацкі прастол у 1430 годзе Свідрыгайлы,

прыхільніка самастойнасці Вялікага княства, адносіны настолькі сапсаваліся, што справа дайшла да ваенных дзеянняў супраць Польшчы. У 1432—1433 гадах адносіны крыху наладзіліся, але становішча было няўстойлівае, а ў 1434 годзе, пасля смерці Ягайлы, унія была поўнасцю скасавана.

Гаворачы пра вынікі гэтага першага этапу саюзу Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, трэба адзначыць, што унія спрыяла збліжэнню народаў Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы, умацаванню і развіццю ўзаемных гандлёвых і культурных сувязей. Асабліва важнае значэнне мела аб'яднанне ваенных і матэрыяльных сіл абедзвюх дзяржаў у барацьбе з нямецкай агрэсіяй. Дзякуючы уніі былі прыпынены анямечванне польскага народа і каланізацыя Польшчы, а Грунвальдская перамога на стагоддзі стрымала прасоўванне немцаў ва Усходнюю Еўропу. У Польшчы пачалося адраджэнне роднай культуры і мовы. Без перабольшання, можна сказаць, што дзякуючы Крэўскай уніі народы Беларусі, Літвы і Украіны з дапамогай рускага народа выратавалі Польшчу ад нямецкай каланізацыі. Гэтая унія была важным паваротным рубяжом ва ўсёй гісторыі Польшчы.

Але ў той самы час з пашырэннем каталіцызму на тэрыторыю Беларусі, Літвы і Украіны атрымала свабодны доступ каталіцкае духавенства з яго дагматычнай ідэалогіяй, якая стала асновай самага рэакцыйнага светапогляду. Да таго ж гэтае духавенства падпарадкоўвалася і служыла заходнееўрапейскім дзяржавам, і ўся яго дзейнасць была варожая інтарэсам народаў княства і самой дзяржаве. Яно ўсімі сіламі імкнулася душыць і знішчаць народную культуру, распальвала рэлігійную варожасць у асяроддзі беларускага, украінскага і літоўскага народаў і выклікала недавер да братняга рускага народа.

Каталіцкая прапаганда царкоўнага касмапалітызму таксама вяла да таго, што значная частка феадалаў, стаўшы католікамі, больш клапацілася пра інтарэсы рымскай курыі, чым сваёй дзяржавы і народа, і не здольна была процістаяць захопніцкім памкненням польскіх феадалаў, якія доўгі час падрывалі і стараліся знішчыць саюзнае Польшчы Вялікае княства. Гэтая неразумная і антынарод-

ная палітыка польскіх феадалаў і каталіцкага духавенства прывяла да таго, што з аслабленнем Вялікага княства былі падарваны і сілы самой Польскай дзяржавы.

Другі этап саюзных сувязей Вялікага княства Літоўскага і Польшчай пачаўся з абрання ў 1447 годзе на польскі прастол вялікага князя літоўскага Казіміра (сына Ягайлы і Соф'і Гальшанскай), пасля чаго ён стаў на чале дзвюх самастойных дзяржаў. Зноў устанавілася персанальная унія, якая шмат дзесяцігоддзяў служыла трывалай асновай саюзу дзвюх раўнапраўных дзяржаў, кожная з якіх мела сваю эканоміку, фінансы, армію, заканадаўства, дзяржаўны апарат і вяла самастойную ўнутраную і знешнюю палітыку.

Разам са смерцю Казіміра ў 1492 годзе унія была перапынена, але ў 1501 годзе зноў аднавілася, калі каралём Польшчы быў абраны вялікі князь літоўскі Аляксандр. Пасля смерці Аляксандра польскія феадалы зноў абралі сваім каралём вялікага князя літоўскага Жыгімонта I, і унія захавалася. Яна захоўвалася і пасля ўступлення на польскі прастол Жыгімонта II Аўгуста.

Каталіцкая агрэсія і захопніцкія імкненні польскіх феадалаў пастаянна падрывалі сілы Вялікага княства, а неразумная пракаталіцкая палітыка вярхоў прывяла да таго, што ўжо на пачатку XVI стагоддзя ад Вялікага княства адышла да Рускай дзяржавы значная частка ўсходніх зямель, бо насельніцтва іх не жадала мірыцца з насаджэннем каталіцызму і зацісканнем сваіх правоў, а пажадала далучыцца да Рускай дзяржавы.

Захопніцкія імкненні польскіх феадалаў і агрэсіўнасць каталіцкага духавенства асабліва ўзмацніліся на пачатку другой палавіны XVI стагоддзя. Выконваючы парады і пажаданні рымскай курыі, Жыгімонт Аўгуст, насуперак дзяржаўным інтарэсам і волі народа, уцягнуў Вялікае княства ў цяжкую Лівонскую вайну з Рускай дзяржавай, у выніку чаго княства апынулася між двух агнёў: з усходу наносілі ўдар за ўдарам рускія войскі, а з захаду насядалі польскія феадалы — тэрарызавалі насельніцтва прыгранічных зямель, рабілі частыя набегі, рабавалі, забівалі, калечылі людзей, забіралі ўсё, што маглі. І пры гэтым яны застава-

ліся беспакараныя, бо ўрадавыя колы Польшчы і каталіцкая прапаганда пакрывалі і падтрымлівалі іх, заяўляючы, што ўсе набегі спыняцца, як толькі гэтыя землі будуць далучаны да Польшчы.

Справа дайшла да таго, што пытанне аб ахове заходніх граніц і абароне насельніцтва ад разбойніцкіх нападаў неаднойчы ўзнімалася на сеймах Вялікага княства. Так, на сейме 1547 года слухаліся скаргі «на кривды несносные, которые мають... от панов поляков и мазовшан», а таксама на сеймах 1551 і 1554 гадоў. Урад Жыгімонта Аўгуста, які з 1548 года быў і каралём Польшчы, не прымяняў дзейсных захадаў супраць гэтых нападаў і тым самым патураў ім. У Польшчы ж і на заходніх землях Беларусі і Украіны ў гэты час каталіцкія ксяндзы ўзмоцнена прапагандавалі далучэнне гэтых зямель да Польшчы.

Актыўную дзейнасць развіла вялікая княгіня літоўская і каралева польская, жонка Жыгімонта I, італьянка Бона Сфорца, якая фактычна была агентам рымскай курыі. Калі ж курыя вырашыла, што Бона Сфорца больш не прыдатна для гэтай мэты, папскія легаты дапамаглі ёй прысвоіць дзяржаўныя каштоўнасці княства і каралеўства і вывезці іх у Італію; там яе атруціў каханак-духоўнік, а ўсе скарбы, згодна з падробленым завяшчаннем, перайшлі да папы рымскага і яе забойцы [11].

Пасля ад'езду Боны Сфорца ў Італію галоўным дзеячам па падрыхтоўцы ліквідацыі Вялікага княства быў яе сын Жыгімонт Аўгуст. У пачатку свайго праўлення ён, зблізіўшыся з некаторымі беларускімі і літоўскімі феадаламі і ажаніўшыся на Варвары Радзівіл, браты якой (Мікола Чорны і Мікола Рыжы) былі ярымі ворагамі каталіцызму, спрабаваў нават процістаяць каталіцтву, але пасля смерці жонкі падпаў пад уплыў каталіцкіх дзеячаў і, ведучы распуснае жыццё, зрабіўся іхняй паслухмянай зброяй. Яшчэ ў 1549 годзе ён заключыў пагадненне з Габсбургамі, якія абяцалі яму ўзброеную дапамогу супроць непаслушэнства падданых, г. зн. заклікаў немцаў да барацьбы з польскім народам [12].

Польскія феадалы, захапіўшы ў XIV стагоддзі частку заходнеўкраінскіх зямель, неаднойчы ў XV і XVI стагоддзях рабілі спробы знішчыць свай-

го суседа і вернага саюзніка — Вялікае княства і далучыць да Польшчы ўсе яго землі, каб мець магчымасць эксплуатаваць насельніцтва Беларусі, Украіны і Літвы. Гэтую неразумную, вузкаэгаістычную іх палітыку поўнасцю падтрымлівалі вялікі князь літоўскі і некаторыя феадалы княства. Скарыстаўшы цяжкае становішча апошняга, Жыгімонт Аўгуст з дапамогай сваіх падхалімаў і каталіцкага духавенства арганізоўвае сходы (сеймы) заможнай шляхты, на якіх выказваецца прадыктаванае зверху пажаданне злучыць абедзве дзяржавы ў адну. Але пераважная большасць шляхты і, што асабліва важна, большасць буйных феадалаў на гэта не пайшлі.

Разам з тым каталіцкае духавенства пачало шырокую прапагандысцкую кампанію. Наколькі каталіцкая прапаганда была моцнай, можна бачыць з такога факта, што на адным са сходаў заходнебеларускай шляхты, у сваёй масе малапісьменнай або нават непісьменнай, было прынята рашэнне прасіць урад, каб усе дакументы для іх пісаліся на лацінскай або на польскай мовах, а не на беларускай. Каталіцкія прапагандысты ва ўсіх касцёлах абяцалі, што, як толькі Вялікае княства будзе далучана да Польшчы, тады ўся дробная і сярэдняя шляхта атрымае такія ж правы і палітычнае значэнне ў дзяржаве, як і буйныя феадалы. Да таго ж, каб ідэалагічна падрыхтаваць і ашукаць праваслаўную шляхту, Жыгімонт Аўгуст у 1563 годзе выдаў прывілей, якім абвяшчаліся яе роўныя правы з католікамі. Прапагандысцкі і дэмагагічны характар гэтага прывілею ў тым, што абмежавальных нормаў Гарадзельскага прывілею ў Вялікім княстве ніколі не прытрымліваліся. Напрыклад, у студзені 1432 года кракаўскі біскуп пісаў кардыналу Юліяну Цэзарэні, што вялікі князь Свідрыгайла ва ўсім слухаецца праваслаўных феадалаў, раздаў ім усе важныя пасады ў дзяржаве і самыя буйныя замкі. Калі ж на вялікакняжацкі прастол уступіў Жыгімонт Кейстутавіч, у кастрычніку 1432 года быў выдадзены прывілей, якім праваслаўныя князі, знатныя людзі і баяры Вялікага княства раўняліся ў правах з феадаламі-католікамі.

Падобны быў і прывілей 1434 года. Апрача та-

го, у самім прывілеі 1563 года гаворыцца, што праваслаўныя феадалы могуць карыстацца ўсімі правамі і вольнасцямі, «яко перед тым, здавна и до того часу» карысталіся. З юрыдычнага боку прывілей меў значэнне ў тым, што афіцыйна адмяняў дыскрымінацыйныя нормы Гарадзельскага акта 1413 года, практычнае ж значэнне яго было вельмі малое, бо нічога не мянялася ні ў гаспадарскай радзе, ні на іншых дзяржаўных пасадах. Не спыняліся ні каталіцкая агрэсія, ні ганенні супраць праваслаўнага насельніцтва Беларусі і Украіны.

Жыгімонт Аўгуст, палічыўшы пасля гэтага, што насельніцтва ідэалагічна апрацавана, 13 сакавіка 1564 года выдаў дэкларацыю, у якой абвясціў, што адмаўляецца ад сваіх спадчынных правоў на землі Вялікага княства Літоўскага, добраахвотна адракаецца і ўступае іх Польшчы. Ён спадзяваўся, што дэкларацыя стане юрыдычнай падставай далучэння Беларусі, Літвы і Украіны да Польшчы, а тым самым і ліквідацыі самастойнасці княства. Апроч гэтага, ад імя Жыгімонта Аўгуста быў выдадзены фальшывы дакумент — «рэцэс» Варшаўскага сейма 1563—1564 гадоў, дзе абвяшчалася, нібыта на гэтым сейме, нягледзячы на некаторыя рознагалоссі прадстаўнікоў абедзвюх дзяржаў, адбылося зліццё «двух народаў, польскага і літоўскага, у адзін народ, адно цела, а таму целу ўстанаўліваецца адна галава і адзін гасудар кароль і таксама адна агульная рада», а Польшча і Вялікае княства Літоўскае зрабіліся з гэтага часу адной непадзельнай дзяржавай [13].

Феадалы княства рашуча выступілі супроць гэтых актаў. Яны заявілі, што «рэцэс» хлуслівы і яны не прызнаюць вотчыннага характару ўлады вялікага князя, а лічаць яго за службовую асобу ў дзяржаве, выбраную воляй народа. Гэта вельмі выразна выказана ў Статуце, зацверджаным 1 ліпеня 1564 года і ўведзеным у дзеянне ў 1566 годзе. У артыкуле другім III раздзела гаварылася, што вялікі князь абавязваецца захоўваць правы і вольнасці ўсіх людзей у вялікім княстве, «в котором они, яко люде вольные, вольно обираючи из стародавна из вечных своих продков собе панов и господарей Велікіх князей Литовских». Гэты арты-

кул быў простым адказам на дэкларацыю 13 сакавіка. У гэтым жа Статуце былі і іншыя артыкулы, накіраваныя на захаванне цэласнасці і незалежнасці княства.

Калі з дарэннем усёй дзяржавы нічога не выйшла, афіцыйныя прапагандысты, каб супакоіць насельніцтва княства і замаскіраваць варожую яму палітыку Жыгімонта Аўгуста, пачалі тлумачыць, што акт сведчыць толькі пра адмаўленне ад тытула вялікага князя ў карысць Польшчы. З пункту ж гледжання тагачаснага крымінальнага права гэтая дэкларацыя была не што іншае, як акт дзяржаўнай здрады, здзейсненай галавой дзяржавы. Адпаведна з першым і другім артыкуламі III раздзела Статута 1529 года гасудар абавязваўся не змяншаць тэрыторыі княства Літоўскага і ахоўваць яго ад усялякага паніжэння і аслаблення.

Каб мець падтрымку даволі шматлікай дробназямельнай шляхты, вялікі князь у тым жа 1564 годзе, нібыта дзеля пашырэння правоў шляхты, выдаў прывілей, якім уводзіліся для яе ў дзяржаве выбарныя суды і ўстанаўлівалася адзіная падсуднасць. Гэта было імкненне стварыць бачнасць, што Вялікае княства Літоўскае далучаецца да Польшчы згодна з пажаданнямі народа.

Усё насельніцтва, у тым ліку і шляхта, не хацелі ліквідацыі самастойнасці княства. Феадалы неаднойчы вялі перагаворы з прадстаўнікамі Польшчы пра больш цесны саюз абедзвюх дзяржаў, але пры ўмове захавання раўнапраўя і «братэрскай любові». Гэта вельмі выразна выказана і ў пастанове Віленскага сейма 1563 года, які зацвердзіў спецыяльную інструкцыю для перагавораў з Польшчай аб уніі, у якой дэлегатам наказвалася строга ахоўваць годнасць Вялікага княства, сачыць, каб правы ўсяго насельніцтва ні ў чым не былі страчаны і не прыніжаліся другім бокам.

Дапускалася ўстанаўленне аднаго гасудара і скліканне сумесных сеймаў для вырашэння агульных спраў, але пры гэтым павінны былі быць у кожнай дзяржаве самастойныя вышэйшыя органы ўлады і кіравання, адасобленыя ўзброеныя сілы, казна і заканадаўства. Гэтыя ўмовы пацвярджаліся і падтрымліваліся на ўсіх наступных сеймах княства. Таму няма дастатковых падстаў лічыць,

што шляхта жадала поўнага зліцця з Польшчай, а буйныя феадалы выступалі супроць уніі. Такая памылковая думка склалася пад уплывам каталіцкай прапаганды, якая спрабавала пераканаць, што далучэнне Украіны і часткі Беларусі да Польшчы было ажыццёўлена згодна з пажаданнем «шляхецкага народа» княства. Яны сцвярджалі таксама, нібыта ў XVI стагоддзі ў Вялікім княстве існавала шырокая шляхецкая дэмакратыя, і нават самая бедная шляхта мела такія самыя правы, як і буйныя феадалы. З аналізу ж тагачасных прававых актаў і з іншых гістарычных дакументаў відаць, што праз усю гісторыю княства шляхта ніколі самастойнага палітычнага значэння не мела. Таму пры аналізе актаў аб уніі, у якіх выказваецца «жаданне» шляхты хутчэйшага злучэння з Польшчай, няцяжка разгледзець і яго арганізатараў. У 50-ых гадах XVI стагоддзя такую ролю брала на сябе вялікая княгіня і каралева Бона Сфорца, потым сам вялікі князь Жыгімонт Аўгуст і адданыя яму буйныя феадалы. Асабліва старалася каталіцкае буйное духавенства. Сход шляхты ў ваенным лагеры пад Віцебскам у 1562 годзе быў арганізаваны тымі самымі буйнымі феадаламі, што былі пры арміі, без дазволу якіх шляхта не магла і кроку ступіць. Вазіў просьбу ў Вільню таксама прадстаўнік буйных феадалаў Ян Хадкевіч.

Ідэю уніі з Польшчай на ўмовах раўнапраўя падтрымлівала большасць феадалаў княства — яны бачылі ў ёй магчымасць умацаваць сваё становішча ўнутры краіны і атрымаць ваенную дапамогу ў вайне з Расіяй. У 60-ых гадах XVI стагоддзя сярод беларускага і ўкраінскага народаў была шырока распаўсюджана ідэя далучэння да Расіі ці абрання на велікакняжацкі прастол пасля смерці Жыгімонта Аўгуста сына рускага цара Івана IV. Гэтую ідэю падтрымлівалі некаторыя феадалы, і прыхільнікі уніі з Польшчай дзейнічалі тым энергічней, чым горш ішлі справы ў вайне з Расіяй. Таму разыходжанне паміж феадаламі княства і польскімі было толькі ва ўмовах уніі, а самую яе ідэю падтрымлівала большасць іх. Калі б феадалы княства былі супроць уніі, яны наогул не паехалі б у Люблін на агульны сейм, нягледзячы на ўсе ўгаворы і абяцанні польскіх феадалаў і караля. Пра

такія абяцанні сведчаць перагаворы прадстаўнікоў Польшчы ў Лебедзеве і Маладзечне, а таксама граматы, выдадзеныя Жыгімонтам Аўгустам. Так, у грамаце, выдадзенай у кастрычніку 1568 года, гаварылася, што саюз абедзвюх дзяржаў будзе заснаваны на «милости, згоды братское, который бы был однако и заровно во всем пожиточный обеюм тым панством» [14]. У інструкцыях, разасланых у паветы, Жыгімонт Аўгуст запэўніваў, што дзякуючы уніі княства атрымае ад Польшчы дапамогу ў Лівонскай вайне.

Але прадстаўнікі княства не спяшаліся на агульны сейм, хоць і не супроць былі атрымаць абяцаную дапамогу. Каб рассеяць іх недавер, Жыгімонт у снежні 1568 года выдаў грамату, дзе клятвенна абяцаўся ахоўваць правы і інтарэсы княства і не прымушаць яго прадстаўнікоў на унію, а ў выпадку, калі не будзе дасягнута ўзаемная згода, гарантаваў, што кожны з іх «мает и мети будет вольное, учтивое, ни от кого ничим не затрудненное и спокойное отъехание с того сейму». Далей ён абяцаўся не выдаваць ніякіх грамат без згоды радных паноў Вялікага княства, захоўваць Падляшша ў складзе яго. А насельнікі Падляшша «не мають быти инак захованы... одно заровно со всими обывателями Великого князства Литовского, яко тубыльцы и родичи здешнего панства... и никоторои рецессы соймовые ани декреты в той всей справе спольной на сторону Великого княства Литовского не мають быти ани будуть выдаваны под печатью Коруны польское, одно под печатью Великого князства Литовского» [15].

Клятвенныя абяцанні і ўгаворы, а таксама надзея атрымаць дапамогу схілілі прадстаўнікоў княства з'явіцца ў Люблін на перагаворы. Але перагавораў, па сутнасці, там не было. Польскія феадалы запатрабавалі ліквідацыі княства і ўключэння ўсёй яго тэрыторыі ў склад Польшчы.

Кіраваць і каардынаваць дзейнасць польскіх феадалаў і каталіцкага духавенства ў Люблін прыбылі спецыяльныя паслы рымскай курыі, каталіцкі фанатык і цемрашал кардынал Гозій і папскі легат В. Порцікус, а таксама паслы ад германскага імператара Максіміляна. Іх дзейнасць не адлюстравана ў афіцыйных дакументах сейма, ад-

нак можна не сумнявацца, што прыехалі яны ў Люблін не ў турысцкае падарожжа і не абараняць інтарэсы насельніцтва Вялікага княства Літоўскага або Польшчы.

Пасяджэнні Люблінскага сейма пачаліся 10 студзеня 1569 года. Буйныя польскія феадалы і каталіцкія біскупы трымаліся прыхаванай і вераломнай тактыкі нацкоўваць польскую шляхту на прадстаўнікоў Вялікага княства, каб потым заяўляць, што ліквідацыі яго дабіваюцца не яны, а польская шляхта, якая нібыта робіць гэта ў інтарэсах польскага народа. Так, напрыклад, ленчыцкі ваявода даў распараджэнне паслам ад шляхты патрабаваць далучэння да Польшчы Валынскай зямлі, аб чым захаваўся запіс у дзённіку Люблінскага сейма.

Такім чынам, прадстаўнікі княства звярталіся да польскіх феадалаў, спадзеючыся на дапамогу, а тыя думалі, як лепей абрабаваць і знішчыць сваіх сяброў і саюзнікаў. Планы польскіх феадалаў трымаліся ў тайне ад прадстаўнікоў княства — Жыгімонт неаднойчы напамінаў польскім паслам, каб трымалі ў тайне характар сваіх нарад.

У першыя дні польскія феадалы заявілі, што яны жадаюць поўнай ліквідацыі княства, аб чым падрыхтавалі спецыяльны дакумент і запатрабавалі, каб прадстаўнікі княства падпісалі яго без ніякага абмеркавання на той толькі падставе, што ў ім ёсць такія запісы, якія былі ў многіх актах.

15 лютага прадстаўнікі Вялікага княства адмовіліся падпісаць прапанаваны ім дакумент, заявіўшы, што «калі ж... вы, паны, не пажадаеце з намі ўвайсці ў братэрства і па-братэрску злучыцца так, як мы прапаноўваем... але пажадаеце настойваць на вашай запісцы, у якой вы шырока распісалі, як будзеце цягнуць нас да інкарпарацыі і старых дагавораў... дык нам не будзе патрэбы тут болей аставацца; давядзецца не скончыўшы справы паехаць адсюль» [16]. Тады польскія прадстаўнікі звярнуліся да Жыгімонта, каб ён прымусіў другі бок згадзіцца на прапанаваныя ўмовы «сваею каралеўскаю ўладаю», на што ён 21 лютага даў такі адказ: «Літоўцам не будзе прапанавана нічога іншага, апроч таго, што ёсць у прывілеі Аляксандравым і аб чым гаворыць Варшаўскі рэцэс».

Далей ён запатрабаваў толькі, каб было «ў тайне ўсё, што адбываецца паміж імі» [17].

У наступныя дні прадстаўнікоў княства спрабавалі прымусіць падпісаць прапанаваны акт, а калі не ўдалося гэтага дабіцца, 28 лютага «было абвешчана ад імя караля, што яго вялікасць загадае Літве прыйсці і сесці ў пасяджэнне» [18] сейма, што павінна было сведчыць пра фактычна здзейсненую унію насуперак волі прадстаўнікоў княства. І гэта ўсё прапаноўвалася трымаць у сакрэце. Даведаўшыся пра такое рашэнне Жыгімонта, які зноў парушыў свае клятвы, абяцанні і прысягі, прадстаўнікі княства 1 сакавіка пакінулі Люблін. Тады Жыгімонт вырашыў адкінуць усялякую маскіроўку і пайшоў на адкрытую здраду інтарэсаў Вялікага княства.

Пакарыстаўшыся тым, што княства вяло тады цяжкую Лівонскую вайну і не магло супрацiўляцца, ён 5 сакавіка выдаў незаконны акт аб адлучэнні ад яго Падляшскай зямлі (з гарадамі Драгічынам, Мельнікам, Бельскам і інш.) і далучэнні яе да Польшчы, а феадалам і службовым асобам Падляшша было загадана пад страхам канфіскацыі маёмасці прысягнуць на вернасць Польшчы. Калі гэты захопніцкі акт не атрымаў належнага адпору ні ад феадалаў усяго княства, ні ад насельніцтва Падляшскай зямлі, распрапагандаванага каталіцкім духавенствам, Жыгімонт далучыў да Польшчы і ўкраінскія землі — Валынь, Падолле, Кіеўшчыну.

З юрыдычнага боку акты аб далучэнні беларускіх і ўкраінскіх зямель да Польшчы былі незаконнымі і належала лічыць, што яны не маюць сілы. Паводле заканадаўства княства Літоўскага вялікі князь, уступаючы на прастол, даваў прысягу і абяцаўся дзейнічаць толькі згодна з дзяржаўнымі законамі. Адпаведна з параграфамі 12 і 15 прывілею 1492 года і артыкуламі 1, 2, 12 III раздзела Статута 1566 года вялікі князь не меў права змяншаць тэрыторыю дзяржавы і выдаваць якія-небудзь заканадаўчыя акты без згоды рады і сейма. У артыкуле 4 таго ж III раздзела Статута проста ўстанаўлівалася забарона выдаваць прывілеі, якія парушаюць нормы Статута: «А где бы што одержано и вышло яким же кольвек обычаем против

сего Статуту, то с права и суду справедливость через нас и потомки наши за радою рад наших Великого князства на сторону отложено и ни во што обернено быти маеть». Таму акты аб аддзяленні ўкраінскіх і заходняй часткі беларускіх зямель, выдадзеныя ў Любліне, кажучы мовай Статута, належала «ни во что обернути» — прызнаць за несапраўдныя. Несапраўднасць іх устанаўлівалася і граматай Жыгімонта Аўгуста ад 21 снежня 1568 года, дзе ён кляўся захоўваць старыя законы і звычаі і не парушаць тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы.

Акты аб аддзяленні зямель не былі замацаваны пячаткай Вялікага княства, што таксама рабіла іх несапраўднымі. Юрыдычную незаконнасць іх разумелі і самі творцы, таму і пасля выдання гэтых актаў стараліся прымусіць прадстаўнікоў княства згадзіцца на унію і тым самым прыхаваць незаконнае далучэнне чужых тэрыторый бачнасцю «згоды» і «братэрскай любові» абодвух бакоў.

Далучэнне велізарнай тэрыторыі, адарванай ад княства, павялічыла Польскую дзяржаву ў некалькі разоў, але не ўмацавала яе, а значна аслабіла, бо Польшча вымушана была ўвесь час трымаць свае сілы на захопленых тэрыторыях, каб не даваць разгарацца вызваленчай барацьбе ўкраінскага і беларускага народаў, якая асабліва праяўлялася ў сярэдзіне XVII стагоддзя. Прысваенне гэтых тэрыторый узмацніла ў Польшчы і рост вялікадзяржаўных шавіністычных ілюзій, якія зусім выцяснялі цвярозую развагу. Пануючым вярхам Польшчы здавалася, што іх эгаістычным планам цяпер нішто не перашкодзіць, бо галоўныя іх апаненты ў княстве Літоўскім зломлены і прыгнечаны, а само княства асуджана на ліквідацыю. Яны не разумелі, што падрыў сіл саюзнай дзяржавы вёў да аслаблення Польшчы, а разгул шавінізму — да ўзмацнення нацыянальнай барацьбы, што ўрэшце і сталася адной з прычын пагібелі Польскай феадальнай дзяржавы.

Пасля страты вялікай тэрыторыі Вялікае княства не магло самастойна весці далей вайну і вымушана было, каб атрымаць дапамогу ад польскіх феадалаў, капітуляваць і падпісаць ганебны акт уніі на ўмовах, прадыктаваных імі. Патрыятыч-

ныя сілы княства, якія супраціўляліся націску польскіх феадалаў, былі моцна аслаблены наяўнасцю ўнутры дзяржавы моцнай каталіцкай агентуры, якая складалася з часткі акаталічанай шляхты і каталіцкага духавенства і дзейнічала на карысць польскіх феадалаў па ўказцы з Ватыкана і Гнезна. Значная ж частка феадалаў і шляхты была запалохана пагрозай канфіскацыі маёнткаў і дзеля асабістых інтарэсаў пастулалася інтарэсамі дзяржавы. Характарызуючы паводзіны прадстаўнікоў шляхты на сеймах, пісьменнік XVI стагоддзя пісаў, што яны поўнасцю падпарадкаваліся жаданням караля, «адны баючыся што-небудзь страціць, а другія жадаючы ўбіцца ў ласку»[19]. Пры такім становішчы прадстаўнікі Вялікага княства вымушаны былі пад пагрозай канфіскацыі маёнткаў вярнуцца ў Люблін і падпісаць прапанаваны ім акт аб злучэнні дзвюх дзяржаў.

Акт Люблінскай уніі быў аформлены ў выглядзе прывілею-дагавору, змацаванага пастановай Люблінскага сейма 1 ліпеня 1569 года. Тэкст акта быў падрыхтаваны ў двух экземплярах — адзін замацаваны пячаткамі польскіх феадалаў, а другі — пячаткамі феадалаў княства, пасля чаго абодва бакі памяняліся актамі. Гэткі парадак іх абмену, на думку яго арганізатараў, павінен быў прыхаваць гвалтоўны, агрэсіўны і нераўнапраўны характар уніі, надаць ёй бачнасць добраахвотнай згоды бакоў.

Такім чынам, акт Люблінскай уніі павінен быў паслужыць фігавым лістом, якім жадалі прыкрыць дзяржаўную здраду вялікага князя, а таксама рабаўніцтва і насілле польскіх феадалаў і вярхоў каталіцкага духавенства. Апроч таго, што гэты акт узаконьваў адлучэнне ўкраінскіх і часткі беларускіх зямель, ён павінен быў стаць праграмай апалячвання і ліквідацыі беларускай, украінскай і літоўскай народнасцей, знішчэння іх культуры.

У акце гаварылася таксама, што «Каралеўства Польскае і Вялікае княства Літоўскае ўяўляюць сабою ўжо адно непадзельнае і неаддзельнае цэлае, а таксама не асобную, а адну агульную рэспубліку, якая злучылася і злілася ў адзін народ з дзвюх дзяржаў і народаў»[20]. Яшчэ ўказвалася,

што хоць асобае ўзвядзенне на княжанне вялікага князя літоўскага павінна быць адменена, але тытул і пасады Вялікага княства застаюцца. Уступаючы на прастол, новы кароль павінен быў пад прысягаю пацвярджаць усе правы і вольнасці падданых абедзвюх дзяржаў і народаў; надалей павінны збірацца толькі агульныя сеймы і адна рада. Павінны цалкам захавацца правы і прывілеі, а таксама высокія пасады. Дагаворы і саюзы з іншымі краінамі павінны заключацца толькі з агульнага ведама і згоды абодвух народаў. Манета павінна быць аднолькавая і раўнацэнная. Адмянялася пошліна на вываз за граніцу сельскагаспадарчых прадуктаў з маёнткаў духавенства і асоб шляхецкага саслоўя.

Гэты акт павінен быў выклікаць і змены ў заканадаўстве Вялікага княства. «Усе, якія б яны ні былі, статуты, па якой бы прычыне яны ні былі ўведзены ці ўхвалены ў Літве супроць польскага народа і якія звязаны з набыццём ці ўладаннем пазямельнай маёмасцю, што дасталася паляку ў Літве якім бы ні было спосабам... усе гэтыя статуты, як супярэчныя наогул праву, справядлівасці, узаемнай братэрскай любові і Уніі, роўна як і агульнаму злучэнню, ніякай сілы мець не павінны» [20].

Вялікае княства павінна было перастаць існаваць адразу пасля падпісання акта уніі, але далейшы ход палітычных падзей паказаў, што жыццёвыя сілы яго хоць і падарваны, але не знішчаны, і яго магільшчыкі рана святкавалі перамогу.

Баючыся народных паўстанняў у Беларусі і Літве і асабліва масавага пераходу насельніцтва ў Расію, польскія феадалы і верхаводы каталіцкай царквы вымушаны былі згадзіцца на захаванне княства як самастойнай дзяржавы, праўда — без Украіны і заходняй часткі Беларусі.

Захаванню Вялікага княства садзейнічала і тое, што, анексіраваўшы Украіну і частку заходняй Беларусі і тым самым задаволіўшы захопніцкія апетыты, феадалы разлічвалі скарыстоўваць княства як шчыт для прыкрыцця ўсходніх граніц. У 1572 годзе ў вярхах Польшчы нават абмяркоўвалася пытанне аб вяртанні княству Падляшша і далучэнні да яго этнаграфічна польскай вобласці

Мазовіі, але шавіністычны чад не даў магчымасці хоць часткова аднавіць сілы Вялікага княства. Абмяркоўваючы пытанне аб зборы сродкаў на вядзенне вайны супроць Рускай дзяржавы ў 1573 годзе, агульны сейм вырашыў збіраць іх толькі з насельніцтва княства і нічога не даў са сродкаў каралеўства. Гэтым самым не толькі фактычна, але і юрыдычна было прызнана захаванне адасобленасці Вялікага княства Літоўскага. Найболей поўна гэтая адасобленасць была замацавана ў зборы законаў Вялікага княства, які атрымаў назву Статута 1588 года. У ім нават не ўпамінаецца пра акт Люблінскай уніі. У артыкуле ж чацвёртым III раздзела замацоўваецца праграма аднаўлення ранейшых граніц княства.

Статут 1588 года прадугледжваў таксама, што атрымліваць маёнткі і займаць духоўныя і дзяржаўныя пасады ў княстве маглі толькі мясцовыя ўраджэнцы і ні ў якім выпадку «чужаземцы», «заграрнічнікі» ці «суседзі».

Адасобленасць і суверэннасць княства забяспечвалася і тым, што ў дзяржаве дзейнічалі законы, якія забаранялі польскім салдатам і афіцэрам быць на тэрыторыі княства. Не маглі польскія грамадзяне займаць і царкоўныя пасады. Так, у 1590 годзе феадалы княства, не зважаючы на націск з боку рымскай курыі і караля, не дапусцілі польскага падданага на пасаду віленскага біскупа ўзамен за назначэнне ўраджэнца Беларусі на пасаду кракаўскага біскупа. А ў 1752 годзе не дапусцілі ў Вільню паляка на пасаду простага каноніка.

З усяго гэтага відаць, што дзяржаўна-прававыя сувязі паміж Вялікім княствам і Польшчай пасля 1569 года будаваліся не на аснове акта Люблінскай уніі, а на ўмовах, якія прадугледжвалі адасобленасць абедзвюх дзяржаў пры адным кіраўніку і адным парламенце (сейме). Разам з тым гэтае аб'яднанне спарадзіла і новую дзяржаву — Рэч Паспалітую, у кампетэнцыю якой уваходзілі, у асноўным, пытанні сумеснай міжнароднай палітыкі і ўзаемнай абароны. Таму трэба прызнаць, што акт Люблінскай уніі 1569 года фактычна не быў ажыццёўлены. А паколькі ён быў навязаны прадстаўнікам Вялікага княства гвалтоўна, то і з юрыдычнага боку быў несапраўдны.

Пра гвалтоўніцтва, падман, шантаж і нядобрасумленнасць дзеянняў польскіх феадалаў, каталіцкага духавенства і самога Жыгімонта Аўгуста ў адносінах да прадстаўнікоў Вялікага княства яскрава сведчаць запісы дзённіка Люблінскага сейма, таму няма падстаў згаджацца з тымі гісторыкамі, якія лічылі, што дробная і сярэдняя шляхта жадала і дабівалася уніі з Польшчай або, як сцвярджаў Н. Дашкевіч, «ніжэйшае літоўска-рускае дваранства паддалося на прынаду і дзеля шляхецкіх вольнасцяў ахвяравала самастойнасцю роднай зямлі» [21].

Адносіны беларускай шляхты да уніі з Польшчай выразна відны ў ананімным творы «Прамова Мялешкі». Аўтар рэзка крытыкуе Жыгімонта Аўгуста, асабліва за аддзяленне зямель ад Вялікага княства. Ён пісаў: «Скоро ж короли больш немцем нас улюбили, почали нами шебунковати (махлярыць) и што старые наши князи собрали, то все немцам роздали наши господары. Проч Жигимонта (Августа) короля. Того нечего и п люди личити, бо Подляшье и Волынь наш вытратив ляхом менечися... Много тутако таких ест, што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет!» [22].

Аналіз дзяржаўна-прававых сувязей Вялікага княства Літоўскага ў XVII—XVIII стагоддзях паказвае, што іх прававы характар за гэты час моцна не змяняўся. Разам з тым працэс гвалтоўнага акаталічвання і апалячвання беларусаў і ўкраінцаў паступова захопліваў усё большыя пласты насельніцтва і пагражаў поўным знішчэннем беларускай народнасці, садзейнічаў усё большай залежнасці Вялікага княства ад Польшчы.

Падводзячы вынік гістарычнага развіцця дзяржаўна-прававых сувязей Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, можна з усёй пэўнасцю сцвярджаць, што ў XIV—XV стагоддзях гэтыя сувязі, хоць мелі шмат істотных заган, у асноўным былі карыснымі усім народам Усходняй Еўропы, чаго нельга сказаць пра унію 1569 года.

Гвалтоўнае і бяспраўнае далучэнне ўкраінскіх і часткі заходнебеларускіх зямель да Польшчы, а потым прыхаванне гэтай анексіі прымусовым актам Люблінскай уніі прынеслі шмат шкоды не толькі насельніцтву Беларусі, Украіны і Літвы,

але і самой Польшчы. Шкодны і рэакцыйны характар актаў уніі праявіўся перш за ўсё ўзмацненнем эксплуатацыі працоўнага насельніцтва каталіцкім духавенствам і польскімі феадаламі, якія атрымалі доступ на далучаныя тэрыторыі. Прымусовае акаталічванне і апалячванне беларускага і ўкраінскага народаў спарадзіла нацыянальны і рэлігійны прыгнёт. Насаджэнне ж рэакцыйнай дагматычнай ідэалогіі каталіцкай царквы выклікала застой і заняпад навукі і культуры. Усё гэта шкодна адбівалася на стане вытворчых сіл і эканомікі. Узмацненне прыгнёту і заняпад эканомікі пазбавілі дзяржаву падтрымкі большасцю насельніцтва, што ў канчатковым выніку прывяло да пагібелі ўсёй Рэчы Паспалітай.

«Усё і ўсюды павінна вырашацца большасцю галасоў; таму ліберум вета, усялякія канфедэрацыі і канфедэрацкія сеймы як супярэчлівыя духу гэтай канстытуцыі назаўсёды адмяняюцца» *(Канстытуцыя 3 мая).*

9

«Свабода слова на сейміках кожнаму шляхціцу... Таксама свабода слова кожнаму грамадзяніну... права свабодна выказваць свае думкі і меркаванні на пісьме, або друкаваць... без усялякіх перашкод і якога-небудзь дазволу» *(Кардынальныя правы 1791 г.).*

Крыніцы права ў XVI–XVIII стагоддзях

«Пакта канвента» і Генрыкаўскія артыкулы — першакрыніцы дзяржаўнага федэральнага права. Сейм Рэчы Паспалітай. Спробы правядзення рэформ дзяржаўнага ладу. Канстытуцыя 3 мая 1791 года. Далучэнне Беларусі да Расіі.

● Вялікае княства Літоўскае пасля Люблінскай уніі 1569 года не страціла сваёй самастойнасці. На яго тэрыторыі захоўвала сілу і працягвала дзейнічаць у поўным аб'ёме права, выкладзенае ў Статуце 1588 года і іншых крыніцах. Аднак у сувязі са стварэннем Рэчы Паспалітай узнікла неабходнасць прававой рэгламентацыі агульных федэральных органаў. Новае федэральнае заканадаўства не адмяняла і не змяняла мясцовага права, яно ў асноўным датычылася толькі вышэйшых органаў улады, узаемаадносін Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, агульнай абароны і падаткаў на ўтрыманне арміі, хоць і армія і фінансы працягвалі заставацца раздзельнымі.

Вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады ў Рэчы Паспалітай былі кароль і сейм. Паўнамоцтвы каралеўскай улады вызначаліся так званымі «пакта канвента» і Генрыкаўскімі артыкуламі, якія былі распрацаваны і прапанаваны для падпісання Генрыху Валуа. Гэтыя дакументы ўяўлялі сабой умовы дагавору, які заключаўся з Генрыхам Валуа пры ўступленні яго на каралеўскі прастол у Рэчы Паспалітай. Згодна з умовамі «пакта канвента» ён, стаўшы каралём Рэчы Паспалітай, абавязваўся захоўваць наступныя ўмовы: заключыць вечны саюз Рэчы Паспалітай з Францыяй; у час вайны Францыя абавязана была прысылаць у Польшчу гасконскую пяхоту, а Рэч Паспалітая ў Францыю — кавалерыю; у выпадку вайны з Масквой Генрых Валуа павінен быў выставіць 4000 гасконскай пяхоты і ўтрымліваць яе за свой кошт на

працягу паўгода; ён жа абавязваўся стварыць за свой кошт флот на Балтыйскім моры.

Прадугледжвалася пашырэнне гандлю паміж Рэччу Паспалітай і Францыяй, пацвярджэнне ўсіх правоў і прывілей [1]. Адначасова з «пакта канвента» ў 1573 годзе былі распрацаваны і Генрыкаўскія артыкулы. У іх змяшчаліся асноўныя прынцыпы, што вызначалі паўнамоцтвы каралеўскай улады і сейма. У адрозненне ад «пакта канвента», якія заключаліся з кожным прэтэндэнтам на каралеўскі прастол, Генрыкаўскія артыкулы насілі канязменны характар, і кожны нанава абраны кароль абавязаны быў іх пацвердзіць.

У сувязі з тым што Генрых Валуа іх не пацвердзіў, яны набылі сілу закона толькі пры каранацыі Стэфана Баторага 30 мая 1576 года і затым пацвярджаліся ўсімі каралямі Рэчы Паспалітай. У іх абвяшчалася свабоднае абранне караля, свабода хрысціянскага веравучэння, абавязак склікаць сейм раз у два гады на шэсць тыдняў, не склікаць агульнае апалчэнне (посполитое рушенне) без згоды сейма, мець пры сабе пастаянна савет з 16 сенатараў-рэзідэнтаў. Забаранялася ўстанаўліваць новыя падаткі і пошліны без згоды сейма. У выпадку вайны апалчэнне павінна было знаходзіцца ў межах дзяржавы, а пры пераходзе граніц выплачваць кожнаму ратніку па 5 грыўняў. Прадугледжвалася, што калі кароль дзейнічаў насуперак праву і сваім абавязкам, то шляхта мела права адмовіцца ад падпарадкавання каралю і выступіць супроць яго [2]. Адмовы ад падпарадкавання абвяшчаліся ў выглядзе канфедэрацый (Слуцкая 1767, Барская 1768, Тарговіцкая 1792 гадоў).

Сеймы Рэчы Паспалітай падраздзяляліся на звычайныя, што склікаліся каралём, і надзвычайныя, якія склікаліся кіраўніком каталіцкай царквы ў Рэчы Паспалітай — прымасам у выпадку смерці караля або яго адмаўлення ад прастола. Для выбрання новага караля склікаліся тры сеймы: 1) канвакацыйны, на якім вызначаліся час і месца выбараў караля, мяркуемыя кандыдаты на каралеўскі прастол, выпрацоўваліся ўмовы дагавору з кандыдатам; 2) элекцыйны (выбарчы), на якім праводзіліся выбары і заключалася пагаднен-

не «пакта канвента»; 3) каранацыйны, на якім ажыццяўлялася ўрачыстая каранацыя і кароль прыносіў прысягу захоўваць усе правы і ўмовы пагаднення. Усе гэтыя ўмовы настолькі абмяжоўвалі ўладу караля, што ён не валодаў ні заканадаўчай, ні выканаўчай і ні судовай уладаю. А для таго каб ён нічога сам не мог зрабіць, пры ім пастаянна знаходзіліся не менш як 4 сенатары з 16 сенатараў-рэзідэнтаў.

Сейм Рэчы Паспалітай складаўся з трох «сеймавых саслоўяў» (станаў): караля, сената і пасольскай ізбы (палаты дэпутатаў). Лічылася, што пасольская ізба была рашаючай часткай сейма, але фактычна яна нічога вырашаць не магла. Агульныя (вальныя) сеймы Рэчы Паспалітай засядалі ў Варшаве, а з 1673 года кожны трэці сейм збіраўся ў Гродне. У склад сената ўваходзілі ўсе каталіцкія архіепіскапы і епіскапы, ваяводы, кашталяны і некаторыя службовыя асобы вярхоўных органаў кіравання Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, усяго 140—150 сенатараў.

Пасольская ізба (палата дэпутатаў) складалася з выбіраемых прадстаўнікоў павятовай шляхты. У сярэдзіне XVIII стагоддзя ў складзе пасольскай ізбы было 236 дэпутатаў [3]. Усімі справамі на сейме верхаводзілі вярхі каталіцкага духавенства і некалькі сем'яў буйных землеўладальнікаў-магнатаў, якія праз сваіх стаўленікаў кантралявалі выбары дэпутатаў на павятовых сейміках і накіроўвалі іх паводзіны на вальных сеймах.

Сеймы збіраліся, як правіла, адзін раз у два гады не больш чым на шэсць тыдняў. Для прыняцця рашэнняў патрабавалася аднагалоснае іх ухваленне. Кожны дэпутат валодаў правам накладаць на любое рашэнне і ўсю работу сейма забарону — «свабоднае вета», што вяло да бяссілля сейма. Акрамя таго, усе дэпутаты з паветаў абавязаны былі дакладна прытрымлівацца інструкцый, атрыманых на павятовых сейміках, што ў сваю чаргу стварала цяжкасці ў рабоце. З 55 сеймаў, якія склікаліся ў 1652—1764 гадах, 42 былі сарваны накладаннем вета [4]. Першы раз сейм Рэчы Паспалітай быў сарваны ў 1652 годзе дэпутатам Уладзіславам Сіцінскім, які дзейнічаў па ўказанню Аляксандра Радзівіла. У некаторых выпад-

ках, для таго каб пазбегнуць зрыву сейма накладаннем вета, дэпутаты аб'яўлялі сейм канфедэрацыяй, і тады рашэнні прымаліся простай большасцю галасоў.

Кампетэнцыя агульных сеймаў Рэчы Паспалітай была шырокай. Лічылася, што сейм можа вырашаць усе пытанні дзяржаўнага кіравання і заканадаўства. Да яго спецыяльнай кампетэнцыі адносіліся: 1) выбранне караля; 2) скліканне апалчэння, аб'яўленне вайны і заключэнне міру; 3) устанаўленне падаткаў з шляхты для вядзення вайны. У 1601 годзе быў прыняты закон, згодна з якім прысваенне простаму чалавеку шляхецкага звання магло праводзіцца толькі па прадстаўленню сената і дэпутатаў сейма, а для феадальна-залежнага чалавека патрабавалася яшчэ згода яго пана. У пачатку XVII стагоддзя сеймавымі пастановамі былі створаны камісіі па ўдакладненню граніц паміж Вялікім княствам і Польшчай. У 1646 годзе сейм прыняў пастанову аб уключэнні ў склад Вялікага княства Літоўскага гарадоў Лоева і Любеча з прылеглымі да іх раёнамі.

Рашэннямі Брэсцкага (1653) і Варшаўскага (1655) сеймаў Рэчы Паспалітай забаранялася польскім воінскім часцям пераходзіць без дазволу граніцы Вялікага княства Літоўскага, а тых, хто парушыць гэтую забарону, дазвалялася знішчаць [5]. Усё гэта сведчыць аб захаванні адасобленасці тэрыторыі Вялікага княства і недатыкальнасці яго граніц.

Для кантролю над паступленнем і расходаваннем грашовых сродкаў Вялікага княства Літоўскага па рашэнню сейма ствараўся адасоблены ад Польшчы фінансавы трыбунал, які камплектаваўся з прадстаўнікоў Вялікага княства Літоўскага. Фінансавая адасобленасць княства захоўвалася да апошніх дзён яго існавання. Да 1775 года на граніцы з Польшчай дзейнічалі таможныя канторы і спаганялася таможная пошліна за завоз і вываз купецкіх тавараў.

Рашэнні сеймаў Рэчы Паспалітай падраздзяляліся на тры групы: 1) тыя, што датычаць усёй Рэчы Паспалітай (аб вышэйшых органах улады, аб падатках і іншых агульных справах); 2) рашэнні, якія датычылі толькі Польшчы; 3) рашэн-

ні, якія мелі сілу толькі для Вялікага княства Літоўскага. Як правіла, апошнія ў сеймавых дакументах выдзяляліся ў спецыяльны раздзел.

У сярэдзіне XVIII стагоддзя ў Рэчы Паспалітай разгарнулася вострая палітычная барацьба прыхільнікаў рэформ дзяржаўнага ладу з рэакцыйнымі коламі каталіцкага духавенства і буйных феадалаў. Прагрэсіўныя дзеячы, звязаныя з капіталістычнымі адносінамі, што развіваліся, імкнуліся рэфармаваць феадальны дзяржаўны апарат і прыстасаваць яго да новых эканамічных і палітычных умоў. Рэакцыйныя колы імкнуліся захаваць у недатыкальнасці старыя феадальныя парадкі, не жадаючы лічыцца з агульнанароднымі і агульнадзяржаўнымі інтарэсамі. Не атрымліваючы падтрымкі сярод народа, яны пайшлі на змову з суседнімі манархічнымі дзяржавамі — Аўстрыяй, Расіяй і Прусіяй. Дзейнасць рэфарматараў асабліва актывізавалася пасля смерці караля Аўгуста III, які памёр у кастрычніку 1763 года. Канвакацыйны сейм 1764 года прыняў шэраг пастаноў, якімі абмяжоўвалася прымяненне вета па фінансавых справах, дэпутаты сейма вызваляліся ад абавязку прытрымлівацца інструкцый, атрыманых ад павятовых сеймікаў. У якасці часовых органаў кіравання былі створаны дзве камісіі па фінансавых пытаннях, адна — для Польшчы, другая — для Вялікага княства Літоўскага.

У верасні 1764 года на элекцыйным сейме каралём Рэчы Паспалітай быў абраны ўраджэнец Беларусі (маёнтак Волчын Брэсцкага павета) стольнік Вялікага княства Літоўскага Станіслаў Панятоўскі, пляменнік канцлера Вялікага княства Літоўскага Міхаіла Фрэдэрыка Чартарыйскага. Новаму каралю на каранацыі было дадзена яшчэ імя Аўгуст. Ён у 1755—1758 гадах прыязджаў у Пецярбург, быў блізка знаёмы з Кацярынай, якая стала затым царыцай, у сувязі з чым яго кандыдатура на каралеўскі прастол была падтрымана царскім урадам. Пасля яго выбрання на прастол унутрыпалітычная барацьба набыла яшчэ больш востры характар.

Асабліва абвастрылася рэлігійная барацьба праваслаўных, уніятаў і пратэстантаў супраць засілля каталіцкага духавенства. Аднак яму ўдало-

ся, карыстаючыся сеймавымі пастановамі 1717, 1733 і 1736 гадоў, абмежаваць у палітычных правах іншаверцаў, што выклікала іх пратэсты і паслужыла прычынай для ўмяшання замежных дзяржаў ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай.

Пры падтрымцы Расіі 20 сакавіка 1767 года ў Слуцку беларускія іншаверцы абвясцілі канфедэрацыю, патрабуючы ад кіруючых колаў Рэчы Паспалітай адмены ўсіх дыскрымінацыйных нормаў у адносінах да праваслаўных і пратэстантаў. Адначасова была аб'яўлена падобная канфедэрацыя ў горадзе Торуне, падтрыманая Прусіяй. У чэрвені 1767 года па ініцыятыве вярхоў каталіцкага духавенства і рэакцыйных феадалаў аб'явілі канфедэрацыю ў горадзе Радоме з мэтай недапушчэння правядзення рэформ.

Сейм, які сабраўся ў кастрычніку 1767 года, павінен быў абмеркаваць пытанні аб ураўнаванні ў правах праваслаўных і пратэстантаў з каталікамі і не дапусціць правядзення рэформ дзяржаўнага ладу, чаго патрабавалі ўрады Расіі і Прусіі. Яшчэ ў сакавіку 1764 года Расія і Прусія заключылі паміж сабой дагавор, па якім узялі на сябе абавязацельства не дапускаць сілай зброі рэформ дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Сейм выбраў камісію для падрыхтоўкі рашэння аб ураўнаванні ў правах праваслаўных і пратэстантаў з каталікамі. У лютым 1768 года камісіяй быў падрыхтаваны дагавор з Расіяй аб прадастаўленні свабоды выканання рэлігійных культаў і некаторым ураўнаванні ў правах некатолікаў з каталікамі.

На сейме 1768 года быў прыняты закон пад назвай «Кардынальныя правы», які замацаваў непахіснасць свабоднага прымянення вета, захавання шляхецкіх прывілей і недапушчэння рэформ дзяржаўнага ладу. Разам з тым у «Кардынальных правах» меліся і некаторыя новыя нормы. Так, паводле артыкула 19 уласнікі маёнткаў пазбаўляліся права прыгаворваць залежных ад іх сялян да пакарання смерцю, а артыкул 20 пашыраў дзеянне артыкула першага раздзела XII Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года, якім устанаўлівалася крымінальная адказнасць шляхціца за забойства простага чалавека, на тэрыторыю Польшчы.

У тым жа 1768 годзе ў горадзе Бары (паўднёва-заходняя Украіна) была абвешчана яшчэ адна канфедэрацыя, якая заклікала да барацьбы за адмену раўнапраўя праваслаўных і захаванне ўсіх ранейшых правоў шляхты. У падтрымку барскіх канфедэратаў выступіла Турцыя, якая пачала вайну з Расіяй. Скарыстаўшы тое, што Расія была занята вайной з Турцыяй, Аўстрыя ў 1769—1770 гадах акупіравала частку Польшчы і Украіны, а Прусія ў 1770 годзе акупіравала паўночна-заходнюю частку Польшчы і прапанавала Расіі заключыць паміж сабой дагавор аб сумесным раздзеле Рэчы Паспалітай. Да Расіі па першаму раздзелу Рэчы Паспалітай адышлі ўсходнія раёны Беларусі з гарадамі Полацкам, Віцебскам, Оршай, Магілёвам, Рагачовам, Гомелем.

Па Наказу Кацярыны II ад 28 мая 1772 года гэтая тэрыторыя была ўключана ў дзве нанава створаныя губерні: Пскоўскую і Магілёўскую. Устанаўлівалася, што «суд і расправа» ў гэтых землях па асабістых справах павінны праводзіцца па мясцовых «законах і звычаях і іх моваю», г. зн. па Статуту 1588 года, а «справы ж, што парушалі спакой і цішыню грамадзян», падлягалі разгляду ва ўстановах, «кои от власти верховной на то устроены» [6].

Такім чынам, крыніцамі права ў гэтых губернях па найбольш важных крымінальных справах, асабліва па дзяржаўных злачынствах, з'яўляліся Саборнае ўлажэнне 1649 года, «Артыкул воинский» і іншыя заканадаўчыя акты Рускай дзяржавы. Дакладнага размежавання, па якіх крымінальных справах прымяняліся нормы Статута 1588 года, а па якіх рускае заканадаўства, не было. Указам сената ад 8 мая 1773 года ў далучаных да Расійскай імперыі дзвюх беларускіх губернях стварыліся губернскія і правінцыяльныя суды. Суддзі гэтых судоў выбіраліся толькі шляхтай, якая мела не менш як 10 сялян мужчынскага полу, а выбранымі маглі быць шляхціцы, якія мелі не менш як 20 сялян. Змяняўся, у параўнанні са Статутам, час пасяджэння земскіх судоў. Яны павінны былі разглядаць справы толькі ў зімовыя 4 месяцы, г. зн. з 1 лістапада па 1 сакавіка. Указам сената ад 28 жніўня забаранялася пра-

даваць беларускіх сялян без зямлі, бо «белорусское шляхетство издавна не имело сего в обыкновении» [7].

Пасля першага раздзелу Рэчы Паспалітай дзейнасць рэфарматараў па пераўтварэнню дзяржаўнага ладу ў значнай ступені стрымлівалася замежным умяшаннем. Кацярына II, жадаючы яшчэ больш падпарадкаваць свайму ўплыву Рэч Паспалітую, лічыла неабходным стварыць выканаўча-распараджальны орган, які б выконваў указанні царскага пасла. Такім органам стаў створаны ў 1775 годзе Пастаянны савет, які складаўся з 36 саветнікаў (18 сенатараў і 18 дэпутатаў), выбіраемых сеймам. Аднак гэты Савет аказаўся няздольным кіраваць дзяржаўнымі справамі, і фактычна Рэч Паспалітая працягвала заставацца дзяржавай без урада, а сам Савет быў ліквідаваны ў 1789 годзе.

Кароль Станіслаў Аўгуст і яго бліжэйшыя супрацоўнікі садзейнічалі развіццю асветы ў дзяржаве. У 1765 годзе быў створаны Кадэцкі корпус, у якім навучаліся будучыя афіцэры. У 1773 годзе сейм утварыў Адукацыйную камісію, якой даручаўся нагляд за народнай адукацыяй, за школьнымі праграмамі і падручнікамі. Яна ведала вылзяленнем грашовых сродкаў на адукацыю. Гэта камісія з'явілася першым правобразам міністэрства асветы. Развіццё асветы садзейнічала росту свабодамыснасці і актывізацыі дзейнасці прыхільнікаў рэформ дзяржаўнага ладу.

З 60-ых гадоў XVIII стагоддзя пачалося эканамічнае ажыўленне, з'явіліся першыя мануфактуры, актывізаваўся ўнутраны і міжнародны гандаль, значна ўзрасло эканамічнае значэнне гарадской буржуазіі. Адбылося ўзмацненне агульнасці інтарэсаў буржуазіі і шляхты — уласнікаў землеўладанняў. Усё гэта выклікала неабходнасць выдання законаў, якімі пашыраліся правы буржуазіі і абмяжоўваліся правы беззямельнай шляхты. У 1775 годзе былі выдадзены законы, якія дазвалялі мяшчанам набываць феадальныя маёнткі, а шляхце займацца прадпрыемніцкай дзейнасцю і гандлем без страты сваіх шляхецкіх правоў. Значнай колькасці багатых мяшчан было прысвоена званне шляхты, і яны былі абавязаны на-

быць землеўладанні коштам не менш як 50 тысяч злотых. Мяшчане дробных гарадоў і мястэчак былі пазбаўлены часткі сваіх правоў.

Законам 1776 года магдэбургскае права было захавана толькі ў Брэсце, Вільні, Ваўкавыску, Гродне, Коўне, Лідзе, Мінску, Мазыры, Навагрудку, Пінску і Троках. Ва ўсіх астатніх гарадах і мястэчках Беларусі і Літвы магдэбургскае права адмянялася, а судовыя справы паміж жыхарамі сталі вырашацца судом стараст. У гэтым жа законе ўсім мяшчанам гарантавалася недатыкальнасць іх уласнасці, забяспечвалася «свабода купецтва, гандлю і рамясла, куплі і продажу дамоў, участкаў і ўсякай маёмасці, права свабоднага пераезду і пакідання свайго месца жыхарства» [8]. З мэтай навядзення парадку ў гандлі ўводзяцца адзіныя меры даўжыні, аб'ёму і вагі ва ўсім Вялікім княстве Літоўскім. Робіцца спроба зблізіць іх з адзінкамі вымярэння іншых дзяржаў, у тым ліку і Польшчы.

Збліжэнне прагрэсіўнай часткі шляхты з буржуазіяй садзейнічала ўтварэнню ў палітычнай барацьбе адзінага блока. У гістарычнай літаратуры ён атрымаў назву «патрыятычнай партыі». Дзейнасць яго асабліва актыўна праявілася ў 1790—1794 гадах. Пачатак ёй быў пакладзены на Чатырохгадовым сейме 1788—1792 гадоў. Скліканы ў 1788 годзе сейм складаўся з 177 дэпутатаў, з іх 69 адносіліся да прыхільнікаў шляхецка-буржуазнага блока і прытрымліваліся рэфарматарскіх поглядаў. Гэта былі найбольш энергічныя і дзейныя дэпутаты. Сейм аб'явіў сябе канфедэрацыяй, а таму яго рашэнні прымаліся большасцю галасоў і не магло прымяняцца свабоднае вета. Да заканчэння сваіх паўнамоцтваў у 1790 годзе сейм прыняў пастанову аб іх падоўжванні яшчэ на два гады і правядзенні новых выбараў дэпутатаў. Дадаткова было выбрана 182 дэпутаты, з якіх 112 былі прыхільнікамі правядзення рэформ. Такім чынам з 359 дэпутатаў Чатырохгадовага сейма 181 былі прадстаўнікамі шляхецка-буржуазнага блока і прыхільнікамі рэформ грамадскага і дзяржаўнага ладу. На актывізацыю дэпутатаў-рэфарматараў значны ўплыў аказвалі падзеі ў рэвалюцыйнай Францыі. Сейм у двайным саставе так-

сама абвясціў сябе канфедэрацыяй для таго, каб мець магчымасць прымаць рашэнні простай большасцю галасоў.

Пераўтварэнне дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай Чатырохгадовы сейм пачаў з выкладання асноўных прынцыпаў канстытуцыйнага права, замацаваных у Кардынальных правах, прынятых у студзені 1791 года. У іх абвяшчалася: дамінаванне каталіцкай рэлігіі ў дзяржаве, а пераход з каталіцкай веры ў іншую разглядаўся як крымінальнае злачынства; адначасова і асобам, якія трымаюцца іншых веравучэнняў, забяспечвалася свабода і бяспека ў выкананні рэлігійных культаў; дэкларавалася вечная унія Польшчы і Вялікага княства Літоўскага ў саставе Рэчы Паспалітай і яе суверэнныя правы; Рэч Паспалітая аб'яўлялася прававой дзяржавай, у якой вяршэнства належыць толькі закону, прынятаму сеймам. «Ніякая ўлада нікога не можа абавязаць выконваць распараджэнні, якія не адпавядаюць праву, і не можа дазваляць сабе і іншым таго, што забараняе права, не будзе ігнараваць тое, што права абавязвае выконваць» [9]. Асабліва важнае значэнне меў артыкул 11, у якім абвяшчаліся свабода слова і друку, за выключэннем пытанняў, што датычаць пануючай каталіцкай веры, у інтарэсах якой магла быць устаноўлена цэнзура.

Буржуазны характар праводзімых рэформ праявіўся ў законе ад 24 сакавіка 1791 года, якім бедная беззямельная шляхта пазбаўлялася права ўдзельнічаць у павятовых сейміках і прымаць удзел у выбарах дэпутатаў на агульны сейм. Тым самым у аснову быў пакладзены не саслоўны, а класавы прынцып, характэрны для буржуазнага выбарчага права.

Для жыхароў гарадоў і мястэчак першачарговае значэнне меў закон «Гарады нашы каралеўскія свабодныя ў дзяржавах Рэчы Паспалітай» [10], прыняты ў красавіку 1791 года. Гэтым законам мяшчане атрымалі такое ж права асабістай недатыкальнасці, якім карысталася беларуска-літоўская шляхта па Статуту 1588 года, г. зн. забаранялася знявольваць падазраваемага пад ахову да судовага разбірацельства, за выключэннем выпадкаў затрымання на месцы злачынства, фальшы-

вых банкрутаў, што не прадставілі дастатковага залогу ў судзе.

Мяшчанам дазвалялася набываць маёнткі, населеныя залежнымі сялянамі, а ўласнікі маёнткаў коштам звыш 2000 злотых атрымалі права ўзводзіцца сеймам у шляхецкае званне. Акрамя таго, на кожным сейме яшчэ па 30 мяшчан, якія мелі нерухомую маёмасць у гарадах, маглі аб'яўляцца шляхтай. Мяшчане, што даслужыліся ў арміі да звання штабс-капітана, капітана і ротмістра, аб'яўляліся са сваімі нашчадкамі шляхціцамі. Мяшчанам дазвалялася займаць ніжэйшыя пасады ў дзяржаўных установах і судах, а таксама станавіцца адвакатамі. Прадстаўнікі мяшчан атрымалі права прадстаўляць свае інтарэсы ў сеймавых камісіях пры разглядзе пытанняў, што датычацца гарадоў. Закон аб гарадах стварыў спрыяльныя ўмовы для развіцця гарадоў і збліжэння мяшчан з шляхтай, што дазволіла ўмацаваць палітычныя пазіцыі шляхецка-буржуазнага блока і яшчэ больш энергічна пачаць далейшыя рэформы дзяржаўнага ладу.

Кансалідацыя патрыятычных сіл у сейме дазволіла 3 мая 1791 года прыняць Закон аб урадзе, які ў гістарычнай літаратуры прынята называць Канстытуцыяй Рэчы Паспалітай 3 мая. Прыхільнікі рэформ, баючыся, што сейм у поўным складзе не прыме гэтую Канстытуцыю, адважыліся крыху парушыць устаноўлены парадак і пачалі сесію сейма, калі значная частка рэакцыйных дэпутатаў і сенатараў не вярнулася з велікодных канікулаў. На сесіі прысутнічала толькі 182 дэпутаты і сенатары, што складала крыху больш як $^{1}/_{3}$ частку агульнага саставу сейма. 3 мая да каралеўскага замка ў Варшаве, дзе засядаў сейм, былі выстаўлены воінскія часці, якія падтрымлівалі рэфарматараў, а на вуліцы выйшлі гараджане. У залу пасяджэння сейма прыбылі прадстаўнікі мяшчан, тым самым выказваючы падтрымку Канстытуцыі.

Канстытуцыя 3 мая складалася з прэамбулы і 11 раздзелаў. У прэамбуле ад імя караля Станіслава Аўгуста гаварылася, што, улічваючы застарэлыя недахопы кіравання ў Рэчы Паспалітай і жадаючы выкарыстаць становішча, у якім знахо-

дзіцца Еўропа, імкнучыся дасягнуць знешняй незалежнасці і ўнутранай свабоды народа, для агульнага дабрабыту і захавання дзяржавы і яе граніц зацвярджаецца гэтая Канстытуцыя. У першым раздзеле пануючай рэлігіяй у дзяржаве аб'яўляецца «святая рымская каталіцкая» рэлігія з усімі яе правамі. Пераход з каталіцкай веры ў іншую забараняўся. Для ўсіх іншых рэлігій гарантавалася свабода выканання рэлігійных абрадаў. У другім раздзеле пацвярджаліся ўсе правы і прывілеі, дадзеныя шляхце як Польшчы, так і Вялікага княства Літоўскага. Уся шляхта прызнавалася роўнай між сабой і ў роўнай ступені магла карыстацца ўсімі правамі і прывілеямі, асабліва асабістай бяспекі, свабоды, уласнасці. Шляхта прызнавалася найпярвейшым абаронцам свабоды. У трэцім раздзеле пацвярджаўся закон аб гарадах і аб'яўляўся ён як частка гэтай Канстытуцыі.

Чацвёрты раздзел змяшчаў новыя нормы аб сялянах. У ім гаварылася: «Сяляне, з-пад рук якіх цячэ вялікая крыніца багаццяў краіны, што складаюць у народзе самую шматлікую частку насельніцтва і, значыць, з'яўляюцца самай дзейнай сілай краіны, па справядлівасці, з пачуцця чалавечнасці і хрысціянскага абавязку, а таксама ўлічваючы наш уласны, правільна зразуметы інтарэс, мы бяром пад ахову права і нашага ўрада, устанаўліваючы, што з гэтага часу любыя свабоды, пажалаванні або сапраўдныя дагаворы, заключаныя між землеўладальнікамі і сялянамі іх маёнткаў, незалежна ад таго, ці былі яны зроблены з усёй грамадою або кожным асобным жыхаром вёскі, павінны ўстанаўліваць агульныя і ўзаемныя абавязацельствы ў адпаведнасці з дакладным значэннем умоў і запісанага ва ўказаных пажалаваннях і дагаворах, якія знаходзяцца пад апекай краявога урада... Абумовіўшы тым спосабам уладальнікаў маёнткаў пры ўсіх паступленнях ад сялян, што ім належаць, і жадаючы заахвоціць павелічэнне насельніцтва ў краіне, даём поўную свабоду для ўсіх людзей, як нанава прыбываючых, так і тых, якія раней выдаліліся з краіны, а цяпер пажадалі вярнуцца на радзіму»[11].

У дадзеным раздзеле зроблена спроба, хоць бы на словах, крыху абмежаваць самавольства паме-

шчыкаў у адносінах да сялян, бо сама іх залежнасць ад паноў не адмянялася. Хоць да гэтага часу некаторыя паны самі пераводзілі сваіх сялян з баршчыны на выплату грашовага аброку. Так, у маёнтку Шчорсы (Наваградскага павета) графам Храбтовічам у 1790 годзе сяляне былі ператвораны ў арандатараў панскай зямлі і абавязаны былі ўносіць яму пэўную плату. Яны самі павінны былі несці ўсе дзяржаўныя падаткі і павіннасці. За работы ў маёнтку сяляне атрымлівалі заработную плату. Напрыклад, мужчына за 1 дзень касьбы — 12 капеек серабром, жанчына за жніво — 10 капеек, па месячнаму найму батракі пры забеспячэнні іх харчам і хлебам — па 1 рублю [12]. Вядома, сяляне Рэчы Паспалітай не былі задаволены зместам гэтага раздзела Канстытуцыі, а таму не лічылі неабходным яе абараняць.

У пятым раздзеле замацоўвалася прагрэсіўнае палажэнне аб тым, што «ўсякая ўлада ў чалавечым грамадстве бярэ свой пачатак у волі народа» і павінна складацца «з трох улад», г. зн. заканадаўчай, выканаўчай і судовай.

У шостым раздзеле вызначалася структура і паўнамоцтвы сейма, які складаўся з дзвюх палат: палаты дэпутатаў (паслоў) і палаты сенатараў пад старшынствам караля. Палата дэпутатаў абвяшчалася святыняй заканадаўства. У яе павінны былі ўваходзіць 204 дэпутаты. У палаце павінны былі абмяркоўвацца ўсе законапраекты. Сенат, які складаўся з каталіцкіх епіскапаў, ваявод, кашталянаў і міністраў пад старшынствам караля, налічваў усяго 132 чалавекі. Закон, прыняты ў палаце дэпутатаў, перадаваўся ў сенат, які мог ўхваліць яго або адкласці да паўторнага пасяджэння сейма. У такім выпадку абедзве палаты збіраліся разам і рашэнне прымалася простай большасцю галасоў. Адмянялася «ліберум вета», забараняліся ўсякія канфедэрацыі. Устанаўлівалася, што Канстытуцыя падлягае перагляду праз 25 гадоў.

Па-новаму вырашалася ў Канстытуцыі пытанне аб выканаўчай уладзе — аб урадзе, састаў і кампетэнцыя якога вызначаліся ў раздзеле сёмым. Вышэйшым выканаўчым органам — урадам абвяшчалася стража законаў. У састаў урада ўва-

ходзілі кароль як старшыня, кіраўнік каталіцкай царквы — прымас як старшыня камісіі народнай асветы і пяць міністраў: паліцыі, унутраных спраў, замежных спраў, ваенны міністр, міністр фінансаў. Назначаліся два сакратары, з якіх адзін вёў справаводства стражы законаў, другі — замежныя справы. Міністраў прызначаў кароль.

Да найбольш важных змяненняў адносілася адмена выбарнасці каралёў і ўстанаўленне спадчыннасці трона. Наследнік караля, дасягнуўшы паўналецця і прынёсшы прысягу, мог прысутнічаць на ўсіх пасяджэннях урада без права рашаючага голасу. Кароль надзяляўся шырокімі паўнамоцтвамі. Ён прызнаваўся вышэйшым распараджальнікам усіх узброеных сіл у дзяржаве, прызначаў і здымаў генералаў і афіцэраў, службовых асоб органаў дзяржаўнага кіравання, епіскапаў, сенатараў. Аднак усе акты караля мелі патрэбу ў подпісу адпаведнага міністра, які і адказваў перад соймам за дадзены акт, паколькі ў Канстытуцыі было запісана: «Асоба караля з'яўляецца свяшчэннай і ў бяспецы ад усяго. Нічога сам адзін не прымае, ні за што ў адказе перад народам быць не можа» [13]. У выпадку, калі ні адзін з міністраў не згодзіцца падпісаць рашэнне, кароль адступіць ад гэтага рашэння, а калі будзе настойваць на ім, то пытанне пераносіцца на вырашэнне сейма.

Для належнага функцыяніравання выканаўчай улады прадугледжвалася стварэнне пастаянных камісій пры ўрадзе. Камісіі выбіраліся соймам: 1) па асвеце; 2) паліцыі; 3) ваенная; 4) фінансаў, а таксама яшчэ раней створаныя ваяводскія камісіі парадку падлягалі ўрадаваму нагляду.

Стварэнне адзінага ўрада для ўсёй Рэчы Паспалітай змяняла характар дзяржаўнай будовы, ператвараючы канфедэратыўны лад у федэрацыю, садзейнічала цэнтралізацыі дзяржавы і ўмацоўвала аўтарытэт цэнтральных органаў улады і кіравання, крыху абмяжоўвалася ўсемагутнасць буйных феадалаў і іх самавольства.

Істотныя змяненні ўносіліся ў структуру і характар дзейнасці судовых органаў (раздзел 8). Абвяшчаўся прынцып ажыццяўлення правасуддзя толькі судом. Тым самым уносіліся змяненні ў

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Згодна з Канстытуцыяй не маглі разглядацца справы ў гаспадарскім судзе і ў гродскіх судах старастаў і ваявод. Усе суды падраздзяляліся на суды першай і другой інстанцыі. Суды першай інстанцыі замест сесійнага разгляду спраў павінны былі стаць пастаяннымі судамі і разглядаць справы на працягу цэлага года. Ствараліся рэферэндарскія суды для свабодных сялян, а таксама вышэйшы суд, называемы сеймавым. У гэтым судзе разглядаліся крымінальныя справы па дзяржаўных злачынствах супраць народа і караля. Канстытуцыяй прадпісвалася выдаць новы кодэкс па грамадзянскіх і крымінальных справах. Усе суды па-ранейшаму заставаліся саслоўнымі, а залежных сялян працягвалі судзіць іх паны.

У раздзеле дзевятым вызначаўся парадак устанаўлення рэгента на выпадак хваробы, палону або непаўналецця караля, у дзесятым гаварылася аб вучобе дзяцей караля і наглядзе за іх выхаваннем.

Апошні, адзінаццаты раздзел Канстытуцыі быў прысвечаны ўзброеным сілам дзяржавы. Побач са шляхецкім апалчэннем у армію набіраліся рэкруты з сялян. Ставілася задача павялічыць колькасць арміі ў некалькі разоў. Яна павінна была пастаянна заставацца ў падпарадкаванні выканаўчай улады і прынесці прысягу «на вернасць народу і каралю і на абарону народнай Канстытуцыі» [14].

Канстытуцыя 3 мая была прынята ў выніку вострай палітычнай барацьбы і з'явілася вынікам кампрамісу паміж землеўладальніцкай шляхтай і гарадской буржуазіяй. Яна захоўвала феадальна-прыгонніцкі лад і адначасова стварала больш выгадныя ўмовы развіцця мануфактурнай вытворчасці і гандлю, надзяляла больш шырокімі правамі гарадскіх жыхароў-мяшчан. Менш за ўсё яна ўносіла змен у прававое становішча сялян.

Карэнныя змяненні яна ўнесла ў структуру вышэйшых органаў улады. Сейм станавіўся здольным да дзеяння органам.

Дзякуючы Канстытуцыі ў Рэчы Паспалітай была зроблена спроба ажыццявіць прынцып парламенцкага спосабу кіравання. Для свайго часу гэтая Канстытуцыя мела прагрэсіўнае значэнне,

але яе палажэнні не былі поўнасцю ажыццёўлены з-за бунту рэакцыйных колаў, якія абвясцілі вясной 1792 года ў горадзе Тарговіца канфедэрацыю, і ўмяшання замежных дзяржаў.

Акт Тарговіцкай канфедэрацыі аб'яўляў незаконнай дзейнасць Чатырохгадовага сейма, які нібыта «парушыў кардынальныя правы, адмяніў усе шляхецкія вольнасці, а 3 мая, учыніўшы рэвалюцыйную змову, устанавіў новую форму ўлады пры дапамозе мяшчан, салдат, уланаў... Рэспубліку ператварыў у манархію, беззямельную шляхту ад роўнасці і свабод адхіліў»[15]. Далей гаварылася, што канфедэрацыя ўтворана ў імя абароны каталіцкай рэлігіі, захавання цэласнасці граніц Рэчы Паспалітай і старых свабод шляхты. Не маючы шырокай падтрымкі ўнутры дзяржавы, таргавічане звярнуліся за дапамогай да царскага ўрада, які 18 мая 1792 года накіраваў 100-тысячную армію ім на дапамогу, што прывяло да хуткай перамогі таргавічан. Выклікаўшы ваенны разгром Рэчы Паспалітай, яны садзейнічалі і яе другому падзелу, бо ў студзені 1793 года Прусія дамовілася з Расіяй аб адарванні ад Рэчы Паспалітай часткі тэрыторыі. Да Расіі адышла частка Беларусі і Заходняй Украіны, а да Прусіі спрадвечна польскія землі з гарадамі Торунем, Гданьскам, Познанню. Сейм Рэчы Паспалітай, які сабраўся 17 чэрвеня 1793 года ў Гродне, прызнаў гэтыя адарванні. У ходзе Гродзенскага сейма было аб'яўлена аб роспуску Тарговіцкай і стварэнні Гродзенскай канфедэрацыі. Гродзенскім сеймам, які дзейнічаў як канфедэрацыя, была адменена Канстытуцыя 3 мая і прынята новая Канстытуцыя. Асноўныя артыкулы Канстытуцыі 1793 года былі наступнымі: 1) аднаўляўся Пастаянны савет; 2) аднаўлялася выбіральнасць каралёў; 3) вышэйшым заканадаўчым органам краіны заставаўся сейм, які павінен быў склікацца кожныя чатыры гады на 8 тыдняў; 4) рашэнні ў сейме прымаліся большасцю галасоў; 5) каралю прадастаўлялася права вета на сеймавыя рашэнні, якія датычацца асноўных законаў[16].

Галоўнае заключалася ў тым, што нават і гэтая Канстытуцыя заставалася на паперы, бо Рэч Паспалітая страчвала сваю незалежнасць, а ца-

рызм аказваў рашаючы ўплыў на ваенныя і палітычныя справы.

Такое становішча выклікала вострае незадавальненне значнай часткі гарадскіх жыхароў і прагрэсіўна настроенай шляхты. Прыклад Французскай рэвалюцыі ўказваў на адзіна магчымы шлях вызвалення краіны ад замежнага дыктату. 24 сакавіка 1794 года ў Кракаве ўспыхнула паўстанне, у якім прынялі ўдзел шляхта, мяшчане і некаторая частка сялян. На чале паўстання стаў ураджэнец Беларусі Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка, праслаўлены герой барацьбы за незалежнасць Злучаных Штатаў Паўночнай Амерыкі. Ён быў прызнаны вышэйшым і адзіным начальнікам усіх узброеных сіл і кіраўніком паўстання.

Паўстаўшымі былі выдадзены прававыя акты, якія мелі сілу рэвалюцыйных законаў; ўстанаўліваліся новыя органы кіравання: у Варшаве — Галоўны нацыянальны савет і ў Вільні — Вышэйшы савет. Ствараліся ваяводскія камісіі парадку, якія павінны былі сачыць за падтрыманнем парадку на месцах, займацца камплектаваннем арміі і яе забеспячэннем, ажыццяўляць распараджэнні і загады вышэйшых органаў рэвалюцыйнай улады.

7 мая 1794 года Касцюшка выдаў Паланецкі універсал, якім абвяшчалася апека ўрада над сялянамі; сяляне аб'яўляліся асабіста вольнымі, г. зн. адмянялася прыгоннае права, але без зямлі, пайсці ад памешчыка селянін мог толькі пры ўмове выплаты даўгоў і дзяржаўных падаткаў, а таксама паставіўшы ў вядомасць камісію ўпраўлення аб тым, куды ён перасяляецца; устанаўліваліся пэўныя льготы ў адбыванні паншчыны. Спецыяльнымі артыкуламі універсала Касцюшка папярэджваў аб тым, што парушэнне гэтых пастаноў памешчыкамі будзе карацца судом і вінаватыя будуць пакараны як за процідзеянне мэтам паўстання.

Сяляне ў сваю чаргу заклікаліся старанна адбываць астатнія дні паншчыны, слухацца свайго начальства, дбаць пра гаспадарку, не павінны былі адмаўляцца наймацца да памешчыкаў за адпаведную плату. Далей ва універсале гаварылася: «Калі якія-небудзь нягоднікі, выкарыстоўваючы на шкоду дабрыню і справядлівасць урада, будуць

адцягваць просты народ ад працы, падбухторваць яго супраць памешчыкаў, адгаворваць ад абароны айчыны, то камісіі ўпраўлення павінны загадаць схапіць такіх злачынцаў і аддаць іх крымінальнаму суду»[17]. Духавенству прадпісвалася растлумачваць гэтае распараджэнне з амвонаў у касцёлах і цэрквах на працягу чатырох тыдняў. Камісіі ўпраўлення павінны былі прызначыць асоб, якія б аб'язджалі абшчыны і гучна чыталі гэтае распараджэнне ў вёсках і прыходах, заклікаючы сялян да таго, каб яны ў падзяку за вялікія дабрачыннасці Рэчы Паспалітай шчыра сталі на яе абарону.

Паланецкі універсал не адмяняў поўнасцю прыгоннага права і не ліквідаваў феадальнай эксплуатацыі, але дазваляў сялянам адыходзіць ад памешчыкаў, што было таксама ў інтарэсах буржуазіі, якая зараджалася. Гэты акт быў, безумоўна, прагрэсіўным, хоць і палавінчатым. Ён паслабляў эканамічны стан памешчыцкіх маёнткаў, абмяжоўваў паншчыну і падрываў значэнне шляхецкіх прывілеяў. Таму памешчыкі ўсяляк затрымлівалі апавяшчэнне універсала і, баючыся сацыяльнай рэвалюцыі, часта ішлі на змову з замежнымі войскамі. Многія палажэнні універсала не выконваліся на месцах і засталіся толькі на паперы. Супраць ажыццяўлення палажэнняў Паланецкага універсала выступілі вярхі каталіцкага духавенства.

Заклікі Касцюшкі да простага народа выклікалі недавер сялян і сабатаж памешчыкаў. Нямцэвіч, паплечнік Касцюшкі, у сваіх успамінах пісаў наконт гэтага: «Шляхта, якая прывыкла без перашкод карыстацца маёмасцю сваіх сялян, супрацiўлялася выкананню загада Начальніка (Касцюшкі) высылаць пятага селяніна з касой у армію. Нават сельскі народ, які так доўга быў у няволі, па большай частцы не прадбачыў лепшай долі, не ведаючы яе, быў абыякавым. Дарэмна Касцюшка сваім універсалам з-пад Паланца ад 7 мая 1794 года аб'явіў сельскі народ свабодным, забяспечыў яму свабоду. Універсалы гэтыя або не дайшлі, або ім не верылі»[18].

Характарыстыка, дадзеная Нямцэвічам адносінам памешчыкаў і прыгонных сялян да паўстан-

ня, адлюстравала сапраўднае становішча і ў значнай ступені тлумачыла яго пазнейшыя няўдачы. У сялян Рэчы Паспалітай на працягу стагоддзяў выхоўвалася рабская псіхалогія, яны, пакорныя сваім панам, не былі гатовы да актыўных дзеянняў у якасці свядомых барацьбітоў за свае правы, сваю свабоду. Усё гэта ўлічваў Касцюшка і ў кожным яго звароце да народа стараўся абудзіць яго свядомую актыўнасць, умацаваць веру ў перамогу.

У кастрычніку — лістападзе 1794 года войскі паўстаўшых пацярпелі шэраг паражэнняў, цяжка паранены Касцюшка трапіў у палон. Злучаным сілам Расіі, Прусіі і Аўстрыі ўдалося поўнасцю задушыць паўстанне і зрабіць у 1795 годзе трэці падзел Рэчы Паспалітай, па якім да Расіі адышлі Заходняя Беларусь, Літва, Курляндыя і частка Заходняй Украіны, а Прусія і Аўстрыя падзялілі паміж сабой Польшчу.

Пасля далучэння да Расіі тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага была падзелена на тры адміністрацыйныя часткі з цэнтрамі ў гарадах Вільня, Гродна і Коўна. У склад віленскай часткі ўваходзілі паветы Віленскі, Завілейск, Ашмянскі, Браслаўскі, Лідскі і Трокскі, гродзенскай — Навагародскі, Слонімскі, Ваўкавыскі, Брэсцкі, а таксама некалькі валасцей, ковенскай — Вількамірскі, Упіцкі і Самагіцыя. У Гродне засноўвалася вярхоўнае праўленне генерал-губернатара для ўсіх трох частак. Вярхоўнае праўленне складалася з чатырох аддзяленняў: казённага, крымінальнага, грамадзянскага і эканамічнага.

У тым жа 1795 годзе былі ўнесены змяненні ў адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне і замест трох частак былі ўтвораны Віленская і Слонімская губерні, якія пасля ўступлення на прастол Паўла I былі аб'яднаны ў адну. Аляксандр I у 1801 годзе распарадзіўся аб утварэнні на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Літвы дзвюх губерняў: Гродзенскай і Віленскай.

Маніфестам літоўскага генерал-губернатара ад 17 снежня 1795 года ўстанаўлівалася, што суд і расправа на гэтай тэрыторыі павінны праводзіцца імем і ўладаю імператрыцы на падставе мясцовага права і суддзямі, з іх жа сабрацццяў абранымі.

Асноўнай крыніцай мясцовага права працягваў заставацца Статут 1588 года, які неаднаразова перавыдаваўся на польскай мове. У канцы XVIII стагоддзя карысталіся Статутам Вялікага княства Літоўскага 1588 года, які быў выдадзены ў друкарні Віленскай духоўнай акадэміі ў 1786 годзе, з дадаткамі: закона аб трыбунале, пастановы аб унясенні змянення ў парадак разгляду спраў у трыбунале, алфавітна-прадметнага ўказальніка і сеймавых пастаноў.

У 1804 годзе ў Пецярбургу была створана камісія, якой было даручана падрыхтаваць новае выданне Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года. За аснову яна ўзяла не аўтэнтычны беларускі тэкст статута, а яго пераклад на польскую мову.

Статут 1588 года быў выдадзены ў Пецярбургу ў 1811 годзе на польскай і рускай мовах. У 1828 годзе была пачата праца па падрыхтоўцы Звода мясцовых законаў Заходніх губерняў, які меркавалася ўключыць у Звод законаў Расійскай імперыі. Галоўнай крыніцай Звода мясцовых законаў быў беларускі тэкст Статута 1588 года.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Вывучэнне крыніц беларуска-літоўскага феадальнага права дае магчымасць усебакова разгледзець працэс станаўлення, развіцця і заняпаду феадалізму на Беларусі. З грамат XIV—XVI стагоддзяў відаць, што першапачаткова феадальны лад не парывае поўнасцю з дафеадальнай сацыяльнай структурай, а часткова ўключае яе элементы ў сваю прававую сістэму. Так, у грамаце вялікага князя Ягайлы ад 20 лютага 1387 года гаворыцца аб тым, што, згодна са старадаўнім звычаем, вайсковы паход «пагоня» павінен быў выконвацца не толькі рыцарамі, але кожным мужчынам, якога б ён ні быў паходжання або звання, толькі б быў здольны насіць зброю.

З валасных і абласных грамат відаць, што яшчэ ў XVI стагоддзі на Беларусі захоўваліся свабодныя сяляне-даннікі, якія ўносілі феадальную рэнту непасрэдна ў дзяржаўную казну і не мелі над сабой пана, а самі выбіралі сабе службовых асоб мясцовага кіравання — старцаў. Паступова свабодныя сяляне траплялі пад уладу духоўных і свецкіх феадалаў і гублялі свабоду, але працягвалі часткова валодаць сваёй гаспадаркай. Па «Уставу на валокі» 1557 года яны былі пазбаўлены права ўласнасці на зямлю. З грамат і другіх актаў добра відаць, што формы ўлады феадалаў над сялянамі былі рознымі, але канчатковы вынік быў адзіны: складаліся адносіны панавання адных і падпарадкавання другіх.

Статуты Вялікага княства Літоўскага яшчэ больш поўна і дэталёва замацавалі поўнаўладдзе феадалаў, шырокія правы саслоўя шляхты і абме-

жаванасць правоў простых людзей. Разам з тым статуты спрабуюць выйсці за межы вузкай саслоўнасці і ў нейкай меры забяспечваюць правы мяшчан і сялян, абмяжоўваюць крыніцы халопства і нават замяняюць назву «чэлядзь нявольная» на «чэлядзь дворная». Усё гэта сведчыць аб пэўных паступовых кроках на шляху новых сацыяльных працэсаў.

Статут 1588 года ўвасабляў найвышэйшае дасягненне феадальнай прававой культуры Беларусі і Літвы. Ён значна паўплываў на развіццё права Польшчы, Расіі, Украіны, Латвіі і Эстоніі. Кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст, выступаючы з прамовай у сейме 11 верасня 1776 года, гаварыў, што Статут 1588 года заслугоўвае самага справядлівага паважання, бо ім шчасліва і разумна карыстаюцца да гэтага часу грамадзяне Вялікага княства Літоўскага і многія ваяводствы Польшчы жадаюць, каб і для іх ён стаў правам, і пажадаў, «каб у Кароне дайшлі да такога шчасця, якім ганарыцца Літва» [1]. Гэтае пажаданне караля не было ў той час выканана. Але калі Чатырохгадовы сейм у 1790 годзе пачаў працы па падрыхтоўцы кодэксаў і была абрана дэпутацкая камісія, то ёй было даручана «Статут Вялікага княства Літоўскага перагледзець і распаўсюдзіць на ўвесь край» [2]. Вядомы палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, прадстаўнік ліберальна-прагрэсіўнага крыла рэфарматараў Гуго Калантай, выступаючы на сейме ў 1791 годзе, так ахарактарызаваў Статут 1588 года: «Статут робіць гонар чалавечаму розуму... складзены так разумна, асабліва ў адносінах ступеняў пакарання, што яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе» [3].

Разумнымі і дасканалымі для свайго часу былі і нормы дзяржаўнага права, змешчаныя ў Статуце 1588 года. Яны замацоўвалі дзяржаўны лад Вялікага княства Літоўскага, абмяжоўвалі ўладу вялікага князя, гарантавалі шырокія палітычныя, асабістыя і грамадзянскія правы шляхты.

Такіх жа правоў дамагаліся і іншыя сацыяльныя групы насельніцтва, асабліва багатыя мяшчане. Іх патрабаванні былі часткова задаволены законам аб гарадах і Канстытуцыяй 3 мая 1791 года. Канстытуцыя ўвасабляла ў сабе шэраг эле-

ментаў буржуазнага ладу са значным уплывам феадальных грамадскіх адносін і старых традыцый сеймавай шляхецкай дэмакратыі Вялікага княства Літоўскага і Польшчы. Новымі ў Канстытуцыі былі: паняцце народа, замест ранейшага народа — шляхты — народам сталі называць усіх жыхароў дзяржавы. Новым было сцвярджэнне, што «ўсякая ўлада ў людскім грамадстве бярэ свой пачатак з волі народа» (р. 5).

Прагрэсіўнымі былі нормы, якімі ўсталёўваліся органы дзяржаўнай улады і кіравання, ліквідавалася «ліберум вета». Разам з тым у Канстытуцыі захоўваўся стары феадальны лад, сяляне не вызваляліся з-пад улады паноў, а шляхце гарантавалася захаванне ўсіх іх правоў і свабод, як у публічным жыцці, так і ў прыватным (р. 2). У Канстытуцыі абвяшчалася, што пануючай рэлігіяй у дзяржаве ёсць і будзе «святая рымская каталіцкая вера» (р. 1), а пераход з пануючай веры ў іншую забараняўся пад страхам пакарання. У гэтай частцы Канстытуцыя рабіла крок назад у адносінах да Статута 1588 года, у якім абвяшчалася роўнасць розных хрысціянскіх вер (а. 3, р. 3).

Канстытуцыя 3 мая 1791 года хоць не вырашыла цэлага шэрага сацыяльных праблем, але паклала пачатак іх вырашэння ў напрамку перабудовы феадальнага ладу ў буржуазны.

Кароткі аналіз крыніц права Вялікага княства Літоўскага за час існавання гэтай дзяржавы дазваляе зрабіць выснову, што аснову гэтага права складала беларускае звычаёвае і пісанае права, выпрацаванае ў старажытныя часы і замацаванае ў граматах і статутах, а сумеснае права Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, выдадзенае ў час існавання федэратыўнай Рэчы Паспалітай, не ўнасіла істотных змен ні ў прававое становішча насельніцтва, ні ў прававую сістэму.

Пасля далучэння Беларусі да Расіі асноўнай крыніцай грамадзянскага, сямейнага, працэсуальнага і крымінальнага права заставаўся Статут 1588 года. Прававое становішча асноўнай масы насельніцтва засталося без істотных змен. За шляхтаю прызнаваліся правы рускага дваранства, але толькі за тымі, хто мог пацвердзіць сваё шляхецтва афіцыйнымі дакументамі. Многія з беднай

беларускай шляхты такіх дакументаў не мелі, а таму і не прызнаваліся дваранамі, у сувязі з чым іх становішча значна пагоршылася. Яны павінны былі плаціць усе падаткі і несці ўсе павіннасці, як простыя людзі. Пагоршылася становішча некаторых сялян, якія раней былі залежнымі ад дзяржаўных эканомій і не адбывалі прыгонных работ, а затым былі перададзены ва ўласнасць рускім памешчыкам. Так, генерал-фельдмаршалу П. А. Румянцаву-Задунайскаму былі перададзены 5718 мужчын і 5126 жанчын, генерал-фельдмаршалу А. В. Сувораву 6927 мужчын і 6352 жанчыны. А ўсяго ў 1772—1796 гадах было падаравана памешчыкам амаль адзін мільён сялян. Мяшчане беларускіх гарадоў павінны былі пераходзіць на мясцовае і рускае права. Змяняліся і органы кіравання ў гарадах.

У чэрвені 1807 года быў заключаны Тыльзіцкі мірны дагавор паміж Расіяй і Францыяй, згодна з якім да Расіі далучаўся горад Беласток з акругай, тым самым уся тэрыторыя Беларусі была далучана да Расійскай імперыі і на гэтай тэрыторыі пачалі дзейнічаць законы Расіі і Статут 1588 года.

Апошняй спробай кадыфікацыі крыніц беларуска-літоўскага права былі працы кадыфікацыйных камісій; адна працавала ў Вільні ў 1822—1823 гадах, а другая ў 1830—1835 гадах у Пецярбургу ў складзе камісіі Сперанскага М. М. Вынікам гэтай працы быў падрыхтаваны Збор мясцовых законаў Заходніх губерняў, куды былі ўключаны многія артыкулы Статута 1588 года і соймавых пастаноў Рэчы Паспалітай. Спачатку меркавалася ўключыць гэты Збор мясцовых законаў... у Поўны збор законаў Расійскай імперыі, але потым было вырашана выдаць адзін Поўны збор законаў, без мясцовага збору. У 1835 годзе быў выдадзены Збор дзеючых законаў Расійскай імперыі, у які былі ўключаны і некаторыя нормы Статута 1588 года.

ЛІТАРАТУРА

Уступ

1 *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901. С. 84.
2 *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. 2, вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939. С. 7.
3 *Пичета В. И.* Белоруссия и Литва XV — XVI вв. М., 1961. С. 413.
4 Повесть временных лет. Ч. 1. М.— Л., 1950. С. 14.
5 Русская историческая библиотека. Т. XXVII. Спб., 1910. С. 595—596. (Далей — РИБ.)
6 Акты Западной России. Т. 1. 1846. С. 199. (Далей — АЗР.)
7 РИБ. Т. XXVII. Спб., 1910. С. 409—411.
8 Памятники русского права. Вып. второй. М., 1953. С. 57—71.
9 Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. Ч. 1/Составитель Хорошкевич А. Л.— М., 1977. С. 35.
10 Послания Гедимина. Вильнюс, 1966. С. 194.

Гістарыяграфія

1 *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach... Kraków, 1861, s. 53.
2 *Maciejowski W. A.* Historia prawodawstw słowiańskich. Wyoj. 1. Warszawa, 1832. S. X.
3 *Малиновский И. А.* Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону, 1916. С. 6.
4 *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. 2-е изд. М., 1915. С. 1.
5 *Лаппо И. И.* Литовский статут 1588 года. Т. 1—2. Каунас, 1934—1938.
6 *Kutrzeba S.* Historya ustroju Polski w zarysie. T. 2. Litwa. Lwów — Warszawa, 1914. S. 171—172.
7 *Пичета В. И.* Белоруссия и Литва XV — XVI вв. М., 1961; *Ён жа.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

Граматы, прывілеі

1 Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 1. Мн., 1959. С. 101—102. (Далей — БЭФ.)

2 Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Ч. 1. Мн., 1961. С. 49.
3 *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwą. Kraków, 1932. № 49. S. 55.
4 БЭФ. Т. 1. Мн., 1959. С. 115.
5 Дневник Люблинского сейма 1569 г. Спб., 1869. С. 681.
6 *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 191.
7 Полное собрание русских летописей. Т. 32. М., 1975. С. 151.
8 *Lewicki A.* Powstanie swidrygielly. Kraków, 1892. S. 155—156.
9 *Покровский М. Н.* Избранные произведения. Кн. 1. М., 1966. С. 457.
10 БЭФ. Т. 1. Мн., 1959. С. 119—121.
11 *Там жа.* С. 125.
12 Гісторыя Беларусі ў дакументах. Т. 1. Менск, 1936. С. 220—225.
13 *Леонтович Ф. И.* Источники русско-литовского права. Варшава, 1884. С. 25.
14 Гісторыя Беларусі ў дакументах. Т. 1. Менск, 1936. С. 227—229.
15 *Там жа.* С. 228.
16 *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwą. Kraków, 1932. № 95. S. 189—192.
17 *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889. С. 53, 56; *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского. ЖМНП. 1903. № 6. С. 270.
18 Памятники русского права. Выпуск второй. М., 1953. С. 164.
19 АЗР. Т. 2. Спб., 1848. С. 86—90.
20 *Там жа.* Т. 1. Спб., 1846. С. 361.
21 *Довнар-Запольский М. В.* Очерки по организации Западно-Русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905, приложение. С. 33—37.
22 БЭФ. Т. 1. Мн., 1959. С. 188.
23 АЗР. Т. 2. Спб., 1848. С. 367—368.
24 *Довнар-Запольский М. В.* Очерки по организации Западно-Русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905, приложение. С. 52—53.
25 Акты Южной и Западной России. Т. 1. Спб., 1863. С. 62.
26 БЭФ. Т. 1. Мн., 1959. С. 197.
27 *Там жа.* С. 210.
28 АЗР. Т. 2. Спб., 1848. С. 367.
29 *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 3. С. 49—50.
30 *Шафарик П. И.* Славянские древности. Т. 2. Кн. 1. М., 1848. С. 192—229.
31 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. Спб., 1868. С. 6—7.
32 Архив Юго-Западной России. Ч. 5. Акты о городах. Т. 1. Киев, 1869. С. 57.
33 АЗР. Т. 3. Спб., 1848. С. 261—264.
34 *Там жа.* Т. 2. Спб., 1848. С. 90—91.
35 *Там жа.* Т. 1. Спб., 1846. С. 199.
36 *Там жа.* Спб., 1846. С. 187—189.
37 *Там жа.* Т. 2. Спб., 1848. С. 10—12.

[38] *Там жа.* Т. 3. 1848. С. 261—264.
[39] *Там жа.* Т. 1. С. 179—182.
[40] *Там жа.* Т. 3. 1848. С. 202—206.
[41] Архив Юго-Западной России. Ч. 5. Т. 1. С. 57—59.
[42] *Тарановский Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Варшава, 1897. С. 1.
[43] *Groicki B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953. S. 24.

Судзебнік і статуты

[1] Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Т. 1. С. 403.
[2] БЭФ. Т. 1. 1959. С. 130.
[3] Временник Императорского Московского общества истории и древностей Российских. Книга 23. М., 1855. С. 6.
[4] Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мн., 1989. С. 47.
[5] *Там жа.* С. 47—48.
[6] *Там жа.* С. 43.
[7] Skriptores Rerum Polonikarum. T. VIII. Archiwum domu Radziwillów. Kraków, 1885. S. 195.
[8] Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. С. 47.

Дзяржаўнае і ваеннае права

[1] Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 224.
[2] АЗР. Т. 2. 1848. С. 89.
[3] БЭФ. Т. 1. 1959. С. 102.
[4] АЗР. Т. 2. 1848. С. 188.
[5] *Гусоўскі М.* Песня пра зубра. Мінск, 1980. С. 94—96.

Судовы лад і працэсуальнае права

[1] АЗР. Т. 1. 1846. С. 199, 353; Т. 2. С. 87.
[2] *Батюшков П. Н.* Холмская Русь. Исторические судьбы русского забужья. Спб., 1887. С. 47.
[3] *Малышев К.* Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. Спб. 1876. С. 187.

Грамадзянскае і сямейнае права

[1] ЦГИА БССР, ф. 1755, оп. 1, ед. хр. 8, л. д. С. 292—294.
[2] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 1. С. 347.
[3] АЗР. Т. 3. 1848. С. 83.
[4] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 16. С. 383.
[5] *Там жа.* Т. 27. С. 402.
[6] Полное собрание русских летописей. Т. 32. М., 1975. С. 149.
[7] БЭФ. Т. 1. С. 123.
[8] Акты Виленской археографической комиссии. Т. 17. Вильно, 1890. С. 413—414.
[9] Историко-юридические материалы... Т. УП. Витебск, 1876. С. 368.
[10] АЗР. Т. 2. 1848. С. 397.
[11] *Там жа.* Т. 3. 1848. С. 1—2.

Крымінальнае права

[1] Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Т. 1. Менск, 1936. С. 403—404.
[2] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 8. С. 530.

Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай

[1] *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. М., 1959. С. 166.
[2] *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Волынское наследие. Спб., 1890. С. 28.
[3] *Там жа.* С. 2, 117.
[4] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм. М., 1901. С. 15.
[5] Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 110.
[6] Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Poznań, 1841. S. 508.
[7] Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. Составитель Хорошкевич А. Л.— М., 1977. Кн. 1. С. 50—53.
[8] *Ян Длугош.* Грюнвальдская битва. М.— Л., 1962. С. 20.
[9] *Там жа.* С. 52, 55.
[10] БЭФ. Т. 1. 1959. С. 115—118.
[11] Narbut T. Dzieje narodu litewskiego. Wilno, 1848. T. IX. S. 275.
[12] Historia Polski. T. 1. Cz. 2. Warszawa, 1957. S. 226.
[13] *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji... Kraków, 1932. № 91. S. 181—185.
[14] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... Приложение. С. 208.
[15] *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji... № 95. S. 189—192.
[16] Дневник Люблинского сейма 1569 г. Спб., 1869. С. 78.
[17] *Там жа.* С. 105, 106.
[18] *Там жа.* С. 117, 118.
[19] *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszyskiej Rusi. Wyd. 2. Warszawa, 1846. T. 2. S. 418.
[20] *Зельверович Л. М.* Литовская метрика. Т. 1. Спб., 1883. С. 55, 76.
[21] *Дашкевич Н.* Заметки по истории... Киев, 1885. С. 163.
[22] Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 358—359.

Крыніцы права ў XVII—XVIII стагоддзях

[1] Historia państwa i prawa Polski od polowy XV w. do r. 1795. Warszawa, 1957. Cz. 2. S. 129.
[2] Historia Polski. T. 1. Cz. 2. Warszawa, 1957. S. 300.
[3] Польский сейм. Варшава, 1959. С. 16.
[4] *Ochmański I.* Historia Litwy. Wroclaw — Warszawa — Kraków, 1967. S. 140.
[5] Volumina Legum. Wyd. 2. T. 4. Petersburg, 1859. S. 233.
[6] БЭФ. Т. 3. Мн., 1961. С. 26.
[7] *Там жа.* С. 50.
[8] Volumina Legum. Wyd. 2. T. VIII. Petersburg, 1860. S. 567—568.
[9] *Там жа.* Т. IX. С. 204.

[10] *Там жа*. С. 215—219.
[11] *Там жа*. С. 221.
[12] БЭФ. Т. 2. Мн., 1960. С. 263.
[13] Volumina Legum. T. IX. Kraków, 1889. S. 223.
[14] *Там жа*. Т. IX. С. 225.
[15] Historia Polski. T. 2. Cz. 1. Warszawa, 1958. S. 298.
[16] *Там жа*. С. 310.
[17] Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. 1. М., 1956. С. 523.
[18] *Niemcewicz I. U.* Pamiętniki czasów moich. Paryż, 1848. S. 207.

Заключэнне

[1] *Bardach I.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 67.
[2] *Там жа*. С. 68.
[3] Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. 1. С. 347.

ЗМЕСТ

Юхо І. А.

Ю 94 Крыніцы беларуска-літоўскага права.— Мн.: Беларусь, 1991.— 238 с.

ISBN 5-338-00401-1.

Юхо И. А. Источники белорусско-литовского права.

Кніга знаёміць з багатай прававой спадчынай беларускага народа эпохі феадалізму, увасобленай у прававых актах Вялікага княства Літоўскага. Іх аснову складала беларускае звычаёвае і пісанае права, выпрацаванае ў старажытныя часы і замацаванае ў граматах і статутах, кароткі аналіз якіх даецца ў кнізе. Найбольшая ўвага ўдзелена Статуту 1588 года як аднаму з самых дасканалых у Еўропе заканадаўчых актаў, які быў складзены на беларускай мове і на працягу двух з палавінай стагоддзяў з'яўляўся дзеючым законам, асновай усёй прававой сістэмы Беларусі і Літвы.

Адрасуецца шырокаму колу чытачоў.

Ю $\frac{1202000000—093}{М301(03)—91}$ 45—90 **ББК 67.3**

Научно-популярное издание

Юхо Иосиф Александрович

ИСТОЧНИКИ БЕЛОРУССКО-
ЛИТОВСКОГО ПРАВА

Минск, издательство «Беларусь»
На белорусском языке

Навукова-папулярнае выданне

Юхо Іосіф Аляксандравіч

КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКА-
ЛІТОЎСКАГА ПРАВА

Мастак В. К. Латышаў

Мастацкі рэдактар А. І. Інкін

Тэхнічны рэдактар Я. С. Шляшынская

Карэктар Р. П. Іваненка

ІБ № 4118
Здадзена ў набор 14.05.90. Падп. да друку 10.01.91. Фармат 84×100$^{1}/_{32}$. Папера высокамастацкая. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 11,7. Ум. фарб.-адб. 21,69. Ул.-выд. арк. 11,65. Тыраж 2000 экз. Зак. 416. Цана 3 р.
Ордэна Дружбы народаў выдавецтва «Беларусь» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Розделъ

Артыкулъ кд 24

Крыніцы беларуска-літоўскага права

Артыкулъ. ке 25